KÖNYV-TÁR

MA 1759

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

115. évfolyam

1999

1

[illegible] KIADÓ · BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

115. ÉVFOLYAM 1999/1. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)
BORSA GEDEON
FÜLÖP GÉZA
KULCSÁR PÉTER
MONOK ISTVÁN
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
VIZKELETY ANDRÁS
Technikai szerkesztő:
TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként **Trimestrielle**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1998-tól egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
HA 1959

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1999
115. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
BORSA GEDEON, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Bognár Zsuzsa: Eisler Mihály József és társai – Lukács György szellemi vonzáskör e a Pester Lloydban (1907–1914) I. 46
Bognár Zsuzsa: Eisler Mihály József és társai – Lukács György szellemi vonzáskör e a Pester Lloydban (1907–1914) II. 186
Erdő Péter: Tartományi szinodális könyvek Közép-Kelet-Európában (Gniezno, Prága, Salzburg) 149
Fehér Katalin: Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján 314
Kilián István: Vallásos és profán teátrális rendezvények a besztercebányai jezsuita iskolában (1648–1773) 410
Knapp Éva–Tüskés Gábor: Barokk társulati kiadványok grafikai ábrázolásai 1
Kókay György: A magyarországi könyvtárak és a művelődés a 18. század második felében – Klimó György emlékezete 304
Köpeczi Béla: Olasz írók Magyarországról a XVIII. század elején 173
Kőszegfalvi Ferenc: Az Espersit-téka és utóélete 196
Madas Edit: Említett és idézett klasszikus auktorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban 277
Molnár Julianna–Varju Zsuzsanna: Az olvasás és a könyv szerepe a dualizmuskori polgárság magánéletében 329
Rózsa Mária: Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc visszhangja a Minerva c. folyóiratban (1848–1856) 35
Szelestei N. László: Faludi Ferenc autográf verseskönyve Nagyszombatban 287
Szuromi Szabolcs Anzelm: Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században 377

KÖZLEMÉNYEK

Bálint Gábor: Rácz Vilmos: párbajhős és lapkiadó 244
Bálint Gábor: Gombos János, a kávéházi könyvkolportőr 349
Bálint Gábor: A Nyíl regényújság története 460
Borda Lajos: Pázmány Péter „Vindiciae ecclesiasticae" (1620) című vitairatának két kiadásváltozata 425
Borsa Gedeon: Új nyomdatörténeti adatok Erdélyből 69
Csepregi Zoltán: A dunántúli pietisták „jenai" műhelye 74
Enyedi Sándor: Aranka György és Pyber Benedek levélváltása 343
Fehér Katalin: Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben 97
Fehér Katalin: Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó 231
Hangodi Ágnes: Kalendáriumok Nagy Péter Oroszországában 438
Kereszty Orsolya: Az 1848-as forradalom sajtója a nőkérdésről 106
Kereszty Orsolya: Első gyermeklapunk történetéhez 346
Körmendy Kinga: Az Acephalus kódex esztergomi vonatkozásai 65
Lakatos Éva: A borítólapok sorsa könyvtárainkban 352
Láng Benedek: Két fragmentum művelődéstörténeti értékéről 211
Mózes Huba: A két világháború közötti erdélyi kisebbségi magyar prózakötetek új kiadásai 246
Németh S. Katalin: Új hungarikumok a wolfenbütteli Herzog August Könyvtárban II. 435

Ojtozi Eszter: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben IV. 226
Ojtozi Eszter: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben V. 446
Papp Júlia: Cserey Farkas „Hazafi Óhajtás"-a a Magyar Kurir 1822. évfolyamában 103
Pavercsik Ilona: Bártfai históriák 216
Rózsa Mária: „Ungarn und Deutschland". Kertbeny Károly kiadványáról 242
Sebestyén Mihály: Apaffy Mihály könyvajándéka a marosvásárhelyi scholának 221
Seidler, Andrea: A nő mint a 18. századi szórakoztató periodikumok olvasója 91
Tóth Ferenc: Janzenista művek a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményeiben 82

FIGYELŐ

Kókay György: Emlékezések Rát Mátyásra, a magyar nyelvű újságírás megindítójára 256
Monok István: A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról 120
Rozsondai Marianne: Új könyvkötéstörténeti kézikönyv 256
Tusor Péter: Néhány észrevétel a költő Zrínyi leveleinek legújabb kiadása kapcsán 116
Wehli Tünde: „A nemzet könyvtára a szolgálat műhelye" (Az Országos Széchényi Könyvtár Múzeuma) 114
(-y-y) Gesellschaft für Buchforschung in Österreich 263

BIBLIOGRÁFIA

Czövek Zoltán–Perger Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1998-ban 464

SZEMLE

Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Bp. 1998. (*Csapodi Csaba*) 139
Brunert, Maria-Elisabeth: Das Ideal der Wüstenaskese und seine Reception in Gallien bis zum Ende des 6. Jahrhunderts. Münster, 1994. (*Sarbak Gábor*) 269
Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből. Kiad. bev. Helle Mária. Bp. 1998. (*Pavercsik Ilona*) 368
Csáky S. Piroska: Könyv, könyvtár, olvasó. Művelődéstörténeti tanulmányok. Újvidék, 1997. (*Kókay György*) 131
Dizionario dei tipografi e degli editori italiani. Il Cinquecento. Vol. I. Milano, 1997. (*Borsa Gedeon*) 371
Dumitriu-Snagov, Ion: Monumenta Romaniae Vaticana. Bucharest, 1996. (*Zehery Miklós*) 142
Erdélyi T. Ilona: Politikai restauráció és irodalmi újjászületés. Értékek és eszmények a reformkor hajnalán. Bp. 1998. (*Kókay György*) 364
Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon. Bp. 1999. (*Kókay György*) 478
Franolić, Branko: Works of Croatian Latinists. Zagreb–London etc., 1998. (*Zehery Miklós*) 270

Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher. Hrsg. von József Jankovics, S. Katalin Németh. Wiesbaden, 1998. (*Monok István*) 475
Gyuris György: Vekerdi László. Válogatott életmű-bibliográfia. Szeged–Tatabánya, 1999. (*Fried István*) 480
Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa. Hrsg. v. Bernhard Fabian. Bd. 5. Ungarn. Hildesheim–Zürich–New York. 1998. (*Vizkelety András*) 140
A Kisfaludy Károly Könyvtár Jubileumi Évkönyve 1898–1998. Szerk. Horváth József. Győr, 1998. (*Kereszty Orsolya*) 481
Magyar Katolikus Lexikon I–IV. A–Hom. Főszerk. Diós István. Bp. 1993–1998. (*Kókay György*) 264
A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14. Bp.–Szeged, 1998. (*Varga Imre*) 363
Magyarország, Veled az Isten! Brunszvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849. Sajtó alá rend., bev. Hornyák Mária. Bp. 1999. (*Fehér Katalin*) 367
Mârza, Eva: Din istoria tiparului românesc: Tipografia de la Alba Iulia 1577–1702. Sibiu, 1998. (*Ecsedy V. Judit*) 272
Pirigyi István: Görög katolikus életsorsok. Debrecen, 1998. (*Földvári Sándor*) 267
Reizner János élete és munkássága. Szerk. Gyuris György és Tandi Lajos. Szeged, 1999. (*Veszprémy László*) 370
Saktorová, Helena – Komorová, Klára – Petrenková, Emília: Tlače 16. storočia v piaristických knižniciach. Martin 1997. (*Koltai András*) 485
Selecká-Mârza, Eva: A középkori lőcsei könyvtár. Szeged, 1997. (*Kőhegyi Mihály*) 482
Szathmáry Tibor: Térképkincsek Kalocsán. A Főszékesegyházi Könyvtár atlaszai, térképei, városképei. Kalocsa, 1998. (*Kőhegyi Mihály*) 135
Szilágyi Márton: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája. Debrecen, 1998. (*Hegedűs Béla*) 132
Tudománytár (1834–1844). Repertórium. Összeáll. Rózsa Mária. Bp. 1999. (*Fried István*) 365
Varga András: A szeged-alsóvárosi ferences rendház könyvtára 1846. Szeged, 1998. (*Kőhegyi Mihály*) 266
Vasil-Marinescu, Paula – Cordea, Marta: Cartea veche străină în biblioteca județeană Satu Mare sec. XV–XVI. Catalog. Satu Mare, 1998. (*Kilián István*) 484
Vizuális költészet Magyarországon I–II. Bp. 1998. (*Varga Imre*) 137
Wehli Tünde – Boros István: Bibliák Kalocsán. Kalocsa, 1996. (*Sarbak Gábor*) 265

NÉVMUTATÓ

Ábel Jenő 120
Abraham, W. 151
Abu Musa Jabir ben 211
Ács Mihály, id. 74–75
Ádám Ferenc 253
Adler, Friedrich 203
Adorján, IV. (pápa) 402
Adorján Péter 253
Adriányi Gábor 381, 396
Ady Endre 50, 191, 333, 335
Aesopus 369
Ágoston, Szent 16, 392, 484
Ágoston József (kisjókai) 451
Ahmad ibn al-Husain ibn Jahar Bukhtart 212
Ajtony 144
Akantisz Viktor 451
Alajos, Szent (Gonzagai) 370
Alanus ab Insulis 280
Alaxay József 84
Alba 41
Albareda 262
Alberigo, J. 160
Áldásy Antal 385, 403
Almási Balogh Pál 365–366
Almási Balogh Sámuel 366
Álmos Zoltán 268
Alonso Rodriguez, B. 149
Alvarez, Emmanuel 318
Amadé László 287
Ambro Ferentz 326
Ambrus Zoltán 332–335, 462
Anacreón 325
Andrád Sámuel 234
András, Szent (apostol) 142–143
András I., (magyar király) 348
András II., (magyar király) 270
Andrássy István 229
Andrian-Werburg, Victor Freiherr von 40
Angelini-Bontempi 173
Ángyán János 99, 452
Anna, Szent 5–6, 24, 26, 370
Anonymus (P. Mester) 334, 382
Anselmus, Lucensis 378
Antal, Szent (Páduai) 24
Antal, Szent (Remete) 269
Antal, lyoni érsek 83
Antal Áron 253
Antal János 253
Antaliné Hujter Szilvia 482
Antonio Augustin 169–170
Antoninus, Florentinus 284–285
Anzelm, Szent (Luccai) 391
Ányos Pál 323
Apafy-család 223
Apafy Mihály, I., (erdélyi fejedelem) 221–226, 273
Apponyi Albert 334
Apponyi Sándor 180
Apró Ferenc 200–201
Aradi Nóra 28
Aranka György 103–106, 343–346
Arany János 115, 199, 137, 333, 335, 338, 353
Archenholtz, Wilhelm von 35
Arisztotelész 279, 281–285, 487
Arnauld-család 87
Arnauld, Antoine 83–84, 87–88
Arndt, Ernst Moritz 35
Arnim, Manfred von 262
Arnost, Pardubicei 156, 158–160
Árva Józsefné 200
Ascarelli, Fernanda 372
Assner, Leopold 14
Asztalos István 253
Asztalos Sándor 253

Athanasius 270
Attila (hun király) 36
Aubert, R. 65
Aubrius, Joannes 484
Augustus (római császár) 271
Averroës (Ibn Rusd) 285
Avicenna (Ibn Szína) 285
Avram, Mircea 69, 122

Baán István 150
Bab, Julius 47, 57, 193–194
Babits Mihály 57–58, 60, 64
Bach, Alexander 40, 43
Bach Gyula 253
Badawi, A. 212
Bahr, Hermann 192
Bajkó Erzsébet 253
Bajza József 333, 366
Bajza Lenke, l. Beniczkyné Bajza Lenke
Balassi Bálint 138
Balázs Béla 48–52, 58, 186–190, 203
Balázs Ferenc 253
Balázs Lajos 121
Balázs Mihály 476
Bálent, Boris 482–483
Balics Lajos 396
Bálint Gábor 244–246, 349–352, 460–463
Bálint Sándor 266, 419
Balla Böske 253
Ballagi Aladár 449
Ballagi Mór 449
Balogh Endre 253
Balogh Pál l. Almási Balogh Pál
Balogh Sándor 142
Balzac, Honoré de 208, 332, 335
Bánffy Lukács 400
Bánffy (Kisbán) Miklós 251–253
Bánfiné 347
Bangha Béla 264, 394, 401
Banner János 456
Bányai László 201, 208
Baptista, Adolph 138
Baptista, Johannes 137–138
Baradlai László 253
Bárány György 74–75, 77–79
Bárány János 75–76, 78–80
Baranyi László 326
Bárczi Ildikó 278, 284
Bárd Oszkár 253
Bardoly István 104
Bárdos Jenő 253
Barkóczy Ferenc 307
Barkov, S. 453
Barna, J. 5–6, 28
Baróthi Miklós 267
Baróti Szabó Dávid 265, 323, 343–346
Bársony István 334
Barta János 301
Barta Sándor 253
Barth, Conrad Adam 450
Barth, Johann 69, 71–73
Bartók Gábor 485
Bartoniek Emma 65, 116, 164, 213, 482
Bartos (könyvkereskedő) 200
Bartsch, Conrad Dominik 310
Basarab, Neagos (havasalföldi fejedelem) 144
Basedow 99
Báthori (Báthory) István (erdélyi fejedelem) 222, 476
Báthory András 105
Báthory Kristóf 222
Báthory Zsigmond (erdélyi fejedelem) 143–144
Batizi András 323
Batsányi János 287, 301, 309, 312
Batthyan, Ph. C. N. T. de 29
Batthyány Ádám 181, 478
Batthyány Alajos 304
Batthyány Ignác 104, 167–168, 274, 380, 482
Batthyány József 83, 308
Batthyány Lajos 40, 288, 292–293, 300
Baumer, R. 396
Baumgarten Ferenc 49–50, 53, 61–63, 188, 193, 378
Bausner Bertalan 226
Bay Ferenc 481
Bayle, Pierre 308
Beardsley, Aubrey 193
Beaumont, Marie 232–233, 235
Bebel, August Ferdinand 203
Beck Ö. Fülöp 360, 362
Becker, Felix 440
Becket, Antoine 452
Becket Tamás 404
Beer-Hofmann, Richard 55–56

Beke Antal 482
Bél Mátyás 105
Béla I. (magyar király) 348
Béla IV. (magyar király) 382, 400
Belius, Carolus Andreas 451
Bella János 437
Belting, H. 4
Bem József 40
Bencze József 89
Benda Kálmán 367
Bene Sándor 116–117
Benedek, Szent 30
Benedek, XIV. (pápa) 169, 307
Benedek Elek 253, 334
Benedek Kata 462
Benedek Marcell 301
Bendel Júlia 48–49
Beniczky Irma 337, 339
Beniczkyné Bajza Lenke 331
Benkő Loránd 180
Benyák Bernát 487
Beöthy Zsolt 334
Bercsényi Ádám 181, 183
Berde Mária, R. 251–253
Berényi Zsigmond 308
Berey Géza 253
Berger Illés 433
Bergson, Henri 53–54
Berkó Károly 253
Berkovics Simon 253
Berlász Jenő 305
Bernát Mihály (bernátfalvi) 448
Bernáth László 256
Bernolák, Anton 126
Bertényi Iván 381
Berthelot, M. 212, 214
Berzsenyi Dániel 256, 333
Bessenyei György 265
Bethlen-család, bethleni 223
Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 222, 224, 274, 425–426, 429
Bethlen Kata 234
Bethlen Margit 361
Binder, J. Ph. 14
Binterim, A. J. 155, 159
Bíró István 287
Bíró Lajos 58, 191, 203
Bíró Vencel 253, 426
Bitskey István 307
Bizon (Bölény) (álnév) l. Espersit János
Blaskó Mária 253
Blei, Franz 59
Bloomfield, M. W. 154
Bobrova, E. I. 439
Bocatius, Johannes 130, 484
Bod Péter 80, 309, 435, 448
Bodnár György 55
Bodnár Mária 253
Bodzássy István 200
Boér Margit 253
Boethius, Anicius Torquatus Severinus 279
Bogáti Fazakas Mihály 266
Bogdán István 224
Bognár Zsuzsa 46–64, 186–195
Bohacz, Thomas 12
Bokros-Birman Dezső 193
Bolgár Elek 48
Bolla Ilona 139–140
Bonfini, Antonio 184
Bonicelli, S. C. 150, 168–169
Bónis György 66–67, 69, 392
Bonkáló Sándor 268
Borda Lajos 425–435
Borda Lajosné 425–435
Borkovich Márton 117
Bornemisza Anna 223
Borogin, A. V. 441–446
Boros István 136, 265–266
Borsa Gedeon 69–74, 125, 128, 371–373, 444
Borsathy Ferenc 229
Bošković, Ruder 271
Boso Cardinalis 395
Botos János 253
Bouix, D. 161, 163, 169
Bozzay Margit 245
Börne, Ludwig 333
Bradáts Mihály 236
Bran, Friedrich Alexander 35
Branca, Vittore 128
Brancovici, Sava 273
Brandmüller, W. 170, 403
Branyugh György 20
Brecht, Bertold 351
Breuer, Dieter 476
Brewer-nyomda 218–219
Brieux, Eugène 334
Brjusz, Jakov V. 443

Brjusz, Szaveljeva, Ja. V. 443–445
Bródy Sándor 191, 334–335
Bruce l. Brjusz
Brukenthal, Samuel 122
Brunert, Maria-Elisabeth 269–270
Bruni, Leonardo 130
Brunner, Andreas 18
Brunner, Sebastian 85
Brunszvik Teréz 367–368
Bruto, Giovanni Michele 475
Bubecz József 266–267
Buber, Martin 54
Buchmann, Georgius 448
Bucsánszky (kiadó) 369
Bud János 268
Budai Ézsaiás 227, 315, 321, 326, 479
Budai János 67
Buday Dénes 245
Bujdosó Alpár 139
Bunny, Rupert 354
Burley, Walter 283
Bussierès, Joannes 227
Búzás Gerő 253
Buzinkay Géza 256
Büky Béla 433
Bykova, T. A. 439–440
Byron, George Gordon 333–334
Byssz Róbert 462

Calderino, Caesar 455
Calmet, Augustin 88
Calvin l. Kálvin János
Campe (kiadó) 40
Campé, J. H. 233–234, 238
Cantelar, Rodriguez, F. 149
Čaplovič, Ján 219
Caraffa, Antonio 173
Carlyle 333
Carmodi, Francis J. 212–213
Caryophilus, Blasius 456
Caryophilus, Paschalis 456
Cassiodorus 269
Castano-Kőszeghi Marianne 253
Castellio, Sebastiano 477–478
Castillo Lara, R. I. 149
Cato 282–283
Celesztin, I. (pápa) 392
Cellarius, Christoph 319, 455
Cervantes, Miguel de Saavedra 333
Cézanne, Paul 57
Chaloupecký, V. 156
Chandos, Lord 61
Charapancsick de Mostar, P. 6, 16, 20, 27
Cherbuliez, Victor 331, 337
Chiaramonti (bíboros) 86
Chimaini Leopold 999
Choinski, Bernardus 487
Choissy, Maryse 245
Christoph Melchior Stadler von Blumberg 231
Čičaj, Viliam 123
Cicero, Marcus Tullius 229, 279, 281, 283–285
Cipariu, Timotei 123
Claudel, Paul 52, 59
Cless, Ludwig Friedrich 80
Columbus, Johannes 451
Comazzi, Giovanni 173
Comenius, Amos Johannes 99, 126
Conan Doyle, A. 334, 462
Cooper 333
Corbett, J. 214
Cordea, Marta 484–485
Coresi 272
Cornea, Lucian 122
Cornides Dániel 95
Corvin János 114
Corvus Albus (álnév) l. Simándi László
Coulanges, Fustel de 209
Crane, Walter 354
Crasselius, Bartholomäus 76
Crepy 390
Croissy, Charles-Joachim Colbert de 84
Cromwell, Oliver 443
Cronin, Archibald Joseph 351
Cross, L. 388
Crystal, David 445
Curtius, Rufus Quintus 228
Cusabus, Nicolaus 165
Cyprianus, Szent 393
Czakó Ambró 353, 359
Czakó Elemér 20
Czegei Carla 253
Czéh Sándor 368–370
Czeke Marianne 367
Czinczár Miklós 253
Czuczor Gergely 265
Czvittinger Dávid 131

Csáky László 7
Csáky Mihály 476
Csáky S. Piroska 131–132
Csanádi Imre 481
Csányi Piroska 253
Csaplár Benedek 297, 316
Csapodi Csaba 69, 116–117, 139–140, 305, 392
Csapodiné Gárdonyi Klára 69
Császári Losy Pál 321
Csáthy György 321
Csatkai E. 30
Csató Pál 366
Csehov, Anton 334
Cselényi Béla 139
Csepregi Zoltán 74–81
Cserei Mihály 221–222
Cserey Farkas 103–106, 479–480
Csermely Gyula 253
Csernik Attila 139
Cserőgyi Benedek 267
Csiszár Amália 109
Csobán Endre 455–456
Csokonai Vitéz Mihály 327
Csontosi János 124, 482
Csorba Géza 387
Csűry Bálint 343

Dalham, F. 162–167
Daller, Gabriel 14
Dalmady Sándor 337
D'Alverny, Marie-Thérese 212
Damjanich János 368
Damjánovich Emil 268
Dánér Lajos 253
Dániel I. Pseudo-Dániel
Dankanics Ádám 97
Dante Alighieri 337, 351
Darmstaedter, E. 214
Daróczi Lajos 253
Darvas Ilona 233
Daudet, Alphonse 337
Dauthendey 60
Daviano, Marco 175
Dávid, Szent (ószövetségi) 20, 28, 30
Davin, Vincent 89
D'Avray, D. L. 277
Dayka Gábor 265
De Aquino, Carolo 185
Decsy Sámuel 321, 323
Dedek L. C. 69
Deé Anikó 123
Deér József 396
Deforé 333
De Gerando, Agost 37
De Gérando-Teleki Judit 367
Degré Alajos 337
Dehmel 60
Delarc, O. 377
Demény Lajos 122
Demény, Lidia A. 122
Dénes, Alázatos 143
Dénes Zsófia 461
Dercsényi János 366
Dernschwam, Hans 125
Déry Tibor 461
De Simeonibus, Francisco Antonio 185
Desprez, M. H. 36, 39
Dessewffy József 100, 446
Detrich Márta 242
Deutsch Zsigmond 58
Devos, R. 4
Dézsi András 216
Dézsi Lajos 120
Diamandy Viktória 253
Dick Manó 350
Dicens, Charles 333
Diede, Hans W. von 77
Diederich, Eugen 54
Dietell, Franz Ambros 12
Dietrichstein, Franz 486
Di Francesco, Amedeo 363
Dilcher, G. 156
Dilthey, Wilhelm 62–63
Dionysius Aurelianensis, Patavius 227
Diós István 264–265
Dobay István 244
Doblhoff 40
Dobrai Áron 230
Dobrai Mihály 230
Dobre pap 272–274
Dobri Mária 85, 287
Dobrossy István 366
Dóka Klára 135
Doll és Schwaiser (könyvkereskedők) 310
Domonkos, Szent 16, 281
Donà, Tommaso 476
Donáth László 253

Doré, Gustave 337
Dosztojevszkij, Fjodor 50, 62, 208, 333–335
Dózsa Endre 253
Döbrentei Gábor 100, 102
Dömötör Tekla 419
Dörnyei Sándor 140–142
Dörre Tivadar 354
Draskóczy Gábor 485
Draskovits Ernő 198
Drebitka Ferenc 295
Dreger, I. P. G. de 25, 29
Duby, Georges 390
Dugonics András 265, 419
Duguet, Jacques-Joseph 88
Dumas, Alexandre, ifj. 333, 337
Dumas, Alexandre, id. 331, 334, 337
Du Maurier-Potter 334
Dumesnil 83
Dumitriu-Snagov, Ion 142–145
Dunäreanu, Elena 122
Dupuy, Pierre 452
Duroselle, J.-B. 163
Dümmerth Dezső 215
Dünninger, H. 4
Dürer, Albrecht 136

Eberhard III. (salzburgi érsek) 164
Eckhardt Sándor 304
Ecsedy Judit, V. 74, 77–78, 80–81, 123, 127, 219, 272–274, 476–477
Éder Józef Károly 326
Éder Zoltán 343
Edvard, David 207
Eisler Mihály József 46–64, 186–195
Ekkehardus (aurai apát) 395
Elek Artúr 349
Eleonóra császárné 29
Eleonora Maria Rosalia, Troppau és Jägerdorf hercegnő 454
Emery, Éduard Félix Etienne 446
Emid, Szent 288
Eminescu, Michai 123
Emődi István 327
Endlicher László 401
Endre Béla 196, 197–198
Endre János (álnév) l. Espersit János 196
Endrei Walter 212, 215
Endrődi Sándor 301
Enyedi Sámuel 225
Enyedi Sándor 103, 106, 343–346
Eördögh György 226
Eötvös József 43–44, 115, 332–333, 460
Eötvös Károly 460
Eperjesi János (álnév) l. Espersit János
Erasmus, Desiderius Rotterdamus 165, 448
Erdélyi Ágnes 253
Erdélyi Fekete Lajos 253
Erdélyi T. Ilona 364–365
Erdélyi László 305
Erdő Péter 149–172, 377, 380, 385, 391, 393
Erdődi Mária 253
Erdődy Farkas 119
Erdődy János 118
Erdődy Miklós 118
Erdős József 245
Erdős Renée 460–461
Ermelanda, Szent 18
Ernesti, Johann August 141, 229
Ernst, Paul 49–50, 52, 56, 59, 62–64, 193
Erőss Gábor 326–327
Erőss János 326–327
Erzsébet, Szent 22
Eschenmayer 101
Esculapius 285
Espersit János 196–210
Espersit Mária l. Árva Józsefné
Esterházy Károly 83, 141, 307–308
Esterházy Pál 7, 18, 129, 181
Estor, Johann Georg 450
Etherington, Don 262
Euclides 227, 285
Eusebius 270
Evagrius 270
Ewald, P. 101, 378
Ezekiel próféta (ószövetségi) 20
Ezópus 325

Faber, Basilius Soranus 455
Fabian, Bernhard 140–142
Fábián József 325–326
Fabiny Tibor 80
Fábri Anna 48
Fábri Gergely 79–81
Fabricius Endre (tóthlipcsei) 455
Faludi Ferenc 287–303, 323

Falus Elek 360
Faragó Géza 361
Faragó Jenő 245
Fargwarson, H. 442
Fári Irén 370–371
Farkas Ágnes 217, 219
Farkas Aladár 253
Farkas Gábor 215
Farkas Lajos 230, 268
Farkas Lajos (losonci) 451
Farrere, Claude 203
Fáy András 113
Faylné Hentaller Mária 337
Fazekas Mihály l. Bogáti Fazekas Mihály
Fechner, Gustav Theodor 54
Féder 233
Fehér Erzsébet 316, 324
Fehér Károly 80
Fehér Katalin 97–103, 231–241, 314–328, 367–368, 478–480
Fejér György 101
Fejérné Pintér Veronika 370
Fejérpataky László 385, 403
Fekete Éva 48
Fekete György 289
Fekete Sándor 353
Fekete Soma 366
Félegyházi József 401
Félix, Szent (Valois-i) 28
Felsőszopori Szily János 82–86
Fénelon, François de Salignac de la Mothe 92–93
Fényes Elek 411
Fényes Miklós 305
Ferdinánd, I. (magyar király) 175
Ferdinánd, II. (magyar király) 426
Ferdinánd, III. (magyar király) 119
Ferdinánd főherceg 478
Ferenc, Szent (Assisi) 16, 22, 24
Ferenc, Szent (Szalézi) 175
Ferenc, Szent (Xaveri) 448
Ferenc, I. (magyar király) 138, 309
Ferenczffy Lőrinc 427, 433
Ferenczi Zoltán 301
Ferme, Brian 149
Fest-nyomda 219
Festetich l. Festetics
Festetics György 104
Feulliet, Octave 331
Féval 331–332
Feydeau, Georges 332
Feyl, Othmar 78, 81
Fichte, Johann Gottlieb 101
Fikk László 121
Finánczy Ernő 478
Finály Henrik 478
Finta Sándor 353
Finta Zoltán 253
Fischer, Johann 219, 260
Fischer Lipót 259
Fischer, S. 51
Flacius Illyricus, Matthias 271
Flaubert, Gustave 59, 208, 333
Fleury, Claude 83, 88
Fliche, A. 163
Fodor J. Adrienne 211, 215
Fodor István 74, 77
Fodor Károly 244
Folnesics Lajos 98–102, 240–241
Fónagy Iván 212
Font Márta 438, 443
Forcellini, A. 403
Ford, John 50–51
Forgách-család 475
Forgách Ferenc 475
Forgách Miklós 309
Földi István 253
Földi Mihály 351
Földvári Sándor 267–268
Fraknói (Frankl) Vilmos 115, 117, 135, 394, 396, 400–401, 425–426, 427
France, Anatole 200, 208, 334
Francke 79
Frangepán (Frankapan)-család 271
Frank, Karl Friedrich von 85
Frank, Peter R. 263
Franklin, Benjamin 480
Frankó Miklós l. Keszei Miklós
Franolić, Branko 270–272
Franzen, A. 396
Freschot, Casimiro 174, 185
Freud, Sigmund 55
Freylinghausen, Johann Anastasius 76–77
Freystein, Johann Burchard 76
Fried István 35, 365–367, 480–481
Friedrich István 244
Frigyes, I. (porosz király) 435–436

Frigyes, III. (brandenburgi herceg) 435–436
Frigyes, V. (salzburgi érsek) 162, 165
Frigyes (szász választófejedelem) 437
Frimmová, Eva 125–126
Froeschle-Chopard, M.-H. 4
Fualek, X. J. 151–152, 154, 162, 167
Fucs Sámuel 323
Fuhrmann, H. 382
Fuhrmann, Manfred 270
Fuker Frigyes Jakab 336–447
Fuxhoffer, Damiani 103
Fülep Katalin 114, 116
Fülöp (fermói püspök) 167–168
Fülöp, I. (francia király) 390

Gaál Mózes 334
Gábor Dénes 255
Gábor Éva 48
Gábor István 253
Gábor Pál 361
Gaboriau, Émile 331, 337
Gábriel Asztrik 401
Gabriel, de juxta Hornad 229
Gagyi László 253
Galavics Géza 4, 28
Gáldi László 301
Galenus, Claudius 282–283, 285
Gálgyor Balázs l. Gidófalvi Gálgyor Balázs
Galič, Pavao 128
Galilei, Galileo 271
Galla Ferenc 117, 380
Gálos Rezső 287
Galsworthy, John 463
Galyasi Miklós 202
Gams, B. P. 401
Ganzenmüller, W. 212, 214
Garampi, Giuseppe 83, 141, 308
Garay János 366
García y García, A. 149, 160–161, 168
Gárdonyi Albert 20
Gárdonyi Géza 334
Gáspár Imre 243
Gast, Peter 53
Gáti István 325–326
Gatman Böske 462
Gaudemet, J. 160, 377
Gazzaniga, Pietro Maria 308
Geber (Dzsábir ibn Hajján) 211–215
Geber l. Pseudo-Geber
Gebhard, T. 32
Géfin Gyula 82–88
Géfin Mária l. Nagy Rezsőné
Gelbhaar, Gregor (bécsi nyomda) 427, 433
Gellért, Szent 144
Gentile de Fulegnio (Gentilis de Fulginia) 65–66
Gentilis (bíboros) 167
Gentz, Friedrich von 35
George, Stefan 54, 57, 60
Georgevics Bertalan (Bartol Georgijević) 271
Gerengel Simon 79, 129
Gerevich Lászlóné 66
Gergely, Nagy, Szent, VII. (pápa) 378–380, 382, 388, 396, 419
Gergely, XI. (pápa) 144
Gerhard, Johann 79
Gerhardt Guidó 454
Gerhardt, Paul 76, 79
Gerics József 139, 381–382
Gervasic, Agostino 308
Gesková, Zelmina 126
Gessner 483
Géza, II. (magyar király) 405
Gid, Denise 262
Gide, André 59
Gidófalvi Gálgyor Balázs 223–225
Gidófalvi Péter 437
Gilly, Carlos 477–478
Giordani, Paolo Bernardo 308
Giovanni dei, Bonsignori 476
Girolamo Armenio Giuseppe Ceschi di Santa Croce 174
Giszkalay János 253
Giunta, Lucantonio 476
Gladiator Moschus l. Péter, Nagy
Glatz Ferenc 278
Gleim, Ludwig 297
Gleixner, Johann 310
Glória asszony l. Borda Lajosné
Gobineau, Joseph Arthur 203
Goethe, Johann Wolfgang 60, 192, 333, 337, 365
Goldbaum, Wilhelm 53
Gombás Mihály 87

Gombos Albin 394, 454
Gombos János 349–352
Gonda József 196, 209
Gondrecourt 331
Góralski, W. 169
Gorkij, Makszim 334, 351
Góth Ernő 47–48, 50, 192, 194
Gotter, Ludwig Andreas 76
Gottsched, Johann Christoph 94
Gottschedin (Gottsched felesége) 94
Gourmont, Rémy de 59
Göncz Árpádné 367
Görgei Arthúr 39–43, 45, 368
Görgény Damján 230
Görög Demeter 234, 267
Gratianus, mester 169, 285, 377, 484
Gratianus (18. sz.) 208
Graff András 138
Grandpierre Emil 253
Graturolus, G. 211
Graus, Igor 120
Gravátz Ferenc 198
Greflinger, Georg 297
Gregorio Barnaba Chiaramonti Benedettino (imolai püspök) 90
Greguss János 354
Gres-Gayer, Jacques 87
Gross, Julius 69
Gróh István 268
Grohe, J. 170
Grősz József 136
Grünne 41
Gualterio, Filippo-Antonio 82
Guasco, O. de 453
Gugitz, G. 12, 26
Guidetti, Bertini Stefania 281–282
Guido bíboros 162
Gulácsy Irén, Pálffyné 251–253
Gulyás Pál 48, 50, 53, 451–452, 454–456
G[umann] I[stván] 454
Gurevič, M. M. 439
Gutenberg, Johann 196
Gutgesell Dávid 216–217
Guthmüller, Bodo 476
Guyot, B. G. 154
Gvadányi József 334, 435
Gündisch, Gustav 121
Gündisch, Konrad G. 121
Güntherová, Alžbeta 482
Gyallay Domokos 251, 253
Gyalui Farkas 333
Gyáni Gábor 339
Gyárfás Tihamér 296
Gyarmati Ferenc 253
Gyerkényi Pyber Ferenc 344
Gyimesi Szabolcs 256
Gyöngyösi István 323
Györffy György 382, 403–404
György Aladár 330–331, 335–336, 449–451
György Lajos 131
Győri Illés István 253
Győri Judit 190
Győry Endre 253
Győry János 403
Gyula, Szent 5, 26
Gyulai Pál 332
Gyuris György 370–371, 480–481

Haan Lajos 80
Habermas, Jürgen 91
Hadnagy Bálint 270
Haebler, Konrad 259–262
Hahn Ida 331
Hahn István 438–439
Hajnal László 253
Hajnal Mátyás 28
Hajnóczy József 309–310
Halász István 326
Halász József 458
Haller grófné 419
Haller Sándor 419
Halmy Márta 447
Hamanová, Paulina 262
Hamel, Bruyninxc, J. J. 181
Hamon, Jean 88
Hamon, Léo 88
Hamsun, Knut 208
Hamvai Sándor 253
Hanák János 113
Hanák Péter 329, 339
Hanga, Doina 121, 123
Hangodi Ágnes 438–446
Haraszti Emil 456
Haraszti Gyula 200
Haris Andrea 104
Harrach (főminiszter) 181
Harras, Hans Adam Hersan von 85

Harrasi Herzan-család 85
Harrasi Herzan Ferenc 83, 85–86, 89, 91, 142, 308
Hartvik (püspök) 381–382
Hatvani István 228, 447
Hatvani Pál 227
Hatvany Lajos 47
Haulika 107, 112
Hausner Gábor 116–117
Hauswirth Magda 462
Haynald, Lajos 144
Haynau, Julius Jakob 41, 368
Hebbel, Friedrich 50, 52, 56, 59
Habuhabes Hamed 212–213
Heckenauer, Jakob Wilhelm 12
Hefele, C. J. 378
Hefelé, Melchior 82
Hegedűs Béla 132–135
Heger, Henrik 128
Hegyfalusi György 74
Hegyi Ilona 253
Heigel Ákos 253
Heine, Heinrich 333
Heineccius, Johannes Gottlieb 230, 458
Heister, Siegbert 181–182
Held, J. M. 28
Helle Mária 368–370
Hellebrant Árpád 426
Hellebak Károlyné 233
Heller, Frank 351
Heltai Gáspár 70
Heltzdörffer, Michael 72
Helvetius, Claude Adrien 310
Helvetius, Jean Adrien 449
Henckel, Johann 483
Henrik, II. (német császár) 30
Henrik, IV. (német császár) 381
Henrik, V. (német császár) 395–396
Hentaller Mária l. Faylné
Hepperger, Laurencius 213
Herbert, Heinrich 71
Herczegh Ferenc 203, 334–335, 351
Herczegh János 227
Heredia, José Maria de 57
Herepei János 222–223, 225, 437
Hermann Egyed 83
Hermann István 57, 193
Hermann, Johann 76
Hermenides 285
Hermész, Triszmegisztosz 211
Herpay Gábor 230
Hersche, Peter 83–86, 89
Herzan Colloredo, Mansfeld 86
Herzan Ferenc l. Harrasi Herzan Ferenc
Heténvi János 113
Héti Sándor 253
Hets J. Aurelián 421
Hevesi Lajos 47
Hevesi Sándor 330
Higgins, Dick 137
Hilarius, Szent 269
Hildebrandt, Wolfgang 445
Hildesheimer, Françoise 88
Hinschius, F. 377, 381, 384–385, 390–393
Hisytrus, Aethicus 143
Hlaváček, I. 157
Hledíková, Z. 157
Hobson, G. D. 257
Hochenegg, H. 18, 29, 32
Hochmeister Márton 326, 346
Hodinka Antal 268
Hoffhalter Rafael 274
Hoffmann Edith 482
Hoffmann Mária l. Rédeyné
Hofmann, Georg Fridrich 233
Hofmannsthal, Hugo v. 59–60
Holl Béla 66, 427, 433, 486
Hollósi Mátyás 311
Hollósy Béla 297
Holmyard, E. J. 212, 214
Holtzmann, Walter 404
Homérosz 285
Homonnai Drugeth István 216
Honorius, II. (pápa) 168
Hopp Lajos 84
Horányi Elek 80, 131, 297, 309, 447, 486
Horatius, Quintus Flaccus 279–280, 283, 345
Hornyák Mária 367–368
Horvát István 447–448
Horváth Árpád 371
Horváth Ignác 482
Horváth István 115
Horváth Iván 218
Horváth János 66, 301
Horváth József 256, 481–482
Horváth Margit 305
Horváth Mária l. Kósáné

Horváth Mihály 43
Horváth Sándor 89, 256
Hottinger, Johann Jacob 457
Howard, D. R. 154
Höfer, J. 377
Hube, R. 151, 167
Huber Győző 253
Hubert Gabriella, H. 218
Hubert Péter 253
Huetius, Petrus Daniel 458
Hugo, Hermannus 449
Hugó, Victor 332–333
Hujter Szilvia l. Antaliné
Hunyadi Ferenc 219–220
Hunyadi János 144
Hunyady Sándor 253
Huszár Emil 253
Huszti Péter 216
Huygens, Ch. 444–445

Ibsen, Henrik 50, 208, 334
Ignác, Szent (Antóchiai) 393
Ignotus Hugó 203
Ignotus Pál 47
Ihász Gábor 216
Ijjas Antal 401
Ikenius, Conradus 455
Illés Endre 461
Illés József 268
Imets Béla 253
Imre, Szent (herceg) 66, 288, 294–295, 297, 399
Imrédy Béla 246
Ince, I. (pápa) 169
Ince, III. (pápa) 143
Incze Sándor 245–246
Ipolyi Arnold 120
Ippocras 285
István, I., Szent (magyar király) 26, 144, 288, 294–295, 297, 379, 382, 400
István, II. (magyar király) 395
István, III. (magyar király) 400, 404, 406
István, IV. (magyar király) 406
István, Nagy (moldvai fejedelem) 143–144
Istvánffy Miklós 183
Istvanovici, Mihai 274
Ivanovich Tamás 119
Iványi Béla 20
Iványi László 229
Ivo, Szent (Chartre-i) 378
Izidor, Sevillai 136

Jacobus de Losanna 154
Jacobus de Voragine 144, 278, 281–283, 286
Jacobus, Mediolanensis 124
Jaffé, Ph. 378
Jakab Elek 106
Jakab László 253
Jakabffy Imre 456
Jakó Klára 123
Jakó Zsigmond 123, 225, 482
Jammes, Francis 463
Jancsó Elemér 106
Jankó János 359
Jankovich Miklós 106, 141
Jankovics József 363–364, 475–478
Jánoki Tamás fia, László 67
János, Szent (apostol) 26, 388, 418
János, Szent (Keresztelő) 30, 280–281, 412, 443
János, Szent (Mathai) 28
János, XXIII. (pápa) 152
János (salzburgi prépost) 165
János Pál, II. (pápa) 364
János Vilmos pfalzi gróf 181
János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 476
Jánosi Mónika 67, 379–380, 390
Jánossy Béla 253
Janowicz Pál 157
Jansen, Cornelius 82, 84, 307
Jantsovits Jenő 253
Jantyik Mátyás 359
Janus Pannonius (Ivan Česmički) 137–138, 271
Járdányi Paulovics István 456
Jarry, E. 163
Jaschik Álmos 462
Jászay Magda 173, 180, 185
Jászberényi Gáspár 267
Jászi Oszkár 203
Jávor Béla 253
Jedin, H. 160, 308, 394, 396
Jendrássik Ernő 452
Jenei Sámuel 458
Jerney János 366

Jeromos, Szent 266, 269–270
Jeszenszky István 181
Jezerniczky Ferenc 7
Joachim, Szent 26
Johanna de Sancta Cruce 22
Johannes Calderinus 154
Johannes Chelmensis 151
Jókai Anna 367
Jókai Mór 108, 110, 242–244, 330, 332–335, 337, 359, 460
Jones, William 54
Jósika Miklós 333, 337
Jouin, Nicolas 230
József, I. (magyar király) 174, 176, 183
József, II. (magyar király) 83, 85, 128, 142, 179, 211, 306, 309, 479–480, 483
József Attila 49, 196–197, 200–201, 209, 349–352
József Jolán 201, 208
Jöcher, Christian Gottlieb 222
Jugăreanu, Veturia 121
Juhász Andor 460
Juhász Gyula 58, 115, 196–197, 200, 209
Juhász I. 225
Juhász R. József 139
Juhász K. 380
Juliane, Ämilie von 76
Jurič, Sime 128
Jurkovich Emil 413–414
Jurkovits Mátyás 227
Justh Zsigmond 354
Juvenalis, Decimus Junius 279–280

Kabealo, T. B. 154
Kapos Ede 334
Kaczér Illés 253
Kacsó Sándor 251–253
Kádár Imre 253
Kadlec, J. 157
Kahána Mózes 253
Kakassy Endre 253
Kákonyi Péter 216
Kalajlikoz Ali (budai basa) 216–218
Káldi György 266
Káldor László 360
Kállay Ferenc 366
Kallós Sára 253
Kálmán (Könyves) (magyar király) 378–409
Kálmán (halicsi király) 382
Kaloján (Caloian), Ionita Assan 143
Kaltenbrunner, F. 378
Kálvin János 477, 484
Kant, Immanuel 101
Kantemir, Antich Dmitrievič 453
Kanyaró Ferenc 437
Kaprinai István 427
Kapsner, Oliver L. 262
Karacs Ferenc 327
Karacs Teréz 110–113
Karácson I. 383, 387, 389–390
Karácsony Benő 251–254
Karácsonyi János 382, 401
Karádi Éva 48
Kárász József 207
Kardos Albert 456
Kardos József 278
Karinthy Frigyes 245
Kármán András 457–458
Kármán András, ifj. 458
Kármán József 132–135, 353, 458
Károly, Szent (Borromei) 175
Károly, Nagy (frank uralkodó) 257
Károly Róbert (magyar király) 65
Károly, III. (magyar király) 227
Károly József 253
Károly Sándor 253
Károlyi Mihály gróf 190
Károlyi Gáspár 266
Károlyi Sámuel 449
Kassák Lajos 360
Kassner, Rudolf 51, 62
Kasszián, Szent 143
Katalin, Szent (Sziéniai) 16
Katona István 136
Kaulbach 337
Kaunitz gróf 181
Kautzky, Karl 203
Kazinczy Ferenc 100–102, 134–135, 192, 309, 343, 435, 447, 480
Kazinczy Gábor 222, 366
Kecskeméti C. János 218
Kecskeméti Biró András 457
Keéri-Szántó Andor 460
Keglevich Zsigmond 119
Kelemen (Alexandriai) 389
Kelemen, Szent (Római) 393
Kelemen, Szent 279

Kelemenné Zahureczky Berta 253
Keleti Gusztáv 334
Keleti Károly 329
Keller, Gottfried 192
Kellér Andor 460, 462
Kemény Ferenc 97
Kemény János 222, 226, 251–253, 449
Kemény József 72
Kemény Sámuel 73
Kemény zsigmond 332
Kempelen Béla 226–231, 457
Kempis Tamás 20
Kenéz Sándor 196
Kenyeres Zoltán 193
Kerekes Sámuel 234
Kerékgyártó Árpád 371
Kerényi Ferenc 367
Keresztury Dezső 112
Kereszty Orsolya 106–113, 346–349, 481–482
Kerr, Alfréd 46, 194
Kerstens, Io[annes Christianus] 452
Kertbeny Károly 242–244
Kertész Mihály 253
Keserű Bálint 81, 426
Keszei Miklós 66–67
Keveházi Katalin 266
Kézai Simon 334
Kibre, P. 212–214
Kieckhefer, R. 212
Kielland, Alexander 334
Kierdorf-Traut, G. 4
Kilián István 137–139, 410–424, 484–485
Kimmel Berta 253
Kipling, Joseph Rudyard 334
Kiprianov, V. ifj. 443
Kiprianov, V. A. 441–445
Kipsová, Mária 126
Kis János 366
Kis József 318
Kis Józsefné 218
Kisbán Emil 117
Kis-Éri György 225
Kisfaludy Árpád Béla 331, 336
Kisfaludy Károly 333
Kisfaludy Sándor 333
Kiss Áron 316
Kiss Endre 188, 190, 193
Kiss Ida 253
Kiss János 427
Kiss József 191, 333, 359
Kiss Károly 366
Kiss Lajos 197
Klabund 463
Klaniczay Tibor 116–117, 301
Klára, Szent 16
Klára, Szent, Montefalcói 18
Klein Jeromos 253
Kleinod, Anton 310
Kleinschmidt, B. 26
Klimó György 141, 304–313
Klimt, Gustav 47
Klöss-nyomda 217
Klöss, Jakob, ifj. 216–217, 220–221
Klöss, Jakob, id. 216–217, 219–220
Kluch 107, 112
Knapp Éva 1–34
Knauz Nándor 401
Kóbor Tamás 191, 334
Kock, Paul de 331, 337
Koczy Sámuel 437
Kókay György 92, 105, 129, 131–132, 256, 263, 264–265, 268, 304–313, 347, 364–365, 478–480
Kolb, Gregorius 452
Kollányi Ferenc 66–67, 69
Kollar, Jan 37
Kollár Ádám 65
Kollár Ádám Ferenc 105
Koller József 308
Kollonich Lipót 173, 181
Kollonitz László 136, 266
Kolossváry Ferenc 228
Kolosváry-Borcsa Mihály 246
Kolozsvári Tamás 103
Koltai András 485–487
Koltai Jenő 85–86
Koltay-Kastner Jenő 290–291, 299
Kominek L. 9, 20
Komlós Aladár 46
Komlós András 476
Komlós Attila 256
Komlovszki Tibor 221
Komorová, Klára 123, 126, 485–487
Koncz József 225–226
Kondor M. Viktória 242
Kopácsy 107, 112
Kopijevszkij, Ilja 440

Korkmazova, E. A. 129
Kornis Zsigmond 71
Korvin János l. Corvin János
Kós Károly 251–254
Kósáné Horváth Mária 487
Kosáry Domokos 82, 106, 305, 308
Kossuth Lajos 37, 39–43, 368
Koszta István 229–230
Koszta László 381, 406
Kosztolányi Dezső 58
Kosztolnyik Zoltán Z. J. 167
Koszuczki, Alexius a S. Antonio 487
Koszuczki, Sebastianus 487
Koszyk, Kurt 35
Kotrelev, N. V. 129
Kotvan, Imrich 124–125, 482
Kovachich Márton György 103, 105
Kovács Béla 418
Kovács Dániel 485
Kovács Dezső 253
Kovács Ferenc 253
Kovács I. Gábor 438
Kovács Géza 78
Kovács György 253
Kovács János 255
Kovács János, P. 458
Kovács László 253
Kovács Mihály 287
Kovács Sándor Iván 301, 353
Kovács Zsolt 137–139
Kováts Katalin 482
Kováts P. 22
Kozma Mihály 138
Kőhalmi Béla 333
Kőhegyi Mihály 135–136, 266–267, 482–484
Kölcsey Ferenc 333
Köleséri Sámuel 122
Köpeczi Béla 82, 173–185
Körmendy Kinga 65–69, 124, 401
Kőrösi László 253
Kőszegfalvi Ferenc 196–210
Kőváry Gyula 246
Kraszner 352
Krausen, E. 3, 32
Krausz Tamás 438, 443
Kriss-Rettenbeck, L. 26
Kristó György 346–349
Kristó Gyula 66–67, 69, 381, 394, 399
Krúdy Gyula 244, 461
Krúdy Jenő 453–454
Krupecz István 80
Krüchten József 103–104
Kubinyi András 403–404
Kuh, Anton 192
Kulcsár István 344
Kulcsár Péter 121, 482–483
Kultsár István 84
Kumorovitz B. 401
Kuncz Aladár 253
Kunigunda (német császárné) 18
Kúnó legátus 396–397, 404
Kunszt József 136
Kurcz Ágnes 68
Kurcz, Anton 142
Kurzbeck (bécsi nyomdász) 92
Kuševič, Josip 128
Kutas László 256
Kuti Márta 255
Kuzmich, Ludwig 128
Küssell, M. 10
Kvassay Ede 337
Kyriss, Ernst 258

Lactantius 285
Ladányi Erzsébet 139
Lagerlöf, Selma 187
Lajos, I., Nagy (magyar király) 65–68
Lajos, IX. Szent (francia király) 22
Lajos, XIV. (francia király) 175, 260
Lakatos Éva 245, 352–362, 460
Lakatos László 461
Lamartine, Alphonse Marie Louis 333
Lambert, Szent 30
Lambrechts, Gerrit 440
Lampel-Wodianer kiadó 334
Lampérth Gyula 256
Lancelot, Claude 88
Lancester, Bell 101
Landau, P. 150, 377
Landerer (nyomda) 10
Landerer Ferenc 321
Landerer, J. 14, 29
Láng Benedek 211–216
Lang, Helmut W. 263
Lang, Mauritius 12, 16
Langi Mihály 137
Laskai Osvát 278, 283–284

László, I., Szent (magyar király) 144, 278, 305, 379, 381, 385–386
László, II. (magyar király) 406
László Mihály 332
Latour, Theodor 42
Latzkó Andor 47
Lavaterus, Ludovicus 457
Lavotta János 448
Le Bone 200
Le Bras, G. 160, 163
Leclerq, H. 378
Légrády Testvérek (kiadó) 350
Lehmann kapitány 181
Leidelius György 437
Leidenfrost Sándor 359
Lengyel Dénes 242
Lengyel Imre 97
Leó, I., Szent (Nagy) (pápa) 18
Leó, X. (pápa) 144
Leó, XIII. (pápa) 143
Lepage Lajos 199
Lepsényi István 138
Letourneux, Nicolas 84
Liber Margit 305
Ligeti Ernő 251–254
Ligeti Lajos 66
Linek Lajos 359
Lipót, I., (magyar király) 29, 173–174, 180–181
Lipót, II., (magyar király) 85
Lippay György 119
Lippmann 214
Locke, John 208, 478–479
Loescher, V.[alentin] E.[rnst] 451
Loewenfeld, S. 378
Longueval 181, 184
Lope, Hans-Joachim 477
Lorántffy Zsuzsanna 130
Lorenzen, Lorenz 76
Lorinţ (diakonus) 272–274
Lorre, Charles 462
Lorsy Ernő 48–50, 190–192
Lothar Rudolf 47
Lotz Károly 354
Loubier, Hans (Jean) 257
Lucanus, Marcus Annaeus 279–280, 285
Lučić, Ivan 271
Lucius, II. (pápa) 401
Luczenbacher János 366
Ludolff, Hiob 229
Ludovicus Granatensis 138
Ludvig János 76–77, 81
Lugossy József 449
Luka József 456
Lullus, Raimundus 215
Lukács, Szent (apostol) 161, 280
Lukács (esztergomi érsek) 401, 406
Lukács György 46–64, 186–195, 200
Lukácsffy József 229
Luppova, S. P. 439, 444
Luther Márton 78–80, 130, 271, 370, 449
Lyka Károly 361
Lyndwood, William 150, 155

Maculay, Thomas Babington 333
Maccarone, M. 169
Macrobius (Ambrosius Theodosius) 283–284
Macurek, Jozef 482
Madarassy Klotild 337
Madas Edit 211, 215, 277–286
Mádl Antal 190
Mael Ferenc 253
Maeterlinck, Maurice 50–51, 59, 186–189, 208, 334
Magnus, könyvkötő-család 260
Magnyickij, I. 442
Maire, Catherine 88
Maitland, F. W. 150
Majer István 107, 112
Major Henrik 244
Majrovits Méir Jehuda 253
Makk Ferenc 394, 396, 401
Makkai Sándor 251–253
Makó Pál 317
Malatesta, Pandolfo 180
Mălinas, Constantin 123
Mályusz Elemér 65–69
Mamertus vienne-i püspök 18
Manfréd (diakónus kardinális) 402–403
Manget 211
Mann, Thomas 190, 192, 463
Mannheim (házaspár) 48
Mansi, J. 378, 404
Mapes, Gualterius 407
Mária, Szűz 2, 4–5, 16, 20, 22, 26, 27, 30, 370, 418, 443

Marcus Antonius 447
Marczali Henrik 407
Mária Magdolna 418
Mária Terézia (magyar királynő) 82–85, 111, 142, 235, 289, 295, 298, 308, 411, 457
Marie-Antoinette (francia királyné) 85, 89–90
Mariotte, Edme 446
Márki Sándor 450
Marko Antun de Dominis 271
Markó Károly, id. 334
Markos Olivér 268
Markovits Rodion 251–253
Marlitt, Eugenie 331
Marnius, Claudius 484
Marosi Ernő 103
Marót Sándor 253
Marsili (Marsigli) Luigi 173, 185
Martin Albert 445
Martin, V. 163
Martinovics Ignác (Martinović, Ignjat) 271
Márton, Szent 269, 279
Márton, V. (pápa) 152
Márton István 253, 315, 319, 321, 324–325
Márton József 321–323
Mártonffy József 480
Marulić, Marko (Marcus Marulus Spalatensis) 271
Mârza, Eva 122–123, 272–274
Mârza, Jacob 123
Marzio, Galeotto 334
Marzoa, A. 160
Mašianik, Ján 482
Matha, G. C. J. de 29
Matillon, Janine 128
Mátray Gábor 115
Matt, Roberts 262
Mátyás, Hunyadi, I. (magyar király) 114, 135–136, 143, 176, 184, 259, 271, 305
Maugham, W. Somerset 463
Maupassant, Guy de 58, 208, 334
May, G. 150
Mayer, Anton 425, 433
Mayer, Th. 174
Mazal, Otto 256–257
Mearne, Samuel 260
Medgyasszay László 256
Megyery Ella 361
Melius Péter 476
Meltzl Hugo 451–452
Menato, Marco 371–373
Menckenius, Jo[annes] Burch[ardus] 458
Mennyeiné Várszegi Judit 482
Mensikov, A. D. 443
Mereskovszkij 208
Meschendörfer, Hans 121–122
Mésenguy, François-Philippe 88
Mészáros Ignác 288
Mészáros István 97, 101, 314–315, 318
Mészáros Károly 268
Mészáros Fleischer Zsigmond 253
Méténier, Oscar 51
Metternich-Winneburg, Clemens Wenzel 36, 44, 364
Mezei György 481
Mezei Márta 287, 301
Mezey László 164, 211, 404
Michaud 84
Micu-Klein, Ioan Inocențiu 144
Migne, J. P. 377
Mihály, Szent 30
Mihály, Vitéz (havasalföldi uralkodó) 143–144
Mihályfi Jenő 253
Mikes Kelemen 82, 84, 360, 362
Mikes Lajos 334
Miklós Andor 245–246
Miklós fia, Péter 67
Mikó (kalocsai érsek) 406
Mikó Imre 121
Mikó Izidor 128
Mikó Pálné 321–322
Mikolai József 326
Miksa, I. (német császár) 184
Miksa Emánuel (bajor választó) 181
Mikszáth Kálmán 334–335, 357, 370, 460–461
Milánsky, Jakab 124
Milesz József 447
Miletz, Eliaš 78
Miller Jakab 182
Miller Jakab Ferdinánd 115–116
Milton, John 311
Miner, Dorothy 262
Miras, J. 160
Miskei Ádám 76
Misztótfalusi Kis Miklós l. Tótfalusi Kis Miklós
Móczár Gyula 245

Mocsáry Miklós 340–341
Moerbeka, Guillelmus de 279
Moesch Lukács 137–138
Molière 332, 334
Molnár (grammatika szerző) 319
Molnár Albert 199
Molnár Ferenc 58, 191
Molnár János 315, 479
Molnár Julianna 329–342
Molner, Georg 483
Molter Károly 251–253
Moly Tamás 461
Mónika, Szent 16
Monok István 120–130, 266, 363–364, 426, 475–478, 483–484, 485
Monoki István 255
Montazet, Antoine Malvin de 83–84
Montépin 331–332
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 89, 308
Mónus Imre 481
Móra Ferenc 209, 371, 461
Morai Albert 401
Morard, N. 4
Móricz Virág 461
Morvay Zoltán 253
Mosheim, Jo[hannes] Laur[entius] 485
Mosora, Elena 121, 123
Mossótzi Insitoris Gábor 311
Mózes András 253
Mózes Huba 246–255
Möllenhoff, Christian Nicolaus 77, 78
Mösner Pál 200
Muckenhaupt Erzsébet 123
Munkácsi János 216
Murai Károly 334
Muratori, Lodovico Antonio 307, 457
Murphy, F. J. 169
Muthmar 483
Mühlbach, Luise 331
Müller Ferenc 311, 481
Müller, Ignaz 86
Müller, J. 150
Müller János 74, 77

Nádas Sándor 245
Nádasdy Ferenc 289, 291, 293, 297, 300
Nádasdy Tamás 176
Nádassy Ernő 253
Nägler, Doina 122
Nagy Anikó 457
Nagy Balázs 439
Nagy Dániel 251–253
Nagy Ferenc 454
Nagy G. 394
Nagy Gyula 253
Nagy István 251–253
Nagy Iván 226–227, 229–231, 448, 450
Nagy Károly 462
Nagy Lajos 349
Nagy László 253
Nagy László, S. 251
Nagy K. Mihály 360
Nagy Miklós 355
Nagy Péter 253
Nagy Rezsőné Géfin Mária 87
Nagy Sándor (Macedon király) 65–66, 174, 176, 282–283, 348
Napóleon, Bonaparte, I. (francia császár) 36
Neander, Joachim 76
Nedeczky, L. 6, 12
Nediczky Katalin 107
Négyesy László 287–303
Nemes Ferenc 253
Nemes Gyula 360
Németh G. Béla 106
Németh S. Katalin 435–438, 475–478
Németh László 196, 321, 326, 360, 480
Némethy L. 6, 14, 28
Nendtwich Károly 359
Névy László 330, 335
Newman, William 214
Newton, S. M. 4
Nicera, Szent (Remesiai) 143
Nicolai, Ernestus Antonius 452
Nicolai, Philipp 79
Nicole, P. 84, 87–88
Niederhauser Emil 438, 443
Niemeyer, August Hermann 99, 101
Nietzsche, Friedrich Wilhelm 53
Nikolay Mártonné 239
Noltenius, Johannes Fridericus 450
Nottenstein (budai nyomda) 10
Novalis 54
Nussbächer, Gernot 70–72

Nyerges Judit 363–364
Nyireő István 229, 448

Nyíri János Kristóf 49, 190
Nyírő József 251, 253–254
Nyirő Sámuel 459

Odilo apát 378
Odoricus de Pordenone 65–66
Ogle, A. 150
Ohnet, György 204, 331
Ohridi, Ştefan 273
Ojtozi Eszter 226–231, 446–459
Okolicsányi Antal 227
Okolicsányi Mihály 227
Okolicsányi Pál 227
Oláh István 326
Olasz Sándor 481
Opstraet, Jan 88
Oravecz Mónika 87
Orbán, II. (pápa) 168, 378, 382, 392
Orbán János 253
Ordinánsz Konstantin 267
Orehóczy Gáspár 118
Origenész 282, 389
Ormos Ede 209
Ormos Iván 253
Oroszhegyi Jósa 107–108, 112–113
Osterwald, Jean Frédéric 447
Osváth Tibor 253
Otrokóczi Fóris Ferenc 127
Ovidius Naso, Publius 176, 279–280, 285, 455, 476

Ölyvesi Balázs 122
Ötvös Béla 253
Ötvös Péter 478

Padányi Bíró Márton 6–8, 12, 24, 27, 29
Paikert Alajos 453
Paintner Mihály 296–297
Pajor Gáspár 132–135
Pál Szent (Nolai) 143
Pál, Szent (Remete) 138, 270
Pálffy Pál 486
Pálfi, Pavol l. Pálffy Pál
Palladius 281–282
Palotai Boris 461
Palugyay Zoltán 253
Pándi Pál 106
Pap János 253
Pap József 253
Pápai Páriz Ferenc 225
Papp József 326
Papp Júlis 103–106
Pardies, Igantius Gaston 228
Pascal, Blaise 88
Paskevics, Ivan Fjodorevics 41
Passuth László 350–351
Paszkál, II. (pápa) 385, 395–396
Pásztor Ede 249
Patachich Ádám 135–136, 308
Patacsich József 138
Patai, R. 212
Pataki László 85
Pataky D. 12, 14
Patarol, Laurentius 229
Patzkó Ferenc 134, 321
Paulay Lajos 462
Pauler Gyula 379, 389, 394, 407
Paulovics István l. Járdányi Paulovics István
Paulus Camencensis 151
Paulus de Tarentóra 214
Pauschner, Sebastian 71
Pavercsik Ilona 216–221, 368–370
Payne, Roger 260
Payr Sándor 74–79
Pázmány Péter 118, 137, 305, 425–435
Péczeli József 231, 233, 345
Pekár Gyula 452–453
Pekár Károly 216, 218
Pekarskij, P. P. 439, 442–446
Pennington, K. 156
Pestalozzi, Johann Heinrich 97–103
Perföldy (álnév) 366
Perizonius, Jac[obus] 459
Perlaki Dávid 317, 479
Perlaki József 77
Perna, Petrus 477–478
Petantius, Felix 271
Péter, Szent (apostol) 388
Péter (alexandriai püspök) 18
Péter, Nagy, I. (orosz cár) 423, 438–446
Péter László 197, 200, 216
Péterffy, C. 168, 400, 404, 407
Pethes Dávid 326
Petit, Pierre 452
Petőfi Sándor 208, 242, 333, 338, 352–353, 435
Petőfiné Szendrey Júlia 110

Petrasovszky Emmanuel 268
Petrenková, Emília 126, 485–487
Petrik Géza 72, 74, 76, 78, 80, 451
Petrovich E. 278
Petrőczi Istvánné Révay Erzsébet 138
Petrőczy Kata 234
Petruch Antal 395–396, 399
Petrus, Damianus 226
Petrus Jenő János 268
Petrus, Lombardus 154
Petrus, Premisliensis 151
Petrus de Sampsona 149
Pfaff, Leopold 450–451
Pfundtner, Mathias 310
Phaeton 281
Piccini (Picina) Isabella 14
Piccolomini, Aeneas Sylvius 144, 271
Pilgram, Johann Sigismund 76
Pintér Gábor 447
Pintér László 370
Pintér Márta Zsuzsanna 415
Pintér Veronika l. Fejérné
Piotrovskogo, B. B. 444
Pirigyi István 267–268, 380
Piscator, Johannes 138
Pitagoras 285
Pitroff Pál 20, 24
Pius, II. (pápa) l. Piccolomini, Aeneas Sylvius
Pius, VI. (pápa) 83, 85–86
Pius, VII. (pápa) 86
Pius, IX. (pápa) 144
Platón 211–214, 283, 285
Platón l. Pseudo-Platón
Pleydendorf, Wilhelm 136
Plinius 281–283
Plöchl, W. M. 387
Plutarkhosz 325
Poclauff János 236
Poggi, Luigi 142
Pohorov, A. M. 441
Póli István 216
Polo, Jaroslav 157–158, 161
Polónyi Dezső 244
Polybios 177, 231
Pompilius, Paulus 144
Pomponius Mela 136
Ponomarev, A. L. 129
Ponori Thewrewk Aurél 454
Ponson du Terrail 331–332, 337
Popp, Vasile 123
Popper Leó 48–49, 51, 63
Pór Péter 298
Poszler György 57, 63
Pouget, François de 84
Prágai András 217, 220
Pray György 136, 308, 315
Prém József 337
Priboevus (Pribojević), Vincent 271
Priorato, Gualdo 173
Priscianus 285
Prónai Gábor 76, 80
Prónay Dezső 76
Prüner Arnold 361
Pseudo-Dániel 65
Pseudo-Geber (Ps-Geber) 211, 213–215
Pseudo-Platon (PS-Platón) 211–215
Ptolemaiosz, Klaudiosz 136, 282, 285
Pulszky Ferenc 359
Pyber Benedek 343–346

Quesnel, Pasquier 84, 88
Quintilianus, Marcus Fabius 283

Rácz Gyula 207
Rácz Vilmos 244–246
Ráday Gedeon 309
Ráday Pál 309
Radetzky, Johann Josef Wenzel gr. 41
Radóné Kempner Magda 253
Radossányi L. 9, 27
Ráday László 228
Raff, Georg 325–326
Rahner, K. 377
Rákóczi-család 184
Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 82, 84, 178, 180–181, 183–184
Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 222, 272
Rákóczi György, II. (erdélyi fejdelem) 437
Rákóczi Katalin 140–142
Rákóczi Zsigmond 222
Rákosi Jenő 335
Rákosi Viktor 334, 335, 460, 462
Rakovszky 339
Rambach, Johann Jacob 78–80
Rameau, Jean Philippe 456
Ramos, Germaine 245

Raoul (gróf) 390
Rát Mátyás 232, 256
Ráth György 260
Ráth Mór 199
Ratkótzy Miklós 79
Rátót nembeli Olivér fia, István 67
Rautenstrauch, Johann 94
Rédeyné Hoffmann Mária 116
Régeni László 68
Reinthaler, S. F. 17, 24
Reiswitz, Johann Albrecht Frhr. v. 40
Reizner János 370–371
Rejtő Jenő 462
Repčák, Josef 123
Reuchlin, Johann 476–477
Révai Miklós 287, 297, 301, 315–316
Révay-család 138
Révay Erzsébet l. Petrőczi Istvánné
Révay Ferenc 130
Révész Béla 58, 248
Révész Kornél 361
Rhazes 215
Rhenius 319
Rhodes, Dennis E. 372
Ribini János 75, 79
Richmanné 240
Richter, Christian Friedrich 76
Richter M. Sarolta 235
Ridovics Anna 24
Rilke, Rainer Maria 50, 59–62, 187
Ritoókné Szalay Ágnes 68
Róbert (magyar király) 395
Robu, Ioan 142
Rochow 99
Rodin, Auguste 57, 61
Rodriguez-Ocasa, R. 160
Rogalle Fridrik 78
Rogals, G. F. 78
Rogals, Wolf 78
Róka Lászlóné 482
Rokon Gábor 253
Rókus, Szent 26
Rolland, Romain 208
Rómer Flóris 371
Rónai Ernő 253
Rónay György 298
Roselli, Nicolaus 395
Roskoványi 268
Roskovics Ignác 268
Rosner János 437
Rosner Mátyás 437
Rost, Johann Leonhard 453–454
Rostand, Edmond 334
Roth, Anton 3
Roth Lipót 53
Rothauser Miksa 47, 50
Rousseau, Jean-Jacques 88, 91, 93–94, 99, 148, 304, 308, 310, 478–480
Royer (pozsonyi nyomda) 10
Rozália, Szent 18, 26
Rózsa György 6, 12, 28
Rózsa Mária 35–45, 242–244, 365–367, 369
Rózsavölgyi (könyvkereskedő, kiadó cég) 245
Rozsondai Marianne 256–262
Ruchat, Abraham 455
Rugonfalvi Kis István 455
Rüdiger, Fjodor Vasznoljevics 41

Sabisch, Alfred 153
Sabol, Eugen 482
Sajó Géza 125, 141
Saktorová, Helena 123, 126, 485–487
Sales, François de 175
Salici da Como, Gio[vanni] Andrea 455
Sallustius, Caius Crispus 285
Salm herceg 181
Salomon, Ludwig 35
Salten, Felix 47
Salzmann 99, 233
Sand, George 332
Sandal, Ennio 371–373
Sándor, III. (pápa) 377, 382, 400–402, 406
Sándor, VII. (pápa) 117
Sándor István 84, 131
Sándor, magyarországi mester 401
Sanson 331
Santhó István 360
Sarbak Gábor 265–266, 269–270
Sarkady N. M. Miklós 253
Sárkány Béla 253
Sárközy Péter 363–364
Sartorius János 76–81
Sárvári Pál 459
Sas László 253
Sauniere 337
Savel'eva, E. A. 439, 443, 444

Saverkina, I. V. 439
Sawicki, J. T. 151–156
Scalvinioni, Gerolamo 181–182
Schade, Johann Gaspar 76
Schäfer, Otto 262
Schaffgotsch, Philipp Gotthard von 85
Schaffhausen, Elias 12
Schatz, Elena-Maria 121
Schauff János 326
Schedel, Hartmann 136
Schedel, Herman 144
Schedel-Toldy Ferenc l. Toldy Ferenc
Schedius Lajos 100, 102, 132–133, 235, 240, 365
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 101
Schiller, Johann Christoph Friedrich von 333
Schimek Magda 253
Schlosserus, Frider[icus] Philippus 452
Schlötzer, August Ludwig 234
Schmeizel, Martinus 450
Schmerling, Anton 40
Schmersahl, Elias Friedrich 78
Schmid (nyomdász) 77
Schmidt János 75
Schmidt, Wilhelm 70
Schmidt-Künsemüller 262
Schmitner, Franz Leopold 8, 12, 14, 28
Schmitt-Lieb, W. 4
Schmutzer, Andreas 12
Schmutzer, Jakob Matthias 12
Schmutzer, Josef 12
Schnitzler, Arthur 186–187
Schopenhauer, Arthur 53
Schönvisner István 142
Schreiber, Rudolf 85
Schreier, Ulrich 258
Schröder, Johann Heinrich 76
Schulek Tibor 75–77
Schuller, Richard 71–72
Schulterus, Albert 230
Schultz Elek 460
Schump, Wolfgang 425, 429, 433
Schunke, Ilse 259–262
Schuster, Martin 72
Schütz, Johann Jakob 76
Scitovsky 107, 112
Scott, Walter 332–333
Sebestyén, Szent 26
Sebestyén Mihály 221–226
Seelmann Károly 346–347
Seemann, E. A. 440
Segesváry Viktor 309
Seibertz, Engelbert 337
Seidler, Andrea 91–97, 129
Seidler Irma 48
Seidler, Wolfram 92, 94, 129
Seidner Imre 253
Selecká, Eva l. Selecká-Mârza, Eva
Selecká-Mârza, Eva 122, 123, 482–484
Seltenreich Károly 111–113
Seneca, Lucius Annaeus 279, 281–283, 285, 343, 345
Senftleben, Joannes 228
Sennovits Mátyás 236–238
Shakespeare, William 333–334, 337
Šicgal, A. G. 440
Sidorov, A. A. 442
Sieben, H. J. 150
Siess Antal 83
Siess-nyomda 77, 81
Sifft, Johann Michael 74
Sigray Ferenc 138
Sík Sándor 299–300
Silesius, Angelus 76
Simándi László 138
Simion, Ştefan 273
Simmel 62–63
Simon mágus 388
Simon László 137–139
Simon Zoltán 335
Simonffy Gábor 227
Simonyi András 448
Singer Nándor 249
Singer és Wolfner cég 361
Sipka Sándor 197
Sipos Domokos 253
Sipos Gábor 123
Sipulusz (álnév) l. Rákosi Viktor
Sixtus, IV. (pápa) 143–144
Sixtus, V. (pápa) 169
Skublics Imre 229
Smetana, Ján 126
Snow, C. P. 480
Soissons, Fitz-James 84
Sóldos Lila 110
Solinus, Caius Julius 280, 283
Soltész Zoltánné 125, 141, 217

Solymosi László 168
Somkuti Gabriella 116
Sommervogel, Carlos 18, 228
Somov, V. A. 439
Sonnenfeld, Adolf 249
Sonnenfels, Joseph von 92–93
Sophie, anyakirálynő 41
Sopko, Július 124, 482–483
Sózomenos 169
Sőtér István 82
Spener 79
Spielhagen, Friedrich 331
Spillmann 10
Starckhenperger, Johannes 213
Statius, Publius Papinius 279–281
Staud Géza 290, 410–414, 416, 422, 424
Stauder Mária 362
Ştefaniţa (moldvai fejedelem) 144
Steinacker Gusztáv 113, 234
Steinhuber, S. I., Andreas 85
Steinschneider, M. 212, 214
Steinville, Johann Stephan 71
Stephani (Stern) Elza 48–50, 54, 186–190
Stephanie, Christian Gottlob 95–97
Stickler, Alphons M. 149, 377–378
Stigl, D. 12, 24
Stima Ilona l. Tartally Józsefné
Stizza, Angelo Gabrielle de 178
Stoll Béla 221
Strauss, Emil 51
Streibig nyomda (győri) 8, 10, 20, 482
Streibig József Antal 74–75, 81
Strelka, Vojtech 186
Strindberg, Johan August 208
Stromayerné 239
Stromp László 76
Štúr, L'udovit 126
Subera, I. 151, 155
Sue, Eugène 333, 337
Suetonius, Caius Tranquillus 283
Sugár I. 400
Sulpicius Severus 269
Supka Géza 245, 360, 461
Surányi Miklós 461
Sweeney, James-Ross 380

Szabó András 475
Szabó Attiláné 482
Szabó Dávid 366
Szabó Dezső 457
Szabó Géza l. Szentmártoni Szabó Géza
Szabó Imre 253
Szabó Imréné 482
Szabó István 457
Szabó Jenő 268
Szabó Károly 217, 219, 223, 426, 437–438
Szabó László, B. 181
Szabó Mária 251, 253
Szabó Miklós 225
Szabó Richárd 337
Szabó Róbert 361
Szabolcsi Bence 456
Szabolt Ferenc 7
Szaicz Leó 265
Szailer György 323
Szalacsy-Rácz Imre 253
Szalai Gáborné 482
Szalárdi Cserei Mihály 334
Szalay László 366
Szallar György 326
Számmer Mihály 325
Szamovolszky Ödön 268
Szántó György 251–254
Szász Ferenc 253
Szász Klára l. Sziesz Klára
Szathmáry Károly 243
Szathmáry László 212
Szathmáry Tibor 135–136
Szattay Kristóf 216, 218
Szavojai Jenő 181
Szebik Imre 256
Szécsényi-család 181
Szécheni l. Széchényi Ferenc
Széchényi Ferenc 84, 104, 114–116, 141, 309–310, 318
Széchenyi István 333, 368
Széchényi Pál 181–183
Szécsényi Tamás 67
Szederkényi Anna 245
Szegedi Fábri András 267
Szegedi Ferenc 267
Szegedi Ferenc János 267
Szegedi István 267
Szegedi Veres Gáspár 216
Székely Jenő 253
Szeleczky Zita 246

Szelepchényi György 118
Szelestei N. László 74–75, 77, 79–80, 287–303, 440
Szeller, Georg 324
Szemere Leóna 352
Szemere Pál 344
Szemlér Ferenc 253
Szenci Molnár Albert 138, 266
Szenczei László 251–253
Szendrei Janka 66
Szendrey Júlia l. Petőfiné
Szenkovits Elek 253
Szentgróthi Mihály 75
Szentgyörgyi József 327, 447
Szentimrei Jenő 253
Szent-Iványi Béla 76
Szentiványi Róbert 124, 482
Szentmártoni Szabó Géza 216
Szentpétery Imre 69, 382, 386, 399
Szentyel Mihály l. Veresegyházi Szentyel Mihály
Szép Ernő 190
Szepes Erika 301–302
Széplaki Erneszt (álnév) l. Bajza József
Szerdahelyi István 298, 301–302
Sziesz Klára 318, 320, 326
Szigethy Rudolf 255
Szigyártó Sándor 253
Szilády Áron 216, 282
Szilágyi Ferenc 346–349
Szilágyi Márton 132–135
Szilágyi Sámuel 309
Szilágyi Sándor 437
Szilárdfy Zoltán 12, 14, 18, 20, 26, 27, 30, 369
Szily János 142, 287, 289
Szily János l. Felsőszoropi Szily János
Szini Gyula 58, 350
Szinnyei József 84, 226, 228, 230–231, 437, 447–451, 453, 456
Szirmai 181
Szirmai Erika 426
Szirmai János 257
Szisz Klára l. Sziesz Klára
Szlavkovszki Benedek 138
Szofija (nagyhercegnő) 423
Szókratész 169, 281–282
Szomaházy István 334
Szombathy Bálint 139
Szombathy János 317
Szovák Kornél 401, 407
Szörényi Béla 253
Sztankay István Antal 226
Sztárai Mihály 216
Sztripszky Hiador 219
Szuhay István 129
Szuromi Szabolcs Anzelm 377–409
Szűr Szabó József 462
Szvák Gyula 438, 443

Tabéry Géza 251–253
Tabi László 350
Tábori Pál 245
Tacitus, Publius Cornelius 449
Taine, Hippolyte-Adolphe 333
Takáts Ráfael 266–267
Tamás, Szent (Aquinói) 154, 351
Tamás, Szent (Becket) l. Becket Tamás
Tamási Áron 251–254
Tamkó Sirató Károlyné 139
Táncsics Eszter 337
Táncsics Mihály 337
Tandi Lajos 370–371
Tarnai Andor 66, 69, 282–283, 312
Tarnóczy Zsigmond 411
Tartally Józsefné (Stima Ilona) 268
Tasner Antal 366
Tatai-Baltă, Cornel 122
Tatay István, ifj. 75
Tatay István, id. 75
Telegdi Csanád 66–67
Telegdi Miklós 266
Telek József 267
Teleki Blanka 109–110, 112–113
Teleki Emma 37
Teleki Imre 485
Teleki László 479
Teleki Mihály 225
Teleki Sámuel 104, 225
Teleki Sándor 225
Telgársky, Jozef 126–127, 482
Temesvári Pelbárt 278, 283–286
Teodóziusz 144
Tersánszky Józsi Jenő 245, 349, 351–352, 461
Tertullianus, Qu[intus] Septimus Florens 457
Tessedik Sámuel 238, 241, 455
Tevan Andor 350

Thâbit ibn Qurrah 212
Thackeray, William Makepeace 332
Thaner, F. 378, 383, 387, 391–392
Thern Károly 113
Thesing, Jan 439, 443
Thieme, Ulfich 440
Thomas de Hibernia 157
Thomas de Palmeraton l. Thomas de Hibernia
Thorndike, L. 212–214
Thököly Imre 176, 180
Thugut (báró) 86
Thuróczy János 67–68
Thury Etele 227–228, 231, 457–458
Thury Zoltán 334
Thury Zsuzsa 253
Thurzó György 126–127
Tibold Attila 14–15
Tietze, Christoph 76
Tikos István 458
Tillótson 233
Timár Árpád 49
Timkovics Pál 278–279
Timur Lenk 36
Tinódi Lantos Sebestyén 221
Tokody György 230
Toldy Ferenc 132–133, 287, 301, 365, 366
Toldy István 337
Tolnai Lajos 334
Tolnai Simon 354
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 208, 333
Tomcsa Sándor 253
Tomescu, Mircea 272
Tompa Mihály 333
Tonk Sándor 123, 225
Topertzer Sámuel 323
Tornyai János 196–198
Torkos András 78–79
Torkos János 216
Torkos József 76, 79
Tótfalusi Kis Miklós 260
Tóth Aladár 456
Tóth András 305
Tóth Ernő 223
Tóth Ferenc 82–91
Tóth János 207
Tóth Kálmán 255
Tóth Krisztina 119
Tótsolymosi Apród János 67–68
Tovazzi, G. 174
Töltési István 75
Török József 197
Traba, Mikolaj 151
Trattner, Joannes Thomas 310, 326
Travnik, E[ugen] l. Travnik Jenő
Travnik Jenő 141
Truhlar, Iosephus 214
Tuba László 481
Turgenyev, Ivan 335
Turóczi-Trostler József 296
Tusor Péter 116–120
Tüskés Gábor 1–34
Tüzes Gábor l. Stizza, Angelo
Twain, Mark 337
Tzigler Fridrik 239

Ugrin Aranka 333
Uherková, Terézia 127
Újvári Mária 255
Újvári Sándor 244, 460, 462
Ulanowski, B. 151
Ulászló, II. (Jagelló) (magyar király) 271
Ullmann, W. 377
Ulrich, Szent 18
Ungi Pál 458

Ürményi József 99

Váczy János 100, 102
Vahot Imre 109–111
Vajai Imre 326
Vajda János 353
Valerius Maximus 281–283, 285, 450
Valkói Pál fia, János 67
Vályi András 323–324
Vámbéry Rusztem 115
Vancová, Tatiana 126
Vander Marok, Henricus Hadrianus 447
Vanierius, Jacobus 454
Vanino, M. 12
Van Kley, Dale 88
Vanyó László 389
Váradi Balázs 136
Váradi Péter 135
Váradi Szabó János 98, 101
Varga András 266–267, 426
Varga Dezső 197

Varga Imre 137–139, 363–364, 415
Varga József 201–203
Varga Zoltán 454–455
Vargha Balázs 287, 301
Varju Elemér 482
Varju Zsuzsanna 329–342
Várkonyi Ágnes, R. 117
Várnai Zseni 461
Várszegi Judit l. Mennyeiné
Vas Gereben 335
Vásárhelyi Judit, P. 140–142, 365–367
Vásári Miklós 66–67
Vasil-Marinescu, Paula 484–485
Vasvári Pál 113, 268, 368
Vazul, Caesareai 269
Vázsonyi Márton 75–76, 79–81
Vay Lajos 98
Vay Miklós 98
Végh József 253
Vekerdi László 480–481
Velenczei Katalin 126, 485–486
Vencel, Szent 4
Verancsics Antal (Vrančić, Antun) 271
Veres Gáspár l. Szegedi Veres Gáspár
Veresegyházi Szentyel Mihály (nyomdászmester) 222
Veress Gézáné 456
Vergilius Maro, Publius 270, 279–283, 285, 343
Verhaeren, Emil 59–60
Verne, Jules 334, 337
Verő László 354
Verseghy Ferenc 301
Veszely Károly 482
Vértesi Arnold 334
Vértesy Miklós 305
Vešeleni, František l. Wesselényi Ferenc
Vészi (könyvkereskedő) 200
Veszprémy László 370–371
Veterani, Federico 173
Vetró Lajos Endre 196
Vetulani, A. 151–152, 154, 162, 167
Vezér Erzsébet 359
Vico, G. B. 173
Viczián János 264–265
Vid, Szent 161
Vieriková, Mária 127
Vilcsek Béla 301
Villars marsall 181
Vincent, C. 4
Vincze László 238
Virág Benedek 344
Virágh Géza, B. 354
Vitéz János 135, 259, 271
Vitriarius, Phil[ippus] Rein[hardus] 452
Vittekundus (vesztfáliai herceg) 18
Vizaknai Bereck György 437
Vizkelety András 68, 140–142, 278
Vogel, Eric 462
Vogel Eszter 239
Volckmann, Paul 435
Volff Abrahám 78
Voltaire, François Marie Arouet 89, 308, 310, 478, 480
Vovelle, G. et M. 4
Vörös Géza 205–206
Vörös Imre 299
Vörösmarty Mihály 304, 333

Wachtler, B. 6, 28
Wachtler, J. 6, 28
Wagner, Franciscus 447
Wagner György 75
Waite 212
Waldmüller, L. 403
Waley Singer, Dorothea 213–214
Walter von Châtillon 280
Wandruschka, A. 173
Warga János 366
Washington, George 480
Wass Albert 253
Wéber Simon 320, 325
Wehli Tünde 114–116, 213, 265–266
Weigand, Rudolf 150, 377
Weinmann, Johann 14
Weiss, M. 22
Welden 41
Wells, H. G. 334
Wenckh, Johann Baptist 357
Wenckheim család 457
Wendelin, Mark Friedrich 222–225
Wenssler, Michael 484
Werbőczy István 144
Werfel, Franz 463
Wesselényi Ferenc 486
Wesselényi Miklós 334
Weszprémi István 233
Wexin 390

Wezyk, D. Joannes 155
Whitman, Walt 59–60
Wilde, Oscar 334
Wildner Ödön 200
Wilhelm, Johann 297
Windisch Éva, V. 103, 105, 115
Windisch, Karl Gottlieb 92, 95–96, 133–134
Windischgrätz, Gottlieb von 39, 41–42, 368
Winkler, Gerhard B. 162–166
Winter, Eduard 85
Wirth Lajos 317
Wittola, Marx Anton 84
Wodetzky József 453–454
Wohl Janka 337–338, 340
Wolff, Christian 453–454
Wolgemat, Michael 136
Wright, T. 407
Wurzbach, Constant von 457
Wysh Béla 203

(-y-y) l. Kókay György

Zappella, Giuseppina 371–373
Závodszky Levente 379–380, 383, 387–389, 391, 398
Zehery Miklós 142–145, 270–272
Zelený, Rostislav 156–161, 170
Zeller, Sebastian 14
Zenger, August 12, 19
Zhuravleva, E. 129
Žibritová, Gabriela 120
Zichy Géza 338
Zichy Mihály 354
Zichy Tivadar 245
Zilahy Lajos 244–245
Zircen Janka 112
Zoba, Ioan din Vinţ 273–274
Zola, Émile 208, 335
Zolnai Béla 82–84, 87
Zomborcsevics Vince 128
Zombori István 401
Zoványi Jenő 225, 437, 449
Zrínyi Miklós 116–120, 128
Zrínyi Péter 119, 176
Zubkov, N. 129
Zweig, Stefan 463
Zwerger, Johann August 142

Zsámboky János 125
Zsivora György 366

KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR

Barokk társulati kiadványok grafikai ábrázolásai*

A 17–18. századi egyházi irodalom feltárásának egyik bevált módszere a terjedelmes forrásanyag kisebb tartalmi egységek, műfajok és kiadványtípusok szerint részekre bontott vizsgálata. Az egyházi irodalom átfogó területéhez tartozó kiadványoknak ebben az időszakban állandó részét alkotják a grafikai illusztrációk, amelyek feltárását érdemes párhuzamosan végezni a különböző szövegek és műfajok elemzésével. Ez a módszer magyar vonatkozásban nem elhanyagolható eredményeket hozott például a zarándokhelyekhez kapcsolódó kiadványtípusok és az ezekben található kisgrafikai ábrázolások esetében. Ugyanakkor e munka során világossá vált az is, hogy az ilyen jellegű kiadványok grafikai anyagát érintő átfogó következtetések megfogalmazására majd csak a kisebb tartalmi egységek, műfajok és kiadványtípusok illusztrációinak minél teljesebb áttekintése után nyílik lehetőség.

Ebben a tanulmányban a barokk kori vallásosság laikus szervezeti formáihoz, a különböző vallásos társulatokhoz kapcsolódó nyomtatott források – nagyrészt szerény kvalitású, esztétikai, stílustörténeti fogalmakkal nehezen megragadható – illusztrációs anyagát elemezzük. A forrásanyagnak ez a használati szempontok alapján történő körülhatárolása azt eredményezi, hogy több, tartalmilag egymással szorosan, összefüggő, a megjelenési formát és funkciót tekintve azonban jelentősen eltérő kiadványtípust kell számba venni. Ebből fakad, hogy az illusztrációs anyag is heterogén jellegű, s szoros kapcsolatot mutat más kiadványcsoportok, tartalmi egységek grafikai anyagával és az egyéb képzőművészeti műfajokkal. Másfelől ezek az ábrázolások – azon túl, hogy elsőrendű források a társulatok életére, működésére – keresztmetszetszerűen, mintegy kicsiben tükrözik a szélesebb rétegek használatára szánt 17–18. századi nyomtatott egyházi irodalom képi összetevőinek főbb sajátosságait. Ez a képanyag paradigma értékű az illusztrációs grafika más területeire, s egyben példatára annak, mi és hogyan jutott el a magas művészetből a legszélesebb rétegekhez. Számításba kell venni azt is, hogy az illusztrációk a társulatokkal kapcsolatos egyéb képzőművészeti megnyilvánulások között a külső hatás, a reprezentativitás szem-

* Előadásként elhangzott *A magyarországi barokk művészet és kultúra kérdéseiről* Sárospatakon a Rákóczi-várban 1988. június 9–11. között rendezett kollokviumon. A tanulmány német nyelvű változata részben eltérő képanyaggal megjelent: Zeitschrift für Kunstgeschichte (52.) 1989. 353–372.

pontjából nem a legfontosabbak, s az őket tartalmazó kiadványtípusokkal együtt elsősorban a társulatok saját használatára, a tagok áhítatának elmélyítésére szolgáltak. A következtetések érvényességi körét jelzi, hogy itt csupán egy kisebb tartalmi együttes és néhány összetartozó kiadványtípus grafikai vizsgálatának első eredményire támaszkodhatunk.

Történeti összefüggések

Az 1563-tól az 1780-as évekig terjedő időszakban a történeti Magyarország területén mintegy 1300 vallásos társulatot vettünk számba.[1] A nyomtatott források feltárása során összesen mintegy hatszáz társulati kiadványt azonosítottunk. Ezek a nyomtatványok a társulatok egy bizonyos anyagi színvonalat és szervezettségi fokot elért, viszonylag szűk csoportjára jellemzők: a nyomtatott kiadvánnyal rendelkező társulatok száma az összes ismert laikus vallási szervezetnek kb. a 10 százalékát teszi ki. A nyomtatványok túlnyomó többségét a helyi társulatokhoz kapcsolódó, kisebb részét az egyházmegyei és rendi szervezésű, a helyhez nem köthető és a különféle egyéb Mária társulatok kiadványai alkotják.[2] A hatszáz kiadványnak mintegy a 15–20 százalékában található valamilyen illusztráció, ami kb. 50 különböző társulat és társulattípus között oszlik meg. Ez az eddig ismert összes társulatnak valamivel kevesebb, mint 5 százaléka.[3]

Az illusztrált kiadvánnyal rendelkező társulatok nagyobb része az ország fontosabb városi településein, egyházi központjaiban, jelentős rendi és főpapi támogatással működött, kisebb része a kisebb városi vagy falusi településekhez kapcsolódott, illetve egyházmegyei vagy országos hatókörű volt. Az illusztrált kiadvánnyal rendelkező társulatok száma alapján a települések közül Buda, Pozsony és Nagyszombat emelkedik ki. Az illusztrált kiadványok számát tekintve a társulatok között első helyen áll a budai szentháromság és a pozsonyi szentháromság skapuláréja, valamint a zágrábi gyümölcsoltó boldogasszony társulat, az egyéb típusok közül pedig a kordás és a Mária társulatokhoz kapcsolódik a legtöbb ilyen kiadvány. Ezenkívül egynél több illusztrált nyomtatvány jelent meg például az egri Mária látogatása, a zágrábi haldokló Krisztus, a kluknói Szt. Anna, a pozsonyi Mária szíve és a Szt. István király társulattal, valamint a ferences harmadrenddel és a skapuláré társulatokkal összefüggésben.

A társulati kiadványok tartalmukat, megjelenési formájukat és funkciójukat tekintve négy csoportra oszthatók, s az egyes kiadványtípusok között is több

[1] TÜSKÉS G. – KNAPP É.: *A barokk kori Magyarország vallásos társulatainak katalógusa.* (Kézirat) Bp. 1987.

[2] TÜSKÉS G. – KNAPP É.: *Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században.* = Néprajzi Látóhatár (1.) 1992. 3–4. 8–36., KNAPP É.: *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban.* = Magyar Könyvszemle (109.) 1993. 3–36.

[3] A vizsgálatba nem vontuk be azoknak a kiadványoknak az illusztrációit, amelyek magyar vonatkozásúak ugyan, de külföldi társulatokhoz kapcsolódnak.

átmeneti megoldás található. Az első típusba az ívrét alakú vagy kisebb, füzetszerű ún. felvételi lapok tartoznak, amelyek elsődleges funkciója a társulatba lépés jogi aktusának tanúsítása.[4] Ezeknek mintegy a kétharmada illusztrációval együtt jelent meg. A második típust a társulati kézikönyvek alkotják, itt az illusztrált nyomtatványok aránya 30 százalék körül mozog. A harmadik csoportba a társulat által vagy a társulatnak ajánlott ajándékkönyveket és a társulatokhoz kapcsolódó egyéb áhítati műveket soroltuk, ahol az illusztrált kiadványok aránya mintegy 10 százalék. Végül a negyedik csoportot a társulati élet különböző eseményeivel összefüggő alkalmi nyomtatványok (pl. halotti katalógusok, prédikációk) alkotják, ahol csak kivételesen találkozunk illusztrációkkal. Az illusztrált kiadványoknak mintegy kétharmadát a társulati könyvek teszik ki, a fennmaradó egyharmadon a felvételi lapok némi túlsúlyától eltekintve a másik három kiadványtípus csaknem egyenlő arányban osztozik. Az illusztrált kiadványok aránya egy kiadványtípuson belül, valamint a különböző kiadványtípusok aránya az egész illusztrált anyaghoz viszonyítva egyaránt arra utal, hogy az illusztrációk eltérő szerepet játszottak a különböző kiadványtípusokban. Ezeknek az eltéréseknek a megragadására majd a különböző kiadványtípusok képanyagának ikonográfiai és funkcionális vizsgálata ad lehetőséget.

Az illusztrációk számát tekintve egy kiadványon belül egynél több ábrázolással csupán néhány nyomtatványban, s kizárólag a társulati könyvek és az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek csoportjában találkozunk. Ennek oka elsősorban az, hogy külső megjelenésük, terjedelmük, változatos tartalmuk és összetett szerkezetük miatt ezek adtak lehetőséget több illusztráció közlésére. Az ilyen több darabból álló illusztráció sorozatokkal, együttesekkel ellátott kiadványok megjelentetésére rendszerint csupán a jelentős egyházi, rendi támogatással működő társulatoknál, illetve főúri mecénás támogatásával megjelenő nyomtatványoknál van példa.

Az illusztrált kiadványok időbeli elterjedése azt mutatja, hogy míg a társulati könyvek és az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek csoportjában az illusztrációk már a 17. század második felében megjelennek, a felvételi lapokat és az alkalmi nyomtatványokat csak a 18. század 30-as, 40-es éveitől kezdve látják el ábrázolásokkal. Másfelől ez az eltérő időbeli megoszlás a két utóbbi kiadványtípus viszonylag késői megjelenésére, a társulati nyomtatványok differenciálódási folyamatára is utal. Az illusztrált kiadványok számának időbeli alakulása a társulati könyvek kiadványtípusában azt mutatja, hogy az illusztrált nyomtatványok száma a 17. század utolsó évtizedétől kezdve fokozatosan emelkedik, csúcspontját az 1730–1760 közötti három évtizedben éri el, majd csökkenni kezd, és 1780 után illusztrált társulati könyv már nem jelenik meg. Az illusztrált kiadványoknak ez az időbeli megoszlása nagy vonalakban tükrözi az áhítati grafika 18. századi történetének eltérő alakulását a különböző kiadványtípusokban, s egyben utal a műfaj szerkezetváltozására.

[4] E. KRAUSEN: *Die Bruderschaftsbriefe der Sammlung Dr. Anton Roth.* = Jahrbuch für Volkskunde 1980. 137–155. itt: 137–138.

Az ábrázolással megjelentetett kiadványok nyelvi megoszlása nagyjából megegyezik az egész anyag nyelvi arányaival. Eszerint a latin nyelvű kiadványok az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek típusának kivételével mindenütt kisebb számban fordulnak elő, mint a különböző nemzeti nyelveken megjelent nyomtatványok. Abszolút előfordulásukat tekintve a nemzeti nyelvű kiadványok több, mint kétharmadát teszik ki az összes illusztrált nyomtatványnak. Ezen belül a magyar nyelvű illusztrált kiadványok aránya csaknem fele az összes illusztrált nyomtatványnak, a másik fele részen a latin és a német nyelvű művek csaknem egyenlő arányban osztoznak. Az időbeli megoszlást figyelembe véve a nyelvi arány fokozatosan a nemzeti nyelven megjelentetett munkák felé tolódik el. Mindez arra utal, hogy az illusztrált társulati kiadványok legnagyobb része nem kötődött a latin nyelvet ismerő használói réteghez, hanem elsősorban az anyanyelvén olvasni tudó, szélesebb társadalmi csoportok igényeit elégítette ki. Arra is van példa, hogy az egyik durva fametszettel illusztrált kiadvány az olvasni nem tudó társulati tagokhoz fordul és külön utasítást ad nekik az imádság helyett tartandó böjtölésre.[5]

Mecénások

A kollektív mecenatúra egyik sajátos típusa, a társulatok művészetpártoló tevékenysége a középkori[6] és a barokk képzőművészet területén általában ismert,[7] de részleteiben feltáratlan, a grafikai vonatkozások pedig csaknem teljesen tisztázatlanok.[8] Annak oka, hogy a művészettörténet önálló témaként eddig nem figyelt föl a

[5] *Karmelus hegyérül neveztettetett Bóldogságos Szűz Máriának szent scapulérát viselő hívekhez való rövid oktatás.* Buda, 1757.

[6] S. M. NEWTON: *A Confraternity of the Holy Ghost and a Series of Paintings of the life of the Virgin in London and Munich.* = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes (XXXIX.) 1976. 59–68., N. MORARD: *Une charité bien ordonnée: La Confrérie du Saint-Esprit à Fribourg à la fin du Moyen Âge (XIVe–XVe siècles).* In: *Le mouvement confraternel au Moyen Âge. France, Italie, Suisse. Actes de la table ronde organisée par l'Université de Lausanne avec le concours de l'École Française de Rome et de l'Université associée 1011 du CNRS „L'institution ecclesiale à la fin du Moyen Âge."* Lausanne 9–11 mai 1985. Roma, 1987. 275–296., C. VINCENT: *Assurance sur la mort: les confréries au Moyen Âge.* = L'Histoire N° 117 Décembre 1988. 8–17., H. BELTING: *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst.* München, 1991. 433–446.

[7] G. et M. VOVELLE: *Vision de la mort et de l'au-delà en Provence d'après les autels des âmes du purgatoire XVe–XXe siècles.* Paris, 1970. 37–42., GALAVICS G.: *A győri barokk művészet kezdetei.* = Ars Hungarica 1973. 1. sz. 97–126. itt: 101, 104., H. DÜNNINGER: *Hausmadonnen und Marianische Sodalitäten:* In: W. SCHMITT-LIEB (Hg.): *Das Marienbild im Wandel von 1300–1800.* Würzburg, 1987. 634–640., GALAVICS G.: *Szent Vencel bora és Maulbertsch oltárképe Tállyán.* = Művészettörténeti Értesítő (46.) 1997. 49–61.

[8] G. KIERDORF-TRAUT: *Skapuliere aus dem Pustertal.* = Volkskunst 1980/3. 168–174., M.-H. FROESCHLE-CHOPARD – R. DEVOS (ed.): *Les confréries, l'Eglise et la cité. Cartographie des confréries du Sud-Est. Actes du colloque de Marseille E. H. E. S. S. 22–23. mai 1985.* Grenoble 1988.

társulatok megrendelő szerepére, jórészt az, hogy Magyarországon nem születtek olyan nagy értékű és látványos alkotások a társulatokkal kapcsolatban, mint pl. a szomszédos délnémet, osztrák területeken.[9] Ettől függetlenül a téma vizsgálata nálunk is új adalékokat szolgáltathat a mecenatúra társadalmi szerkezetének átalakulásához, a szélesebb rétegek megrendelő szerepének lassú növekedéséhez.

A kérdésre, hogy kik készítették ezeket az illusztrációkat, az első kézenfekvő felelet a társulatok megrendelő szerepére utal. Ugyanakkor óvatosnak kell lennünk a válaszadásban, mert még a kizárólag társulati megrendelésre és használatra készült felvételi lapoknál sem állíthatjuk minden esetben, hogy az illusztrációt a társulat közvetlen megrendelésére, az adott kiadvány számára készítették. Számos alkalommal megfigyelhető például, hogy ugyanazt az illusztrációt több különböző kiadványban egyaránt felhasználták. Ez a felhasználás történhetett ugyanannak a társulatnak több különböző kiadványában, illetve kiadványtípusában, ami közvetve a társulat megrendelő szerepére utal. Így például a budai szentháromság társulat 1727-ben megjelent ajándékkönyvének címlapelőzéke szerepel a társulat egy 1730-ban kiadott kézikönyvének címlapelőzékeként, a pozsonyi Szt. István király társulat egy 1770-ben kiadott alkalmi nyomtatványának címlapmetszete pedig feltűnik a társulat felvételi lapjának első oldalán is.[10] A kluknói Szt. Anna társulathoz kapcsolódó áhítati könyv metszetsorozata a könyv két különböző kiadását díszíti, a pozsonyi Mária szíve társulat először 1732-ben kiadott kézikönyvének címlapelőzéke pedig megjelenik ugyanannak a műnek két további, német (1734) és magyar (1741) nyelvű kiadásában is.[11]

Más alkalommal ugyanazt az illusztrációt különböző társulatok kiadványaiban használták fel, ahol az első megjelenés utal a készíttető társulatra. Így például az egri Mária látogatása társulat 1739-ben megjelent ajándékkönyvének címlapelőzéke föltűnik a veszprémi egyházmegye szentháromság társulatai számára 1756-ban kiadott kézikönyv illusztráció együttesének tagjaként. A budai szeplőtelen foganta-

[9] Így pl. társulati termek: Augsburg, Dillingen.

[10] J. BARNA: *SSS. Trinitatis ... Selectissimus Cultus ... In xenium obtulit Neo-erecta Budensis Congregatio SSS. Trinitatis.* Tyrnaviae, 1727., címlapelőzék. Vö. *Sanctissimae Trinitatis Almae Congregationis Budensis ... Privilegia ... In xenium obtulit congregatio Budensis.* Tyrnaviae, (1730), címlapelőzék. – *Almae archi-confraternitatis Sancti Stephani primi regis ... in ... ecclesia Posoniensi ad S. Martinum erectae.* Posonii, 1770, címlap. Vö. *Regel und Ablaess der löblichen Bruderschaft ... unter dem Titul des Heiligen Stephani ... zu Pressburg.* Pressburg, (1770.) 1.

[11] *Az Isten Mindenhatóságának Tárháza az az Sz. Anna a Boldogságos Szűz Mária édes Annyának tiszteleti.* Bécs, 1708. és Nagyszombat, 1708. – *Igaz és Köteles szív-béli Áitatosság ... Mária Szívéhez.* Poson, 1732., címlapelőzék. Vö. *Wahre und schuldigste Hertzens-Andacht ... Einer unter dem Titul ... dess Hertzens Mariae aufgerichten Löbl. Bruderschaft Bericht.* Pressburg, 1734., címlapelőzék, *Igaz és köteles szív-béli áitatosság ... ezen Szentséges Szív Titulussa ... alatt lévő Gyülekezetnek Tudósítása.* Poson, 1741., címlapelőzék. – *Löbliche Bruderschaft, welche unter dem maechtigen Schutz der Heiligen Annae und des Blut-Zeugen Julii zu Gross-Emöckretz ... im Jahr 1749 durch Hrn. Andream Rabcsek ... aufgerichtet.* Tyrnau, 1750., címlapelőzék. Vö. *Szent Anna asszony, és Szent Gyula ... M. gyülekezete ... Nagy Emőke nevű Helységben.* Nagyszombat, 1750., címlapelőzék.

tás társulat 1732-ben kiadott kézikönyvét díszítő illusztráció együttes utolsó darabja szerepel a föltehetően a budai Krisztus teste társulat számára készített, 1768-ban kitöltött felvételi lap 1. oldalán, s a Mária társulatok számára kiadott egyik kézikönyv különböző kiadásainak címlapján is ugyanaz az illusztráció ismétlődik.[12] Mindezeknek az illusztrációknak a társulati megrendelése biztosra vehető.

A társulatok mecénási szerepe valószínűnek látszik azoknál az illusztrációknál is, amelyek föltehetően a társulat egykori oltárképét ábrázolják. Erre gondolunk például a bánfalvai Krisztus öt sebe társulat felvételi lapjának illusztrációjánál, valamint a budai szentháromság társulat elhunyt tagjainak jegyzékét tartalmazó alkalmi kiadványok ábrázolásainál.[13] Sajnos az eredeti oltárképek már nem lelhetők fel, az utóbbi képről csupán szűkszavú leírást ismerünk, így az oltárképek előképként történt felhasználása csupán hipotézis. Minden valószínűség szerint ugyancsak a társulat tekinthető az illusztrációk mecénásának azokban az esetekben, amikor a kiadványt a társulati tagoknak ajánlották,[14] illetve amikor a társulat titulusának képét a társulati székhely vedutájával együtt ábrázolták.[15] A társulati titulusok önálló ábrázolása önmagában még nem indokolja a társulat mecénási szerepének feltételezését, mivel ezek a titulusok rendszerint különféle széles körben elterjedt ábrázolástípusokkal azonosak. A társulat és az azt gondozó szerzetesrend közös mecénási szerepére engednek következtetni azok az illusztrációk, amelyeken a társulat titulusa mellett rendi szentek és/vagy a társulati tagok is láthatók.[16] A társulatok megrendelő szerepét húzzák alá azok az adatok, amelyek a metszetek előállításához szükséges rézlapok társulati birtoklásáról és e lapok javíttatásáról szólnak.[17]

[12] L. NEDECZKY: *Fontes Gratiarum Marianarum novi, et veteres.* Claudiopoli, 1739., címlapelőzék. Vö. PADÁNYI BIRÓ M.: *Angyali társaságnak szövetsége.* Kolozsvár, 1756. 186. – P. CHARAPANCSICK DE MOSTAR: *Kurzer Begrif Oder Innhalt deren Regel Statuta ... einer Löbl. Ertz-Bruderschaft der Unbefleckten Empfaengnuss Mariae ... zu Ofen.* Ofen, 1732. 177. Vö. *A Fö-Társaságnak levele.* Buda, 1768. 1. – *Leges Sodalitatis Beatae Mariae Virginis.* Tyrnaviae, 1760., Tyrnaviae 1768., Tyrnaviae 1779., Budae é. n. címlap.

[13] *Bruderschaft der Heiligen Fünff Wunden unsers Herrn Jesu Christi.* h. n. (1761), címoldal. – *Catalogus defunctorum quos in alma Sodalitate sub titulo SSS. Trinitatis Budae erecta ... in Domino obisse.* (Budae, 1773.) címlapelőzék. Vö. RÓZSA Gy.: *Budapest régi látképei 1493–1800.* Bp. 1963. 187–188. 77. tábla. NÉMETHY L.: *A szentháromság ábrázolása.* = Egyházművészeti lap (II.) 1881. 225–242. itt: 229.

[14] Így pl. BARNA: *i. m.*

[15] Így pl. *Catalogus defunctorum..., Löbliche Bruderschaft..., Szent Anna aszszony...,* J. WACHTLER: *Rede auf das hohe Fest der Göttlichen Dreyeinigkeit.* Pressburg, (1780) címlapelőzék. *Almae archi-confraternitatis..., Regel und Ablaess...*

[16] B. WACHTLER: *Rede auf das hohe Fest der Göttlichen Dreyeinigkeit.* Pressburg, (1779), címlapelőzék. J. WACHTLER: *i. m.*

[17] Így pl. Kassa, Agonia Christi társulat, 1770: „Reparatum cuprum congregationis pro imprimendis Catalogio 12 fl 22 kr." Érseki Levéltár, Eger, Archivum Vetus 13. Nr. 66., 71., Nagyszíget, kordás társulat, 1787: „Cuprum pro imaginibus imprimendis." Tabella informativa de aboliti Confraternitatibus Dioecesis Quinqueecclesiensis 1787. Püspöki Levéltár, Pécs, 1787/214.

Néhány esetben biztosra vehető, hogy a kiadvány mecénása azonos az illusztráció mecénásával. Így például a nagyszombati Mária látogatása társulat számára Csáky László szentgotthárdi apát által 1668-ban kiadott kézikönyv illusztrációján a társulat titulusképe alatt a kiadvány mecénásának címerét két angyal tartja, a metszet felirata pedig az adott kiadvány címére utal. Ugyanez a helyzet a nagyszombati haldokló Krisztus társulat számára 1703-ban kiadott kézikönyv illusztrációjával. Itt a társulat titulusképe alatti feliratból megtudjuk, hogy a kiadvány Jezerniczky Ferenc lekéri apát, esztergomi kanonok költségén jelent meg, a feliratos mező fölött a képen a megrendelő címere látható. Eszterházy Pál hercegnek szól annak az 1708-ban két kiadásban megjelent műnek az ajánlása, amelynek szerzője, Szabolt Ferenc jezsuita az ajánlás végén Eszterházy „alázatos káplánjá"-nak mondja magát.[18] A mű részleteiben a kluknói Szt. Anna társulathoz kapcsolódik, s egyben a 18. századi magyarországi Szt. Anna tisztelet egyik alapvető forrása. A kiadvány s benne a 12 tagú metszetsorozat mecénása föltehetően Eszterházy volt, s az ismeretlen kvalitásos metszőt valószínűleg az általa is foglalkoztatott külföldi mesterek között kell keresnünk.

Sajátos megoldással találkozunk a veszprémi egyházmegye szentháromság társulatainak Padányi Biró Márton veszprémi püspök által 1756-ban kiadott kézikönyvben.[19] A címlapelőzéken a szentháromság szimbolikus képe alatt a kiadvány összeállítójának és megrendelőjének, Padányinak a címere látható, a könyv további 12 metszetét azonban a munkát megjelentető kolozsvári nyomda a legkülönfélébb helyekről válogatta össze. Ebben az esetben tehát Padányi nem tekinthető a metszetek közvetlen megrendelőjének, s bőkezűségével csupán az illusztrációk másodlagos felhasználását tette lehetővé.

A nyomdák, kiadók mecénási szerepét valószínűsítik azok az illusztrációk, amelyek vagy amelyek változatai más kiadványtípusokban is előfordulnak. Így például a kolozsvári jezsuita templom kegyképének mirákulumos könyvek illusztrációjaként vagy búcsús képként is megtalálható különböző ábrázolásai szerepelnek az egri Mária látogatása társulat egyik ajándékkönyvében, a veszprémi egyházmegye szentháromság társulatainak kiadott kézikönyvben és a Mária társulatok számára készült kézikönyvek egyik kiadásában, a nagyszombati Szt. Miklós templom kegyképének ábrázolása pedig a kép őrzési helyéhez kapcsolódó nagyboldogasszony társulat kézikönyvében lelhető fel. Mindhárom kolozsvári kegyképábrázolást tartalmazó kiadvány a kolozsvári, a nagyszombati kegyképábrázolást tartalmazó kiadvány pedig a nagyszombati jezsuita nyomdában készült. Ezek az ábrázolások, grafikai előképeik vagy változataik ugyanezeknek a nyomdáknak számos más kiadványában is előfordulnak, itt tehát minden valószínűség szerint a nyomda volt az illusztrációk készíttetője. Ugyanerre

[18] *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis, in Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae.* Tyrnaviae, 1668., címlapelőzék, *Kereszt Fára Fel-fészéttetett ... Jesus ... Congregatiójának ... a Jesus Társaságának Nagy-Szombati Templomában ... Regulái.* Nagyszombat, 1706., címlapelőzék, *Az Isten Mindenhatóságának...* illusztráció sorozat.

[19] PADÁNYI BIRÓ: *i. m.*

gondolhatunk annak a kordás társulatok számára a győri Streibig nyomdában készült kiadványnak az illusztrációjánál, amelynek előszavában a nyomdász közli, hogy a művet saját költségén adta ki.[20]

Biztosan nem társulati megrendelésre készültek azok az illusztrációk, amelyek először nem társulati kiadványban, hanem más műben szerepelnek. Így például a budai szentháromság társulat 1751-ben kiadott kézikönyvének a szentháromságot és a lévai Nepomuki Szt. János társulat 1779-ben kiadott kézikönyvének a társulat patrónusát ábrázoló címlapelőzéke egyaránt az *Officium Rákoczianum* című imádságos könyv társulati vonatkozással nem rendelkező, 1749-es nagyszombati kiadásában található, Franz Leopold Schmitner kezétől származó tíz tagú illusztráció sorozat megfelelő lapjainak másodlagos felhasználásával, illetve újrametszésével jött létre.[21] Itt kell megemlítenünk azt az ismeretlen kéztől származó rézmetszetet, melyet a dömölki rózsafüzér társulat tagjegyzékét tartalmazó kéziratos album első lapjaként, másodlagosan kötöttek be.[22] A kép egy ismeretlen zarándokhely oltárát és Mária-szobrát ábrázolja. A metszetet úgy aktualizálták, hogy a szobor feje fölötti feliratot eltávolították a rézlapról, s a szobor mellett lebegő angyalok kezébe két kisméretű rézlap segítségével egy férfi és egy női rózsafüzért illesztettek, amelyek közvetlenül utalnak a társulat titulusára. Ez az ábrázolás egyben felhívja a figyelmet a társulatok egy másik feltáratlan grafikai műfajára, a társulati albumok kézzel festett címerképeire és más reprezentatív illusztrációira.

Mindezek az adatok arra utalnak, hogy az illusztrációkat nem minden esetben a társulat megrendelésére, az adott kiadvány számára készítették, s gyakran előfordul ugyanannak a metszetnek a többszöri felhasználása különböző összefüggésekben. Ennek oka részben a rézmetszetek készíttetésének költséges volta, részben pedig az a nyomdai gyakorlat, amely igyekezett minél jobban kihasználni a nyomdakészletben rendelkezésre álló illusztrációs anyag variációs lehetőségeit.

A különböző nyomdák eltérő szerepet játszottak a társulati kiadványok illusztrációval történő megjelentetésében. Az illusztrált kiadványok száma alapján a nyomdák között messze kiemelkedik a nagyszombati jezsuita, majd egye-

[20] *Imago, seu speculum Mariani sodalis ... Sodalibus B. Mariae V. Elisabeth Visitantis In strenam oblatum.* Claudiopoli, (1738.) 6/b., PADÁNYI BIRÓ: *i. m.* 203., *Leges congregationum Beatae Virginis Mariae.* Claudiopoli, 1730., címlapelőzék. – *Regulai ... Nagy-Szombath Városában lévő Nagy-Bóldog-Asszony Congregatiójának.* Nagyszombat, 1745., 27., *Len kötelecske Az az ... korda viselö Atyafiak Congregaciójának Regulait ... magában foglaló Könyvecske.* Győr, (1749.), címlapelőzék.

[21] *Felséges Királyi Magyar Udvar-által fel-állíttatott Szent Háromság congregátziójával, Feltett Czéllunkról-való Beszélgetés, Budán.* Nagyszombat, 1751., címlapelőzék. *Léva várossában ... fel-álítatott Nepomuki Szent János gyülekezetének regulái.* Nagyszombat, 1779., címlapelőzék. Vö. *Officium Rákoczianum.* Tyrnaviae, 1749., Nr. 1, 8.

[22] Nomina et Cognimina fratrúm et sororum Congregationis S. Rosarii In Almam Congregationi SS. Rosarii inscripti, ordine alphabetico sequentur (1745–1781. Dömölk). Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Bp., Ab 231 fol.

1. Decor Carmeli. 1705 – rézmetszet – 92×66 mm
Kominek 1705 címlap hátoldalán

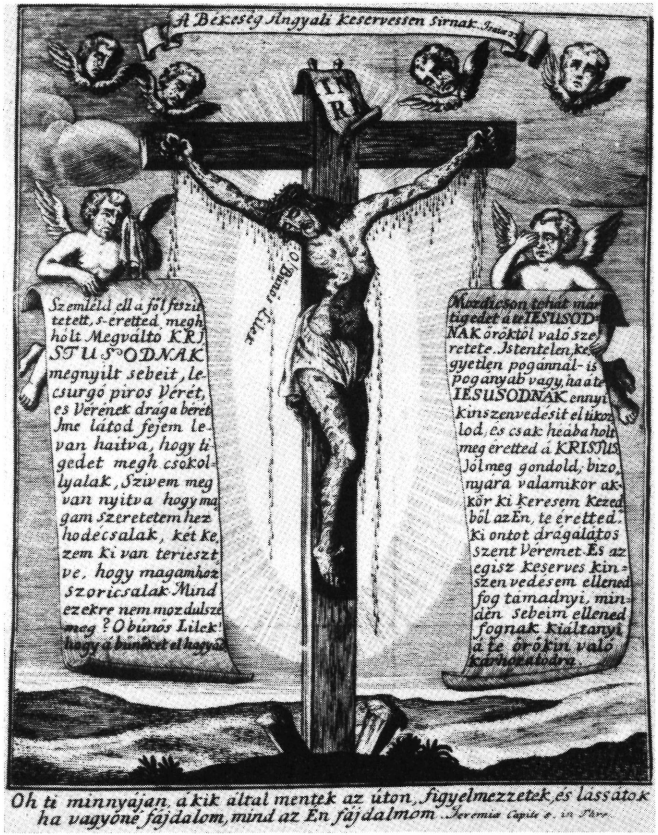

2. Krisztus a kereszten angyalok körében. 1731 – rézmetszet – 188×143 mm
Radossányi 1731, kihajtható címlapelőzék

temi nyomda, amely a nagyszámú társulati könyv mellett alkalomszerűen felvételi lapokat és ajándékkönyveket, egyéb áhítati műveket is megjelentetett. Csaknem egyenlő arányban oszlanak meg a különböző kiadványtípusok a nagyszombati jezsuita nyomdát jelentős lemaradással követő pozsonyi Landerer nyomdánál. Ezenkívül a budai Landerer, a kolozsvári jezsuita és a győri Streibig nyomda jelentetett meg egynél több kiadványtípust illusztrációval. A budai Nottenstein és a pozsonyi Royer nyomdát a társulati könyv kiadványtípusában képviseli három, illetve négy nyomtatvány, a többi nyomda pedig csupán elvétve adott ki egy-egy illusztrált társulati művet. Figyelemreméltó, hogy ezek a nyomdák jelentős szerepet játszottak a széles rétegeknek szánt különféle egyéb áhítati kiadványok megjelentetésében.

Metszők

A metszetek technikáját vizsgálva a képek túlnyomó többsége rézmetszet, számuk mintegy háromszorosa a fametszetekének. Szembetűnő, hogy míg a társulati könyveknél a rézmetszetek és a fametszetek aránya körülbelül 2:1, a felvételi lapok, az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek és az alkalmi nyomtatványok csoportjában fametszet csak elvétve fordul elő. A kétféle technika aránybeli különbsége a különböző kiadványtípusokban arra utal, hogy az utóbbi kiadványtípusok gyakrabban jelentek meg gondos kiállításban, mint a társulati könyvek. Ennek oka elsősorban az, hogy míg a társulati könyvek kizárólag a tagok belső használatára szolgáltak, a többi kiadványtípusnak kifelé irányuló, reprezentatív funkciója is volt. Szórványosan előfordul a különböző technikával készült illusztrációk együttes alkalmazása egy kiadványon belül, ami a nyomdában rendelkezésre álló illusztrációs anyag szűkösségére utal. Végső soron ugyanerre enged következtetni a nyomólemezek másodlagos felhasználása, az elkopott lemezek utánmetszése és teljesen újra történő megmetszése is.

A mesterek meghatározásánál az alapvető nehézséget az okozza, hogy a metszetek többsége szignálatlan. Szignált ábrázolás kizárólag a rézmetszetek között található. A szignált metszetek viszonylag kis számát az áhítati grafika más peremműfajaihoz hasonlóan itt is a metszetek többségének gyenge kvalitásával, a feladat alkalmi jellegével, valamint a rézlapok név nélkül történő újrafelhasználásával, újrametszésével magyarázhatjuk. A név szerint ismert mesterek többségétől csupán egy-egy ábrázolás szerepel az illusztrációk között. Csak ritkán fordul elő, hogy ugyanaz a metsző egy társulat két kiadványa számára két hasonló kompozíciójú, de különböző ábrázolást készít, melyeket aztán többször is felhasználtak. Eredetileg biztosan nem az adott kiadvány számára születtek azok az illusztrációk, amelyek jóval a készítő halála után megjelent kiadványokban találhatók. Így például a Veszprém egyházmegyei szentháromság társulatok számára 1756-ban kiadott könyvben a 17. században élt augsburgi M. Küssell két, a grazi Spillmann és a 18. század elején Nagyszombatban működő

3. Mária szíve a szentháromsággal, Szt. Ferenc és Szt. Klára társaságában. 1732 – rézmetszet – 111×67 mm
Igaz és köteles ... 1732, címlapelőzék

4. Pietas ad Omnia utilis. Regina Patrona Croatiae. 1737 – rézmetszet – méret nélkül
Officium Rákoczianum ... 1737, címlapelőzék

augsburgi születésű Elias Schaffhausen egy-egy metszete található.[23] Ezeken kívül ugyanitt feltűnik Thomas Bohacz egy kompozíciója, amely korábban az egri Mária látogatása társulat számára 1739-ben kiadott ajándékkönyvben jelent meg.[24]

A külföldi metszők közül, akik a társulati kiadványok számára dolgoztak, a 17. századból egyedül a Bécsben és egy ideig Magyarországon is működő, augsburgi származású Mauritius Lang egy metszetével találkozunk, amit egy 1668-ban megjelent nagyszombati kiadvány számára készített.[25] A 18. századi bécsi metszők közül Franz Ambros Dietell a budai Szt. Ágoston és Mónika öve társulat 1728-ban megjelent kézikönyvének címlapelőzékét, valamint a kőszegi jezsuita templom szeplőtelen fogantatás társulatának felvételi lapját készítette.[26] A monogrammal jelzett lapok közül a budai haldokló Krisztus társulat 1734-ben kitöltött emléklapjának készítőjét a „J. W. H. sc. Vien" jelzés alapján Szilárdfy Zoltán Jakob Wilhelm Heckenauer bécsi rézmetszővel azonosította.[27] Ugyancsak monogram jelzi Andreas és Josef Schmutzer nevét a pozsonyi trinitáriusok által gondozott szentháromság skapuláréja társulat egyik kiadványának illusztrációján.[28] A testvérpár rendszeresen dolgozott a bécsi trinitáriusok és társulata számára,[29] s nem lehetetlen, hogy ők készítették több más pozsonyi trinitárius társulati kiadvány szignálatlan illusztrációját, illetve hogy munkáik előképül szolgáltak ezekhez. Az anyagban legtöbb lappal képviselt Franz Leopold Schmitner a budai szentháromság társulat két kiadványának hasonló szerkezetű két illusztrációja mellett egy 1748-ban a ferences harmadrend számára készült kiadvány, a nagyemőkei Szt. Anna és Szt. Gyula társulat számára 1750-ben megjelentetett könyv címlapelőzékét, valamint a zágrábi haldokló Krisztus társulat felvételi lapját metszette rézbe 1755-ben.[30] August Zengertől a kőszegi Nepomuki Szt. János társulat 1761-ből származó kézikönyvében található egy illusztráció,[31] Jakob Matthias Schmutzer pedig „Ma-

[23] PADÁNYI BIRÓ: *i. m.* 52, 150, A, 87.

[24] NEDECZKY: *i. m.* címlapelőzék.

[25] *Manuale Sodalitatis...* címlapelőzék. Vö. PATAKY D.: *A magyar rézmetszés története. A XVI. századtól 1850-ig.* Bp. 1951. 169. Nr. 8.

[26] *Rövid summája Tellyes Bucsuknak ... ennek az réghi congregationak, melly Maria de Consolatione ... neveztetik.* Buda, 1728., címlapelőzék. SZILÁRDFY Z. – TÜSKÉS G. – KNAPP É.: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről.* Bp. 1987. Kat. 146.

[27] SZILÁRDFY Z.: *Magyar barokk szentképek.* = Művészettörténeti Értesítő 1981. 2. sz. 114–115. itt: 119, 117. 6. kép., SZILÁRDFY Z.: *Barokk szentképek Magyarországon.* Bp. 1984. 48. kép.

[28] *Summarium Deren Indulgentzen und Ablaess der ... Erz-Bruderschaft ... der ... Dreyfaltigkeit ... zu Pressburg.* Pressburg, 1760., egylapos nyomtatvány.

[29] G. GUGITZ: *Das kleine Andachtsbild in den österreichischen Gnadenstätten.* Wien, 1950. 20.

[30] *Catalogus defunctorum...*, RÓZSA: *i. m.*, D. STIGL: *Tertium seraphico-aureum numisma ... Das ist: Dritter Orden der Buss ... welchen ... H. Vatter Franciscus eingesetzet ... hat.* Ofen, 1748., címlapelőzék, *Löbliche Bruderschaft...*, *Szent Anna aszszony...*, M. VANINO: *Dvije rijetke slike bratovstine Muke i Smrti Isusove (1751. i. 1755.).* = Vrela i prinosi 1933/3. 148–153. itt: 150–151.

[31] *Jó hír- s névszerető léleknek ájtatossága, Az-az Nepomuki Szent Jánost tisztelő ... hiveknek Gyülekezete ... Kőszög Városában ... fel-állítatott.* Nagyszombat, (1761.) címlapelőzék.

5. Szent Anna Máriával, Szentháromsággal és paradicsomi jelenettel. 1748 – rézmetszet – 145×85 mm
A Jésus Kristus atyafiságának ... 1748, címlapelőzék

6. Szent Ferenc kordás társulati tagokkal. 1750 körül – rézmetszet – 150×90 mm
Kováts 1780, címlapelőzék

gyarok Nagyasszonya" aláírással egy ismeretlen társulat felvételi lapját készítette.[32]

A hazai metszők közül a pozsonyi Leopold Assner a pozsonyi szentháromság skapuláréja társulat két kiadványához készített egy-egy illusztrációt 1778-ban és 1780-ban,[33] Sebastian Zeller egy metszete a pozsonyi Szt. István király társulat két kiadványán szerepel 1770-ben.[34] A pozsonyi Johann Weinmann a pozsonyi Jézus szíve társulat felvételi lapját metszette rézbe,[35] J. Ph. Binder pedig a rózsafüzér társulatok számára 1779-ben kiadott kézikönyv címlapelőzékét készítette.[36]

Külön kell szólni az *Officium Rákoczianum* zágrábi kiadásaiban található illusztrációk többségének készítőjéről. Ez az imádságos könyv számos más kiadása mellett a 18. század folyamán összesen tizenegy alkalommal a zágrábi jezsuita kollégium gyümölcsoltó boldogasszony társulatának ajándékkönyveként is megjelent.[37] A könyv szignált metszetein a „Suor Isabella P. F." jelzés vagy ennek valamilyen rövidített változata olvasható. Ezeket a metszeteket Isabella Piccini (Picina), a velencei Santa Croce kolostor apácája, a 17. század második felében dolgozó kevés női rézmetsző egyike készítette.

A G. D. monogram segítségével a bánfalvai Krisztus öt sebe társulat 1771-ben kitöltött felvételi lapjának illusztrátorát feltételesen a nem hivatásos rézmetsző Gabriel Daller pálos szerzetessel azonosítottuk.[38] Monogram alapján nem tudtuk meghatározni azt a rajzolót (F. M.), aki Schmitner már említett nagyemőkei metszetéhez készített előképet.[39] Ugyancsak azonosításra vár a szepességi Szt. József társulat 1733-ban megjelent kiadványának egy példányába utólag beragasztott metszet augsburgi készítője: I. A. P.[40]

A név szerint ismert metszők számbavétele azt mutatja, hogy a társulati kiadványok szignált illusztrációinak többségét a barokk illusztrációs grafika más területeiről jól ismert hazai és külföldi mesterek készítették. A vizsgálat több új, eddig ismeretlen ábrázolással gazdagította ezeknek a metszőknek a tevékenységét. Megállapítható az is, hogy a szignált metszetek rendszerint egyben az egész anyag legkvalitásosabb darabjai. A néha jóval korábban készült metszetek má-

[32] SZILÁRDFY: *Barokk...* 7. kép.

[33] J. LANDERER: *Rede von dem unbegreiflichen Geheimniss der göttlichen Dreyeinigkeit.* Pressburg, (1778.) fejléc, J. WACHTLER: *i. m.*

[34] *Almae archi-confraternitatis..., Regel und Ablaess...* Vö. SZILÁRDFY: *Magyar...* 119, 132. a 42. jegyzetben említi Tibold Attila gyűjteményéből a metszet 1750-ben megjelent változatát.

[35] NÉMETHY L.: *Az Úr Jézus Szívének ábrái.* = Új Magyar Sion 1881. 92–102. itt: 98.

[36] *Rövid emlékezet a szentséges Rósáriom Társaságnak reguláirul, ájtatosságirul, butsuirul, indulgentziáirul.* Vátz, 1779. címlapelőzék.

[37] *Officium Rákoczianum.* Zagrabiae, 1715, 1737, 1749, 1750, 1754, 1760, 1772, 1784, 1788, 1794, 1798.

[38] *Bruderschaft der Heiligen...* Vö. PATAKY: *i. m.* 32, 99.

[39] *Löbliche Bruderschaft..., Szent Anna aszszony...*

[40] *Confraternitas Sancti Josephi ... Parochorum Scepusiensium in Decanatu Districtus fluvii Poprad.* Tyrnaviae, 1733.

7. Regina Congregationis Sanctissimi Rosariiquae in Ecclesia Pápensi RR. PP. O. S. Pauli primi Eremitae devote Colitur. 1750 körül – rézmetszet – 115 × 70 mm Társulati emlékkép (?) Tibold Attila gyűjteménye, Pannonhalma

8. S. S. Trinitas. 1751 – rézmetszet – 115×67 mm Felséges királyi ... 1751, címlapelőzék

sodlagos felhasználása és az újrametszett változatok keletkezése egyaránt az illusztrációk hosszú utóéletét tanúsítja. Általában megfigyelhető a készítő mesterek működési helyének és a társulatok székhelyének azonossága vagy földrajzi közelsége, ez a törvényszerűség azonban néhány nagyjelentőségű társulat és kiemelkedő mester esetében nem érvényesül.

Ikonográfia

Az ikonográfiai elemzésben célszerűnek látszik a képanyagot a főbb társulattípusok szerint elrendezni. Ez a csoportosítás nagy vonalakban megegyezik az illusztrációk tematikus egységeivel és lehetőséget ad nem csupán az összetartozó ábrázolástípusok együttes bemutatására, hanem a képek társulattal való kapcsolatának meghatározására és a különböző kiadványtípusok ikonográfiai sajátosságainak megállapítására. A továbbiakban elsősorban a társulatokhoz ikonográfiai szempontból közvetlenül kapcsolódó metszetekről szólunk.

A legnagyobb számú és egyben a legváltozatosabb ábrázolások a különféle Mária társulatokhoz kapcsolódnak. A társulatok titulusának megfelelően gyakoriak a Mária életéből vett jelenetek (Mária eljegyzése, angyali üdvözlet, Mária látogatása Erzsébetnél, Jézus bemutatása a templomban), valamint a különböző egyéb Mária ábrázolástípusok (Immaculata, álló istenanya, imádkozó Mária, Mária az alvó Jézussal, karmelhegyi boldogasszony, napba öltözött asszony, rózsafüzéres Mária, Mária szíve, Mária mint a vigasztalás anyja, Patrona Hungariae). Ezek közül csupán néhányat emelünk ki. Mauritius Lang 1668-ban megjelent címlapelőzék metszetén a Mária látogatása Erzsébetnél jelenet alatt, amely egyben jelzi a társulat titulusát, a kiadvány mecénásának két angyal által tartott címere látható, a metszett felirat a mű címére utal.[41] Az egyik Immaculata-ábrázoláson Mária alakját különböző Mária-szimbólumok fogják közre.[42]

A rózsafüzér társulatok számára 1779-ben kiadott kézikönyv illusztrációján a legitimációs képek egyik típusa, a rózsafüzér átadásának jelenete: Mária és a gyermek Jézus kezéből Szt. Domonkos és Sziéniai Szt. Katalin egyik kezével egy-egy rózsafüzért vesz át, másik kezével pedig a tisztítótűzben szenvedő lelkeknek egy-egy további rózsafüzért nyújt. A pozsonyi Mária szíve társulat először 1732-ben megjelent kézikönyvének illusztrációján Mária lángoló szívét a szentháromság koronázza meg, a szív alatt angyalok félkörben egy-egy lángoló szívet tartanak. Legalul Szt. Ferenc és Szt. Klára térdel, egyik kezében szívvel, a másikban kereszttel, illetve oltáriszentséggel. A budai ágostonrendi templom Szt. Ágoston és Mónika öve társulatának kiadványában a Mária mint a vigasztalás anyja témájú képen a típusnak megfelelően Mária ölében a gyermek Jézus Mónika övét tartja.[43] Ugyanez a motívum megjelenik például a tiroli Seefeld

[41] *Manuale Sodalitatis...*
[42] CHARAPANCSICK DE MOSTAR: *i. m.*
[43] *Rövid summája...*

9. S. Franciscus Seraphicus Fundator Tertÿ Ordinis de Poenitentia. 1752 – rézmetszet – 158×96 mm (lapméret) Reinthaler 1752, címlapelőzék

10. Sopronyi Templombúl kivetett fák között megtalált és tisztességessen a Bécsi Pazmanianum béli Kis-Papok közt tartott képe Boldog. Szűznek. 1759 – rézmetszet – 115×66 mm A szentséges Rosariumnak ... 1759, címlapelőzék

hasonló nevű társulata egyik kiadványának illusztrációján.[44] Külön csoportot alkotnak a Mária-kegyképábrázolások, illetve azok, amelyek adott helyen lévő Mária-képet vagy szobrot mutatnak be. Így például több kiadványban előfordul a kolozsvári és a nagyszombati kegykép, valamint egy alkalommal a kőszegi jezsuita templom kegyszobrának az ábrázolása.[45] A szenci rózsafüzér társulat kézikönyvének címlapelőzékén az a ma is meglévő gótikus Mária-szobor látható, amit a metszet felirata szerint az egyik soproni templomból „kivetett fák között" találtak meg és azt követően a bécsi Pázmáneumban helyeztek el.[46]

Az egyes illusztrációk mellett a Mária-társulatokhoz fűződik a legtöbb olyan kiadvány, amelyben több darabból álló metszetsorozat vagy illusztráció együttes található. Ezeknek az ábrázolásoknak csupán egy része kapcsolódik közvetlenül az adott társulathoz, másik része a kiadványokon belüli konkrét szövegrészekkel függ össze, esetleg egyéb vallási témájú ábrázolás. Az első ilyen sorozat a kassai szeplőtelen fogantatás társulat 1736-ban megjelent ajándékkönyvét díszíti.[47] A kiadvány tulajdonképpen kalendárium formában megszerkesztett áhítati mű, amely minden hónap egy napjához egy szentábrázolást, ennek hátoldalán rövid életrajzot és könyörgést tartalmaz. Február hónapnál nem szent, hanem a gyertyaszentelő boldogasszony ünnepéhez kapcsolódó jelenet (Jézus bemutatás a templomban) található. A lapok azonos szerkezeti megoldást mutatnak: a szent nevét és Mária monogramját tartalmazó írásszalag alatt kör alakú vagy hatszögletű mezőben a szent mellképe, alatta életéből vett miniatűr jelenet. A mezők ornamentális vagy geometrikus keretezését néhány esetben az illető szent attributumaiból kialakított keret helyettesíti. A képeken szereplő szentek (Vittekundus vesztfáliai herceg, Kunigunda császárnő, Nagy Szt. Leó pápa, Mamertus vienne-i püspök, Péter és Marcellinus vértanúk, Ulrich augsburgi püspök, Montefalcói Klára, Rozália, Ermelanda szűz, Péter alexandriai püspök, Bibiana vértanú) többsége Magyarországon kevéssé volt ismert.

A kiadványtípus korai példája a jezsuita Andreas Brunner *Fasti Mariani* című munkája, amely a 17. század első harmadától kezdve számos kiadásban megjelent.[48] Esterházy Pál 1698-ban magyarra fordította és képek nélkül kiadta.[49] Az 1630-ban a müncheni Mária-kongregációnak kiadott összeállítás az év minden napjára egy vagy több szent képét és legendáját tartalmazza.[50] A mű előképe

[44] H. HOCHENEGG: *Bruderschaften und ähnliche religiöse Vereinigungen in Deutschtirol bis zum Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts.* Inssbruck, 1984. 103.

[45] SZILÁRDFY Z. – TÜSKÉS G. – KNAPP É.: *i. m.* Bp. 1987. Kat. 146.

[46] *A Szentséges Rosariumnak Congregátziója ... Szempcz Várossának Templomában.* Sopron, 1759. címlapelőzék.

[47] *Sacrae Mariani Fervoris Scintillae ... a Sodalitate Cassoviensi sub titulo sine L. O. G. Virginis congregata ... strenam oblatae.* Cassoviae, (1736.)

[48] C. SOMMERVOGEL: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus.* Bruxelles – Paris, 1890. I, 2. 262–263.

[49] *Regina Sanctorum Omnium Minden Szentek Királynéja.* Nagyszombat, 1698.

[50] A. BRUNNER: *Fasti Mariani.* Monachii, 1630.

11. Őrangyal gyermekkel. 1760 – rézmetszet – 128×79 mm
Regeln einer ... 1760, címlapelőzék

12. Effigies S. Joan Nepomuceni M. prout colitur Pragae ad ejus Sepulchrum. 1761 – rézmetszet – jl. A. Zenger sc. 111×70 mm
Jó hír- s névszerető ... (1761), címlapelőzék

lett a jezsuita Mária-kongregációknak kiadott ajándékkönyvek egyik kedvelt típusának. A sorozatok lapjait, amelyek gyakran több száz darabból állnak, egyenként is terjesztették vagy válogatást adtak ki belőlük.[51] Ilyen sorozatok a 18. század első felétől a magyarországi Mária-kongregációknak is megjelentek a nagyszombati jezsuita nyomdában. A sorozatok szerkezete és a képek felépítése, amelyekhez közvetlenül vagy közvetve külföldi, elsősorban augsburgi ábrázolásokat is előképként használtak, nagy hasonlóságot mutat némely külföldi összeállítással, a szentek egy részét azonban az idők folyamán kicserélték.[52]

Többtagú illusztráció sorozat díszíti az *Officium Rákoczianum* zágrábi kiadásait, amelyek a zágrábi gyümölcsoltó boldogasszony társulathoz kapcsolódnak. Az 1788-as kiadásban egy, az 1750-esben négy, az 1737-es, 1749-es, 1754-es, 1760-as és 1784-es kiadásokban öt, míg az 1772-es, 1794-es és 1798-as kiadásokban hat darab illusztráció található. A különböző kiadások megfelelő lapjain többnyire ugyanazok a jelenetek láthatók. A címlapelőzéken Mária mint Patrona Croatiae jelentik meg, alatta Branyugh György zágrábi püspök címere. A címlapon Mária mellképe, majd a szentháromság offíciumához a szentháromság, Mária offíciumához az Immaculata, a halottak offíciumához Lázár feltámasztása, illetve Ezekiel próféta látomása a csontokkal teli mezőről, a hét bűnbánati zsoltárhoz pedig a zsoltárszerző, illetve a bűnbánó Dávid király ábrázolása kapcsolódik. Az 1750-es kiadás illusztrációi kisebb szerkezeti és tartalmi eltérést mutatnak az 1737-es sorozat tagjaitól. A további kiadások metszeteinek többsége az előző kiadások illusztrációinak gyenge minőségű, helyenként torzítva utánmetszett változata, néhány alkalommal pedig a korábbi kiadások ábrázolásai ismétlődnek.

Az egységesen megkomponált sorozatok mellett a Mária társulatok kiadványaiban néhány alkalomszerűen összeállított együttes is előfordul. Ilyen található például a skapuláré társulatok számára 1705-ben Nagyszombatban megjelentetett kiadványban.[53] A címlapot egy illusztráció értékű fametszet díszíti Jézus és Mária szembenéző képével. A címlap hátoldalán a karmelhegyi bol-

[51] *Patroni Menstrui per decursum integri Anni a Sodalibus Marianis Colendi Tyrnavia a Patribus S. J. assignati.* Tyrnaviae, 1755–1763. A győri Streibig nyomda 1781-es leltárában olvasható: „39 St bruderschaft kalender bilder 39 kr; 14 buch Fran. Congregation Zettl 13 f 40 kr". PITROFF P.: *A győri sajtó története (1728–1850).* Győr, 1915. 123.

[52] IVÁNYI B. – GÁRDONYI A. – CZAKÓ E.: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927.* Bp. 1927. 183., BORSA G.: *A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál.* = Magyar Könyvszemle 1985. 3–4. sz. 262–275., vö. SZILÁRDFY: *Magyar...* 133. 86. j., SZILÁRDFY: *Barokk...* 30. kép., *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. VIII. Függelék.* Bp. 1991. 225–245.

[53] KOMINEK L.: *Boldogságos Szűz Máriának ... Az az: A Sz. Scapulareval Fel ékesíttetett Gyülekezet Regulainak ... sommája.* Nagyszombat, 1705. címlap, a címlap hátoldala, 4. lap, utolsó számozatlan lap. CHARAPANCSICK DE MOSTAR: *i. m.* címlap hátoldala, 50, 74, 154, 177, 1. Th. de KEMPIS: *Viator Christianus ... dominorum sodalitati sub titulo B. Mariae Virginis purificatae, in Collegio Generali Cleri Regni Hungariae Tyrnaviae erectae.* Tyrnaviae, 1745. címlapelőzék, Tom. 2, 7. 1. előtt.

13. Mária közbenjár Krisztusnál a haldokló lelkéért. 1765 – rézmetszet – 114×65 mm
Regule, Odpustky ... 1765, címlap hátoldalán

14. Szoptató boldogasszony Zakariás-kereszttel és pestisszentekkel. 1772 – rézmetszet – 125×78 mm
Bruderschafts-büchlein ... 1772, címlapelőzék

dogasszony rézmetszetű képe a társulat titulusára utal. A 4. oldalon egy Immaculata ábrázolás, a kiadvány végén pedig egy díszes keretbe foglalt, felirattal övezett, egész oldalas Mária-monogram helyezkedik el. Ugyanez az alkalomszerűség jellemzi a budai szeplőtelen fogantatás társulat számára 1732-ben kiadott kézikönyv öt fametszetből álló együttesét. Az első metszet a címlap hátoldalán az Immaculátát, a második a szeplőtelenül fogantatott Mária offíciuma előtt a napba öltözött asszonyt, a harmadik egy Mária-ének előtt harang alakú köpenyben, kezében jogarral Máriát a gyermek Jézussal, a negyedik a keresztre feszített Krisztust, az utolsó pedig az oltáriszentség offíciuma előtt égő gyertyát tartó angyalok között az oltáriszentséget ábrázolja. A metszetek különböző méretben és formátumban készültek, ami ugyancsak alkalmi összeválogatásukra utal. Mindkét együttes darabjainak többsége csupán közvetve, az adott szövegrészen, illetve a Mária-tematikán keresztül kapcsolódik a társulatok titulusához.

Az illusztrációk második nagy csoportját a különféle szentekről elnevezett társulatok kiadványainak ábrázolásai alkotják. A Szt. Ferenc nevét viselő kordás társulatok számukat tekintve első helyen állnak az összes társulat-típus között. Így érthető, hogy a szentek közül leggyakrabban Assisi Szt. Ferenc ábrázolása fordul elő, rendszerint a kordás társulatok és a ferences harmadrend számára készített kiadványokban. Ennek megfelelően ezeknek az illusztrációknak egyik részén a korda, másik részén a harmadrendre utaló motívum vagy motívumegyüttes áll a középpontban. Egy 1736-ban megjelent metszeten Szt. Ferenc két kezével a kordát magasra emeli, melynek két végét a kétoldalt férfiak és nők társaságában térdelő Szt. Lajos király és Szt. Erzsébet, Szt. Ferenc világi rendjének két előkelő tagja fogja.[54] A szent feje fölött két angyal egy-egy Szt. Ferenc stigmáit és lángoló szívet ábrázoló pajzsot tart. Két másik képen, amelyek Joanna de Sancta Cruce egy látomására mennek vissza, Ferenc a kordát a tisztítótűzben szenvedő lelkeknek nyújtja, ezek közül az egyiket a Szt. Ferenc látomása motívum egészíti ki.[55]

A kordás társulatok számára 1780-ban kiadott társulati könyv egy négy darabból álló metszetsorozatot tartalmaz.[56] A lapok közül háromnak az alsó felét indás, kacsos keretezés fogja körül, s ugyancsak három lapon alul és felül egy-egy bibliai idézet. A címlapelőzéken Szt. Ferenc kezében a regulára utaló feliratot mutat, mellette kétoldalt egy-egy angyal a kordát és a ferences rend címerét tartja. Alattuk társulati tagok térdelnek, kezükben a regulára utaló könyvvel.

[54] *Len kötelecske Az az ... korda viselö Atyafiak Congregacziójának Regulait ... magában foglaló Könyvecske.* Poson, 1736. címlapelőzék.

[55] *Kurzer Begriff der Verrichtung aller Brüder und Schwestern.* h. n. (1731.) egylapos nyomt., *Ajtatos rend-tartások.* Györ é. n. (1752.) egylapos nyomt., *Strick Gürtel Bruderschafft Zettel.* h. n. 1721, egylapos nyomt., M. WEISS: *Die Gürtelbruderschaft des hl. Franziskus.* = Kirchenzeitung (Eisenstadt), 9. Sept. 1979. 8.

[56] KOVÁTS P.: *Szeretetnek kötelei ... az az ... Szent Ferentz kordáját viselő alázatos társaságnak Rend-tartási.* Posony – Kassa, 1780. címlapelőzék, 130. l., a 164–165. és 202–203. l. között.

Gebenedeyet ſeye
die
allerheiligſte Dreyfaltigkeit!

Die Gläubigen werden heute von der Kirche zur Betrachtung des wichtigſten Geheimniſſes ermahnet, welches die Vernunft zum Schweigen bringt, und ſie der Vothmäßigkeit des Glaubens unterwirft. Obwohl

A 2 der

15. Rabváltás a szentháromság skapuláréja társulat tagjaival. 1778 – rézmetszet – jl. Assner f. Ty. – 73×108 mm
Landerer (1788), fejléc

Gebenedeyet ſeye
die
allerheiligſte Dreyfaltigkeit!

Das Geheimniß aller Geheimniſſen, ſo vom Anfange der Welt, wie Paulus lehret, allen Geſchlechtern verborgen lag, und nur den Heiligen des neuen Bundes geoffenbaret wurde; iſt der Gegenſtand unſerer heutigen Andacht. Auch Moſes wuſte hiervon ſeinem Volke nichts zu ſagen, er muſte mit demſelben ſich

A 2 nur

16. A szentháromság skapuláréjának átadása Pozsony vedutájával. 1780 – rézmetszet – jl. L. Assner f. Pos. – 77×110 mm
Wachtler (1780), fejléc

A bűnbánatról szóló részhez kapcsolódó második metszeten feszület előtt bűnbánó alak térdel, fejét a felhőtől övezett istenszemből sugárnyaláb éri. A harmadik metszet a Mária szeplőtelen fogantatásáról szóló offíciumot vezeti be, témája az álló istenanya, kezében könyvvel és az áldó Jézussal (havi boldogasszony típus). A sorozat utolsó tagja ismét ferences vonatkozású: Páduai Szt. Antalt ábrázolja a szokásos módon, kezében a gyermek Jézussal és liliommal, a háttérben templomegyüttes. A kép a szenthez fűződő imádságokat tartalmazó rész előtt található. Az ikonográfia és a stílus a kiadvány megjelenési idejénél néhány évtizeddel korábbi időre, a 18. század közepére utal, így nem lehetetlen, hogy a metszetek eredetileg ugyanennek a munkának egy ma még ismeretlen, korábbi kiadása számára készültek.

A harmadrendhez fűződő ábrázolások közül egy 1748-ban megjelent címlapelőzéken Ferenc asztal előtt térdel, amelyen feszület és két, 1-es és 2-es számmal jelölt érem.[57] A harmadik, 3-as számmal jelölt érmet Ferenc a kezében tartja, amelyre a megfeszített Krisztus szájától fénysugár irányul. A kompozíció a Ferenc által alapított három rendre, ezen belül elsősorban a harmadrendre utal, s egyben a kiadvány címének *(Tertium seraphico-aureum numisma ...)* allegorikus megjelenítése. Egy másik képen Ferencet ovális keretben elrendezett vezeklő eszközei és a harmadrend szimbólumai veszik körül, alatta betegeket ábrázoló Erzsébet-apáca.[58] Ezenkívül előfordul a stigmatizáció,[59] valamint a feszület előtt hódoló, stigmáit mutató Szt. Ferenc ábrázolása a szokásos attribútumokkal (könyv, koponya, korbács, rózsafüzér).[60]

A szentekről elnevezett társulatok között csaknem egyenlő számban fordulnak elő a Nepomuki Szt. János és a Szt. Anna társulatok. Nepomuki Szt. Jánost rendszerint a szokásos módon, kezében feszülettel, körülötte a vértanúságára, illetve patronátusára utaló motívumokkal (pálmaág, csillagok, a vízbedobás jelenete, szájára mutató angyal) együtt ábrázolják.[61]

Szt. Anna ikonográfiájából kiemelkedik az a sorozat, amely az egyes részleteiben a kluknói Szt. Anna társulathoz kapcsolódó áhítati mű két 1708-as kiadásában jelent meg.[62] A sorozat az általunk használt, hiányos példányokban a bécsi kiadásban 11, a nagyszombatiban 10 darabból áll, a teljes ciklus eredeti-

[57] SIGL: *i. m.*

[58] S. F. REINTHALER: *Unterrichtungen Der Heylsamen Buss Des Dritten Ordens.* Pressburg, 1752. címlapelőzék.

[59] *Regulai ... Rev-Komárom Varosában levö Seráphicus Sz. Ferencz Congregatiojának.* Nagyszombat, 1693. címlap utáni lap, *Len-kötelecske...*, vö. PITROFF: *i. m.* 106. 6. kép.

[60] *Dicsőséges Szent Ferencz atyánk harmadik rendén-lévő atyafiaknak regulaja.* Csík(somlyó), 1753. címlapelőzék.

[61] *Compendiosa informatio de Alma-Archi-Confraternitate Sancte Joannis Nepomuceni ... in Arce Sigmundháza.* Posonii, (1780 k.) címlapelőzék, *Léva várossában..., Jó hír- s névszerető...*, PADÁNYI BIRÓ: *i. m.* 223.

[62] *Az Isten Mindenhatóságának...* Vö. RIDOVICS Anna: *Az Isten Mindenhatóságának Tárháza. Szent Anna barokk kori tisztelete és ábrázolásainak ikonográfiája egy korabeli imádságoskönyv tükrében. I.* = Ars Hungarica (25.) 1997. 247–254.

17. A szentháromság skapuláréjának átadása Bécs vedutájával.
1780 – rézmetszet – 178 × 138 mm
Dreger 1780, címlapelőzék

leg 12 tagú lehetett. A sorozat nagyobbik része a mű második, kilenc keddi áhítat Szt. Annához című részét illusztrálja. Az első lapon Szt. Anna csodatévő jobb keze látható, amit a hozzá tartozó szövegrész szerint az áhítat végzőjének kilencszer meg kellett csókolni.[63] Ennek az ábrázolástípusnak apotropeikus jelentést is tulajdonítottak.[64] A következő kilenc kép az áhítatformának megfelelően a szent életének egyes mozzanatait jeleníti meg, szorosan az elbeszélő szöveghez kapcsolódva (Anna és Joachim, Anna és Joachim alamizsnát ad, Az atyaisten megígéri Mária szeplőtelen fogantatását, Mária születése, Mária neveltetése, Mária felajánlása, Mária eljegyzése, Anna Máriával és a gyermek Jézussal, Anna halála). A tizenegyedik képen Anna mint a betegek és szükségben szenvedők patrónusa jelenik meg. A sorozat utolsó tagja az az ábrázolás, amelynek eddig csupán szentkép funkcióba került példánya ismert. Ez a könyvben eredetileg a Szt. Anna csodatételeiről szóló harmadik rész első fejezete, a szepesi Szt. Anna kápolna leírása előtt állt. A kép föltehetően a kluknói Szt. Anna kápolnát és forrást, fölötte a felhőn térdelő Szt. Annát ábrázolja Immaculatával.[65]

Szt. Anna képe szórványosan e sorozaton kívül is megjelenik. Így az egyik lapon Anna kezében a liliomot tartó Máriát fogja, fölöttük a szentháromság a gyermek Jézussal, a háttérben a paradicsomkert különféle állatokkal és a tudás fájával.[66] Egy másik képen Anna Nagyemőke vedutája fölött a szentháromság előtt felhőn Szt. Gyula katakombaszent társaságában térdel.[67] A kompozíció magyarázatát az adja, hogy a katakombaszent Anna mellett a nagyemőkei társulat társpatrónusa volt, ereklyéjét a helyi plébániatemplomban őrizték.[68] A vedután két házsor között két templom, a háttérben várrom látható.

Az említett szenteken kívül találkozunk még Szt. István király, valamint a pestisszentek ábrázolásával. A pozsonyi Szt. István király társulat két kiadványának illusztrációján a koronafelajánlás motívuma, Mária alatt Pozsony sematikus vedutájával.[69] Rókus, Sebestyén és Rozália jelenik meg a három szentről elnevezett pozsonyi társulat kézikönyvének címlapelőzékén. Középen a Zakariás-kereszt, fölötte csillagba foglalt szoptató boldogasszony.[70] A számos válto-

[63] *Az Isten Mindenhatóságának...* 65.

[64] B. KLEINSCHMIDT: *Die heilige Anna. Ihre Verehrung in Geschichte, Kunst und Volkstum.* Düsseldorf, 1930. 398., GUGITZ: *i. m.* 125., L. KRISS-RETTENBECK: *Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens.* München, 1963. 142. 81. j.

[65] SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP: *i. m.* Kat. 135a.

[66] *A Jésus Kristus Atyafiságának, ugymint ... Szent Anna asszonynak Congregatioja, melly Nagy-Szombatban ... felállíttatott.* Nagyszombat, 1748. címlapelőzék.

[67] *Löbliche Bruderschaft..., Szent Anna asszony...*

[68] Vö. KNAPP É.–TÜSKÉS G.: *„Öltöztetve vagyon vörös bársonyba ..." Feldíszített katakombaszent ereklyék Magyarországon.* In: *Devóció és dekoráció. 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon.* Eger, 1987. 25–44. 12. kép.

[69] *Almae archi-confraternitatis..., Regel und Ablaess...*

[70] *Bruderschafts-Büchlein ... der ... Bruderschaft in der St. Nikolaikirche ... zu Pressburg unter dem Titel der drey heil. Pestpatroni Rochi, Sebastiani und Rosaliae.* Pressburg, 1772. címlapelőzék.

zatban elterjedt ábrázolástípusnak pestisűző, apotropeikus jelentést is tulajdonítottak.[71]

Az ábrázolások harmadik csoportjába a Krisztushoz kapcsolódó különböző társulatok nyomtatványainak illusztrációi tartoznak. Kedvelt témának számít a keresztrefeszített Krisztus bemutatása, alkalomszerűen Krisztus utolsó szavaira utaló felirattal, a fájdalmas Mária, illetve Mária és János apostol alakjával kiegészítve.[72] Ez a motívum alkalomszerűen más társulatok kiadványaiban is előfordul, többnyire metszetsorozat vagy illusztráció együttes részeként.[73] A széplaki Jézus koronája társulat kézikönyvének kihajtható illusztrációján a vérrel verítékező megfeszítettet négy síró angyalfej és két síró angyal veszi körül, ez utóbbiak kezében egy-egy kibontott írástekercsen elmélkedésre indító felirat. Egy másik metszeten a feszület előtt köpenyes férfialak térdel kezében rózsafüzérrel, a háttérben Jeruzsálemet idéző épületek sematikus képe.

Külön csoportot alkotnak a haldokló Krisztus társulatok kiadványainak egy részét díszítő ábrázolások. E jezsuita vezetésű társulatok működésének középpontjában a jó halál gondolata, a tisztítótűzben szenvedő lelkek megszabadítása, valamint a haldokló Krisztus és fájdalmas anyjának tisztelete állt. Ennek megfelelően az ábrázolások a jó halál, az intercessio és a purgatórium motívumokat rendszerint együtt jelenítik meg: a haldoklót feszület tövében Mária vezetésével a jó halál patrónusai veszik körül, alul angyalok sietnek a tisztítótűzben szenvedő lelkek segítségére. Ez a kompozíció jelenik meg például a budai társulat egy és a zágrábi társulat két különböző felvételi lapján. Ennek a kompozíciónak leegyszerűsített változatát figyelhetjük meg a purgatórium motívum elhagyásával a zsolnai társulat kiadványának illusztrációján: itt a haldokló ágya mellett álló Mária köpenyét óvón a haldokló feje fölé emeli, másik kezével a feszületre mutat.[74]

A Krisztushoz kapcsolódó társulatok kiadványain alkalomszerűen további motívumok is előfordulnak. Így a bánfalvai Krisztus öt sebe társulat felvételi lapján az öt sebből vérző feltámadt Krisztus áll, az ábrázolást a társulatot gondozó pálos rend címere egészíti ki.[75] A pozsonyi klarisszák vezetésével működő Jézus szíve társulat felvételi lapját a trónon elhelyezett Jézus szíve motívum

[71] Vö. SZILÁRDFY Z.: *Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében.* = Orvostörténeti Közlemények (Suppl. 11–12.) 1979. 207–236. itt: 218–225.

[72] CHARAPANCSICK DE MOSTAR: *i. m.* 154., *Myrhából szedett Lépes Méz ... Melyben a Nagy Szombati ... Szent Kereszt Congregatiojának Regulái ... foglaltatnak.* Nagyszombat, 1762. címlapelőzék. *Kereszt Fára..., Lelki útiköltség ... mellyet Az halálra vált Jesus neve-alatt kezdetett Rosnyai Congregatio egyben szedett.* Lötse, 1693. címlap hátoldala. *Hora Zlatta Seraffinska ... Swatého Ottce Franciska.* Tyrnaviae, 1674. címlap hátoldala.

[73] PADÁNYI BIRÓ: *i. m.* 158., RADOSSÁNYI L.: *Urunk Jézus Kristus koronája ... a széplaki ... gyülekezetnek kedviért.* Viennae, (1731.) címlapelőzék, *Lelki Virágos kert ... a Kereszt-fán meg-hólt Úr Jesus Titulussa alatt virágzó Gyöngyössi congregátio.* Nagyszombat, 1712. címlap hátoldala.

[74] SZILÁRDFY: *Barokk...* 48. kép, VANINO: *i. m., Regule ... Glawné Bratrstwo pod Tytulem: na Krjzi Omiragjcyho Gezjsse Krysta ... w Zyline.* W Trnawé, 1765. címlap hátoldala.

[75] *Bruderschaft der Heiligen...*

díszítette. Itt kell megemlítenünk azt a másik Jézus szíve ábrázolást, amelyet a szepességi Szt. József társulat kézikönyvének egyik példányába utólag ragasztottak be. Ezen a kedvelt ikonográfiai típusnak megfelelően a szentlélek képe alatt szív közepén a gyermek Jézus áll, a sebeiből patakzó vér medencében gyűlik össze, melynek két oldalán egy-egy angyal gyermek képében lelkeket mos. Ugyanez a motívum a metszet alatti latin felirat fordításával együtt megjelenik például Hajnal Mátyás Jézus szíve imádságos könyvének megfelelő ábrázolásán.[76]

Külön csoportot alkotnak a szentháromság társulatok kiadványainak illusztrációi. A jezsuita gondozású budai társulathoz kapcsolódó ábrázolások egyik változata a legelterjedtebb típust mutatja: az atyaisten áldó mozdulattal angyalfejes felhőn trónol, kezében földgömb, mellette Krisztus a kereszttel, fölöttük a szentlélek galamb képében.[77] Egy másik változaton az atyaisten földgömb helyett kezében jogart tart.[78] Ugyanez a megoldás jelenik meg Schmitner két változatban, 1759-ben és 1773-ban kiadott metszetein Buda és Pest látképével.[79] A két lap között csupán a Pestet Budával összekötő hajóhíd, valamint a vártól délre fekvő településrész ábrázolásában van különbség: a későbbi lapon a hajóhíd szilárd szerkezetű, a vár alatti részen pedig a házak mellett két templom sematikus képe látható.

A trinitárius rend által vezetett pozsonyi szentháromság skapuláréja társulat két kiadványának illusztrációján a szentháromság egy-egy allegorikus kompozícióba illeszkedik. Az 1779-ben megjelent egyik lapon a szentháromság alatt baloldalt a két trinitárius rendalapító, Mathai Szt. János és Valois-i Szt. Félix térdel szokásos attributumaival.[80] Velük szemben térdelő uralkodópár mögött előkelő ruhába öltözött világi férfiak és nők (a társulat tagjai) láthatók, akik felé egy lebegő angyal a szentháromság skapuláréját viszi. Ugyanennek a kompozíciónak egy változata szerepel a bécsi szentháromság skapuláréja társulat egy hasonló kiadványán, az attributumok és a skapulárét vivő angyal némileg eltérő elrendezésével.[81] A két lapot minden valószínűség szerint ugyanaz az ismeretlen rézmetsző készítette. Az 1780-ban megjelent másik képen a szentháromság alatt baloldalt mellvédes lépcső tetején Dávid király áll, szája előtt és egy lebegő angyal által tartott írásszalagon a hitben megnyilatkozó láthatatlan kincsre két bibliai idézet utal.[82] A kép jobb oldali része lényegében azonos az előző lap megfelelő jelenetével, a háttérben Pozsony vedutája. A skapulárés angyal és a

[76] NÉMETHY: *i. m.* 98., *Confraternitas...* Vö. HAJNAL M.: *A Jesus Szívet-szerető szívek aitatosságára ... könyvetske.* Bécs, 1629. 48., GALAVICS G.: *Későreneszánsz és kora-barokk.* In: *Művészettörténet – tudománytörténet.* (Szerk. ARADI Nóra) Bp. 1973. 41–90. itt: 51–52., 4–5. kép.

[77] BARNA: *i. m.*, *Sanctissimae Trinitatis...*

[78] *Felséges Királyi...*

[79] *Catalogus defunctorum...*, RÓZSA: *i. m.*

[80] B. WACHTLER: *i. m.*

[81] J. M. HELD: *Rede von dem dreyeinigen Gott.* Wien, 1773. címlapelőzék.

[82] J. WACHTLER: *i. m.*

szentháromság között az egyház allegóriája: lefátyolozott szemű hármas angyal, egyik kezében kereszt, a másikban kehely fölött az oltáriszentség. Ugyanez a kompozíció lényegesen kidolgozottabban, két változatban, nagyobb méretben megtalálható a bécsi szentháromság skapuláréja társulat két hasonló kiadványában.[83] Itt a háttérben Bécs vedutája, a bibliai idézetek után a szövegek lelőhelye is olvasható, az uralkodópár mögött több alak térdel, s a mellvéd tetejét két kőváza díszíti. Ez utóbbi kompozíció föltehetően közvetlen előképül szolgált a pozsonyi kiadvány illusztrációjához, s lehetővé teszi az uralkodópár azonosítását a trinitáriusok bécsi letelepedését támogató I. Lipót császárral és Eleonóra császárnéval.

A pozsonyi társulat két kiadványán további, a társulat célkitűzésére közvetlenül utaló motívumokkal is találkozunk. Az 1778-ban megjelent képen baloldalt két trinitárius szerzetes két törökkel tárgyal, az asztalon heverő pénz a jelenet tartalmára, a rabváltásra utal.[84] A bal oldalon börtönükből szabadulni vágyó rabok, a háttérben a már kiszabadult foglyok (vagy a társulati tagok) a szentháromság skapuláréját viselik. Ugyancsak a háttérben a jelenet távoli színhelyére utaló hajóárboc, az égben a szentháromság trónol. A rabváltás motívuma részben más szerkezeti és motivikus elgondolással megjelenik a bécsi szentháromság skapuláréja társulat több kiadványának illusztrációján is.[85] A másik, két változatban fennmaradt képen a szentháromság skapuláréját viselő angyal egy fekete és egy fehér bőrű rabot láncánál fogva vezet.[86] Ugyanez a motívum a két trinitárius rendalapító és a szentháromság társaságában feltűnik például a tiroli Aurach szentháromság skapuláréja társulatának egyik kiadványán és a bécsi társulat több metszetén.[87]

Itt kell megemlítenünk a veszprémi egyházmegye szentháromság társulatai számára kiadott kézikönyv 13 darabból álló illusztráció együttesét.[88] Az egész oldalt betöltő metszetek arányos elosztásban rendszerint a mű egy-egy fejezetéhez kapcsolódnak. A nyomdadíszekből álló keretezés mellett az eredetileg különböző célra készült metszetek egységbe foglalására törekvő szerzői, kiadói koncepcióra utal az is, hogy minden metszet fölött és alatt egy-egy külön szedett bibliai idézet olvasható. Ez a megoldás nemcsak a különböző képek, valamint a kép és a szöveg közti kapcsolatot teremti meg, illetve fűzi szorosabbra, hanem allegorikus értelmet is ad az ábrázolásoknak. Az együttes tagjai közül csupán három kapcsolódik a szentháromsághoz, a többi különböző bibliai té-

[83] PH. C. N. T. DE BATTHYAN: *Unbekannter Weg des Adlers.* Wien, 1746. Frontispiz, J. P. G. DE DREGER: *Rede auf den dreyeinigen Gott.* Wien, 1780. címlapelőzék.

[84] LANDERER: *i. m.*

[85] Így pl. *Verzeichnuss Deren Erlösten Gefangenen Christen.* Wien, 1734. címlapelőzék, G. C. J. DE MATHA: *Geheimnuss-volles Gnaden- und Liebes-Zeichen.* Wien, 1744. címlapelőzék.

[86] *Summarium Deren Indulgenzen und Ablaess der ... Erzbruderschaft ... in der Kirche ... Trinitariern ... zu Pressburg.* Pressburg, 1766. egylapos nyomt., *Summarium...*

[87] HOCHENEGG: *i. m.* 123., DE MATHA: *i. m.*

[88] PADÁNYI BIRÓ: *Angyali...*

mákat (Dávid király, az ó- és újszövetségi áldozat, Mária eljegyzése, Krisztus és az okos szüzek, a farizeus és a vámos) és más vallásos motívumokat jelenít meg (áldoztatás, Krisztus a kereszten, Patrona Hungariae, a kolozsvári kegykép, Nepomuki Szt. János). A szentháromságot ábrázoló lapok közül az elsőn a kiadvány szerzőjének címere fölött szentháromság szimbólum: angyalfejektől övezett lángkoszorú közepén háromszögben három lángnyelv látható. A második metszeten ismeretlen hely vedutája fölött az atya, fiú és szentlélek képe. A harmadik illusztráción a Krisztus oldalsebéből kiömlő vér a megváltás jeleként a földgömbre folyik. A földgömb mellett kétoldalt Keresztelő Szt. János és egy azonosítatlan koronás női szent (esetleg Mária) felhőn térdel, egyik kezükkel mindketten az alattuk lévő három szent, Lambert, Henrik császár és Benedek alakjára mutatnak.

A négy nagy társulat csoport mellett szórványosan más társulatok kiadványaiban is találunk illusztrációkat. Így az oltáriszentség (Krisztus teste) társulatok kiadványaiban különféle eucharisztikus szimbólumok fordulnak elő: kehely fölötti ostya, illetve monstrancia, kétoldalt gyertyát tartó angyalokkal.[89] A soproni őrangyal társulat 1760-ban megjelent kiadványának címlapelőzékén egy kisgyermeket őrangyal vezet, a földön tekergő kígyó a veszélyekre utal.[90] A lenti keresztény oktatás társulat felvételi lapján felhőkoszorúban a mérleget tartó Szt. Mihály angyal térdel, ruháján kereszt, alatta a társulat tagjai hódolnak.[91] Utolsóként említjük a váci domonkos templom Loreto-kápolnájához kapcsolódva a haldoklók megsegítésére alakult ismeretlen nevű társulat emlékképét, amely szemléletesen mutatja a társulat célkitűzését.[92] Középen a társulatnak otthont adó kápolna kegyszobrát az irgalmas szeretetre utaló feliratokkal körülfont babérkoszorú övezi. Alatta kétoldalt a haldoklók újszülött képében ábrázolt távozó lelkét egy-egy angyal veszi magához. A háttérben további három jelenet: kápolna harangját húzzák, társulati tagok imádkoznak és egy rászoruló beteg segítségére sietnek.

Az ikonográfiáról összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a metszetek a konvencionális kifejezőeszközök, az általánosan használt motívum-kelléktár egy részét új funkcióban alkalmazták, s a széles körben elterjedt ikonográfiai megoldások mellett néhány speciális ábrázolástípust, új tartalmi és formai elemeket is létrehoztak, illetve közvetítettek. A képek egyik része a társulatok titulusát jeleníti meg. A metszetek másik csoportja csupán közvetve kapcsolódik a konkrét társulathoz, amennyiben az elnevezést adó személy valamelyik más ábrázolástípusát képviseli. Végül van néhány olyan metszetsorozat és illusztráció együttes, amely a kiadvány konkrét szövegrészeivel függ össze, s nem minden

[89] *Minden Társaságok Annyának Az az az Egri püspökségben felállíttatott Oltári Szentség főtársaságnak könyvetskéje.* Eger, 1769. címlap, *A Fö-Társaságnak...* 1.

[90] *Regeln einer ... Liebs-Versammlung unter dem Titel des heiligen Schutz-Engels welche ... in ... Oedenburg aufgerichtet worden.* Pressburg, 1760. címlapelőzék.

[91] CSATKAI E.: *A kis ájtatossági kép.* = Kis-grafika 1942. 16. sz. 15–16.

[92] SZILÁRDFY: *Magyar...* 119, 117, 7. kép., SZILÁRDFY: *Barokk...* 17. kép.

részében kapcsolódik közvetlenül az adott társulathoz vagy annak titulusához. Ilyen lapok rendszerint a kézikönyvekben és az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek csoportjában találhatók, míg a felvételi lapok és az alkalmi kiadványok általában a társulat titulusát vagy a névadó személy valamely ábrázolástípusát tartalmazzák. A felvételi lapok és az alkalmi kiadványok illusztrációi néhány esetben a társulat konkrét célkitűzését, feladatát is megjelenítik. Kiegészítő motívumként előfordul a társulati tagok, valamint a társulatnak otthont adó település bemutatása, némely motívum pedig (pl. címer) a társulatot gondozó szerzetesrendre, esetleg az ábrázolás készíttetőjére utal. Ezek a motívumok egyben jelzik a közvetlen kapcsolatot a társulattal. A képek egy része csupán egyetlen motívumra épül, másik része több különböző motívum kombinációjával jött létre. Viszonylag nagy számban fordulnak elő a különböző szimbolikus, allegorikus kompozíciók, motívumok és motívumkombinációk, az elbeszélő tartalmak képi megjelenítése elsősorban a sorozatoknál fordul elő. A képanyag változatos összetételére utal, hogy ugyanahhoz a társulat-típushoz is gyakran különböző ábrázolástípusok kapcsolódnak. Néhány esetben jól megfigyelhető neves képzőművészeti alkotások előképként történt felhasználása a metszetekhez.

A társulatokhoz közvetlenül kapcsolódó ábrázolások nagy vonalakban tükrözik a szervezetek társadalmi, vallási funkcióit. Megmutatják a folyamatot, amelynek során az ábrázolások jórészt a hagyományos kifejezőeszközök, képi programok felhasználásával és a megváltoztatott képkompozíció segítségével új kulturális impulzusokat közvetítenek. Ezek közül legfontosabb a didaktikus szándék, a különféle kultuszformák, áhítatgyakorlatok, vallási ismeretek és cselekvésformák, a „tanulságos" tartalmak feldolgozása, közvetítése és népszerűsítése. A társulatok alapvető célkitűzései közé tartozott a szegények, betegek, haldoklók gondozása, a halottak eltakarítása és túlvilági sorsának megkönnyítése, valamint a zarándoklatok megszervezése. Mindez az ábrázolások különböző motívumaiban jól megragadható. A speciális feladatok közül megjelenik a képeken a török fogságba esett foglyok kiszabadításának gondolata, ami a 17. század végén és a 18. század első felében volt aktuális. Ezenkívül számos változatban hangsúlyozzák a kompozíciók a Máriának és a különböző szenteknek tulajdonított közvetítő szerepet, valamint a társulatok, a társulati szabályok és az általuk terjesztett különféle kegyelemközvetítő eszközök (rózsafüzér, skapuláré, korda) hatékonyságát. Figyelemreméltó, hogy a társulatok egy részének protestánsellenes vonása az ikonográfiában csak közvetve, a szervezetek által terjesztett kultuszformák és a társulati titulusok (pl. rózsafüzér, oltáriszentség, szentháromság) ábrázolásán keresztül jelenik meg.

Az ikonográfia időbeli alakulása azt mutatja, hogy a legváltozatosabb ábrázolástípusokkal az illusztrációk számának megfelelően az 1730–1760 közötti időben találkozunk. Ugyanekkor születik a legtöbb szimbolikus, allegorikus kompozíció, s ekkorra alakulnak ki a társulatokhoz közvetlenül kapcsolódó, célkitűzéseikre utaló ábrázolástípusok. Ettől kezdve az ikonográfia fokozatosan elszegényedik. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a jellegzetes későbarokk megoldások továbbélése, s még az 1770-es években is számos allegorikus ábrázolás

jelenik meg. Ez összhangban van a megállapítással, amely szerint a társulatok egészen a 18. század végén bekövetkezett feloszlatásukig számottevő őrzői a későbarokk kulturális, művészeti hagyományoknak.

Ha a nemzetközi összehasonlítás kedvéért egy pillantást vetünk a szomszédos bajor-osztrák területek társulatainak képanyagára,[93] a külföldi anyagban első pillantásra szembetűnik a tematika többrétűsége, egyes motívumok (pl. veduták) gyakoribb előfordulása és az illusztrált kiadványok magasabb aránya. Ezek az ábrázolások a kiadványtípusok és az egész szervezeti forma megkésett kialakulása miatt nálunk valamivel később jelennek meg, mint például osztrák területen, s hiányzik a művészeket rendszeresen foglalkoztató, gazdag társulatok sokasága, amely tetszés szerinti számú, magas színvonalon illusztrált nyomtatvány kiadására adott lehetőséget. Az ikonográfiai, motivikus összefüggések és a készítő mesterek azonossága mellett néhány esetben külföldi társulati kiadvány illusztrációjának közvetlen előképként történt felhasználását is megfigyelhettük.

Használat

Az ábrázolások használati körülményeinek, a különböző kiadványtípusokban betöltött funkcióinak meghatározására elsősorban a megjelenési környezet, a képek és a hozzájuk kapcsolódó szövegek belső összefüggéseinek, a különböző illusztrálási szempontoknak a vizsgálata ad lehetőséget. A képeket a kiadványokban rendszerint címlapelőzékként, ritkábban címlapképként a címlapon, a címlap után vagy a címlap hátoldalán, valamint belső illusztrációként, illetve illusztráció sorozat vagy együttes tagjaként helyezték el. Külön csoportot alkotnak azok az ábrázolások, amelyek a felvételi lapok, néha az alkalmi nyomtatványok egész első oldalát betöltik, illetve amelyeket egy ívrét alakú lap közepén szedett szöveg vesz körül. A belső illusztrációk lehetnek egész oldalasak, máskor viszont – esetleg fejléc vagy záródísz funkcióban – csupán az oldal egy részét töltik ki, míg az oldal fennmaradó részén többnyire a képpel kapcsolatos, ritkábban attól független szedett szöveg olvasható. A belső illusztrációkat rendszerint a kiadványok különböző szerkezeti egységei között helyezték el. A bevezető részek (cím, előszó, ajánlás) mellett az ábrázolások a kiadványok különféle áhítati műfajaihoz és szövegtípusaihoz kapcsolódnak. Így például imádságok, énekek, officiumok, elmélkedések, prédikációk, szentéletrajzok, könyörgések és a gyakorlati tudnivalók (társulat története, szabályai, búcsúi stb.) szövegösszefüggésében egyaránt előfordulhatnak.

A címlapelőzékek és a címlap körül elhelyezett illusztrációk, valamint a felvételi lapok és alkalmi nyomtatványok ábrázolásainak legfontosabb szerepe a figyelem felkeltése, a társulat jellegének és célkitűzésének hatásos megjeleníté-

[93] KRAUSEN: *i. m.*, HOCHENEGG: *i. m.* Vö. T. GEBHARD: *Die volkstümliche religiöse Graphik des 17. Jahrhunderts, ihre Quellen und ihr Einfluss auf die süddeutsche Volkskunst.* = Zeitschrift für Volkskunde (64.) 1968. 52–66.

se, illetve az ezekre történő emlékeztetés. A társulati könyvek, valamint az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek illusztráció sorozatai és tudatosan megkomponált együttesei a kiadványok valamely tartalmi vagy szerkezeti egységéhez kapcsolódnak, s elsődleges céljuk ezeknek a szövegrészeknek a megvilágítása, a kiadványok tartalmának képi megjelenítése, az áhítat elmélyítése. Ehhez járul az ajándékkönyvek esetében az ábrázolások reprezentatív funkciója. Az egyes belső illusztrációkra és az alkalomszerűen összeállított együttesek tagjaira elsősorban a különböző szerkezeti egységek elkülönítésének, a figyelem ébrentartásának és a díszítésnek a feladata hárul, ezenkívül néhány ábrázolástípusnak apotropeikus jelentése volt. Mindezek a feladatkörök nem minden esetben választhatók el élesen egymástól, s előfordul, hogy ugyanaz az ábrázolás egyszerre több funkciót is betölt.

Az illusztrációk szerepére utalnak a metszetek feliratai. Ilyen felirat a képek mintegy kétharmadán található. Többségük rövidebb-hosszabb címfelirat a kép alsó vagy felső szegélyén, kisebb részük a képbe komponált írásszalag vagy más feliratos mező, s néhány esetben a kétféle megoldás kombinációja is előfordul. A feliratok túlnyomó többsége latin nyelvű, ami részben a képek különböző nyelvű kiadványokban lehetséges párhuzamos felhasználásával, részben az illusztrációk egy részének eredetileg latin nyelvű kiadványok számára történt elkészítésével magyarázható. A feliratokon csaknem egyenlő arányban fordul elő az ábrázolás témájának tárgyszerű megnevezése, illetve értelmezése bibliai idézet, áhítati szöveg (imádság, vers, könyörgés) vagy szimbolikus utalás segítségével. Néhány esetben a kétféle tartalom együtt is megtalálható. A felvételi lapok ábrázolásainak feliratai rendszerint utalnak a konkrét társulatra, a társulat működési helyére és létrejöttének idejére, ezenkívül a társulatba lépés tényét rögzítő formulát is tartalmaznak.

A belső illusztrációk egy részéhez a metszett feliratokon kívül szedett szövegek kapcsolódnak, amelyek rendszerint a kép alatt és fölött találhatók. Ezek elsődleges feladata az ábrázolások további értelmezése, allegorikus vagy szimbolikus jelentéssel történő bővítése és a kiadvány egyéb szövegeivel való kapcsolat megteremtése. Ezek a szövegek a hosszabb értelmező feliratokkal együtt önálló meditációs objektumokká avatják az ábrázolásokat. Azokon a felvételi lapokon, ahol az ábrázolás metszett felirata hiányzik vagy nem tartalmazza a társulatba lépést rögzítő formulát, az erre vonatkozó szedett szöveget rendszerint ugyancsak a kép közelében helyezték el.

Közvetve a képek használóira, társadalmi hatókörére utal az illusztrált kiadvánnyal rendelkező társulatok társadalmi összetétele, a kiadványok külső megjelenése és az ábrázolások ikonográfiája közti összefüggés. A kiadványok egy részénél már első pillantásra szembetűnik, hogy mely rétegek használatára szánták őket, más esetekben ilyen különbségtétel nem lehetséges. Megfigyelhető, hogy az előkelő társulatok kiadványainak illusztrációi általában magasabb technikai színvonalon, összetettebb ikonográfiával készültek, szemben a szélesebb rétegeket felölelő szervezetek nyomtatványaiban található metszetek szerény technikai színvonalával, leegyszerűsített ikonográfiájával. Másfelől az el-

sősorban a szélesebb rétegek felé forduló társulatoknál is találkozunk olyan ábrázolásokkal, amelyek megértése nem kevés ismeretet igényelt, s az előkelő társulatok kiadványai is megjelenhettek viszonylag populáris fogalmazású és kidolgozású illusztrációkkal. Ehhez járul, hogy gyakran előfordul ugyanannak a témának vagy ábrázolástípusnak az eltérő szintű kidolgozása a különböző társulatok kiadványaiban. Mindez a szervezetek előkelő patrónusainak és tagjainak ábrázolásával együtt nemcsak a társulatok integráló szerepét húzza alá a társadalmi rétegek között, hanem utal az ábrázolások fontos közvetítő szerepére a különböző rétegek és csoportok vizuális kultúrájában.

ÉVA KNAPP–GÁBOR TÜSKÉS

Graphische Darstellungen in den Publikationen barockzeitlicher Bruderschaften in Ungarn

Die Illustrationen in den Druckwerken der laikalen Organisationsformen barocker Frömmigkeit sind nicht nur ergiebige Quellen für das Leben und die Tätigkeit der Bruderschaften, sie spiegeln auch einen Querschnitt der wichtigeren Darstellungen der geistlichen Literatur im 17./18. Jahrhundert wider. Das Bildmaterial ist paradigmatisch für weitere Gebiete der barockzeitlichen Illustrationsgraphik und zugleich eine Beispielsammlung dafür, was und wie aus der „hohen" Kunst für die breiten sozialen Schichten vermittelt wurde.

Etwa 15–20% der ca. 600 Publikationen, die von 1563 bis in die 1780er Jahren in Ungarn insgesamt publiziert worden sind und die sich auf etwa 1300 verschiedene Bruderschaften und Bruderschaftstypen verteilen, zeigen eine Illustration. Der größere Teil dieser Bruderschaften war in den wichtigeren Städten und kirchlichen Zentren des Landes mit bedeutender Unterstützung der Orden und des hohen Klerus tätig. Neben der Auftragsrolle der Bruderschaften finden sich auch Spuren für die Rolle der Druckereien und Herausgeber als Mäzen. Zu den Stechern der Illustrationen gehörten u. a. Mauritius Lang, Franz Ambros Dietell, Jakob Wilhelm Heckenauer, Andreas und Joseph Schmutzer, August Zenger, Franz Leopold Schmitner, Jakob Matthias Schmutzer und Isabella Piccini. Als Vorlage wurden Werke u. a. von Pietro Aquila und J. E. Fischer von Erlach verwendet.

Die Bruderschaften haben nicht nur zur Herausbildung spezieller Publikationstypen, sondern auch zur Entwicklung einer eigenen Ikonographie wesentlich beigetragen. Die Stecher haben konventionelle Ausdrucksmittel und einen allgemein gebräuchlichen Motivbestand für die neue Aufgabe verwendet und neben weit verbreiteten Motiven auch einige speziellere Darstellungsmittel, neue inhaltliche und formale Elemente benutzt. Diejenige Illustrationen, die sich direkt auf die Bruderschaften beziehen, spiegeln die sozialen und religiösen Aufgaben der Organisationen wider. Als Ergänzungsmotive sind Bruderschaftsmitglieder bzw. -patrone dargestellt, sowie der Ort, in dem die Bruderschaft beheimatet ist. Einige Motive weisen auf den Orden, der die Bruderschaft betreut, oder auf den Auftraggeber der Darstellung hin. Im ungarischen Material finden sich im Vergleich zum Bildmaterial entsprechender Publikationen aus den angrenzenden bayerisch-österreichischen Gebieten zahlreiche strukturelle und ikonographische Entsprechungen.

Eine deutschsprachige Fassung des Beitrages erschien mit zum Teil unterschiedlichem Bildmaterial in der *Zeitschrift für Kunstgeschichte* (52.) 1989. S. 353–372. sowie in: TÜSKÉS, Gábor–KNAPP, Éva: *Volksfrömmigkeit in Ungarn. Beiträge zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte*. Dettelbach, J. H. Röll, 1996. S. 515–557.

RÓZSA MÁRIA

Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc visszhangja a Minerva című folyóiratban (1848–1856)

A *Minerva* Magyarországon kevéssé ismert, Németországban viszont mértékadónak tartott, objektivitása miatt a kortársak által nagyra értékelt, hosszú életű folyóirat volt. A Wilhelm von Archenholtz által 1792-ben Hamburgban alapított folyóirat, amely több szerkesztő irányítása alatt egészen 1858-ig állt fenn, a korszak mérvadó lapjai közé tartozott, objektivitása miatt liberális körökben igen kedvelt volt. Munkatársai voltak többek között Friedrich von Gentz osztrák államférfi és publicista, valamint Ernst Moritz Arndt német költő és publicista[1] Friedrich Alexander Bran (1787–1831) már 1809 és 1812 között még Archenholtz neve alatt szerkesztette a lapot, de aztán konfliktusba keveredett a francia hatóságokkal és Ausztriába menekült. 1815 után sikerült a folyóiratot akkor már Lipcsében újraindítania, majd 1816-tól Jénában adta ki, ahol könyvkereskedést nyitott. Korábbi színvonalát a *Minerva* ugyan már nem érte el, egyrészt a tehetséges munkatársak hiánya, másrészt a kevés honorárium miatt, amit munkatársainak fizetni tudott. De továbbra is szót emelt a lelkiismereti és sajtószabadság, valamint a személyes szabadság védelme érdekében, alkotmányügyi problémákat vitatott és ezért a liberális köröknek továbbra is kedvelt orgánuma maradt.[2] A havonta negyedrét méretben megjelenő *Minerva* cikkei mindig hosszabb terjedelmű, esszészerű írások voltak.

Már az 1848-as évben megjelent egy a Monarchia helyzetével foglalkozó, hosszabb lélegzetű elemző írás H. S. monogramú szerzőtől.[3] Az írás azzal a megállapítással kezdődik, hogy nem az eszmék forradalmáról, nem az alkotmány bukásáról, nem dinasztia-váltásról, hanem tulajdonképpen magának az államnak a politikai fennmaradásáról van szó. A kortárs osztrák publicisták álláspontjának ismeretében[4] mondhatjuk, hogy ebben a feltehetőleg német szerzőtől származó

[1] KOSZYK, Kurt: *Deutsche Presse im 19. Jahrhundert*. Berlin, 1966. 275. (Geschichte der deutschen Presse. Teil II.)

[2] SALOMON, Ludwig: *Geschichte des Deutschen Zeitungswesens von den ersten Anfängen bis zur Wiederaufrichtung des Deutschen Reiches*. Band III. Oldenburg und Leipzig, 1906. 211.

[3] Minerva 1848, Bd. 227, Heft 3 (Juli) 151–172.

[4] Vö. RÓZSA Mária: *Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc eseményeinek értékelése néhány bécsi napilapban*. In: *Töprengések Kundera „Szépséges szép üveggolyó"-járól*. (Kapcsolatok, hasonlóságok, jelenségek az irodalom Monarchiájában). Szerk. FRIED István. Szeged, JATE, 1997. 47–65.

írásban egy sokkal szélesebb politikai távlatokat felmutató kitekintés érvényesül. Az osztrák állam már a kívülálló kortárs szemével is egy mesterségesen összetákolt, heterogén és erősen divergáló nemzeti érdekek talaján meghatározott ideig fennmaradni képes szövetség volt, amelynek – ma már tudjuk – volt sok előnye is. A szerző felteszi a kérdést, hogy van-e egyáltalán osztrák haza, létezik-e olyan fogalom, hogy osztrák nemzet. Maga a német nyelvű lakosság csak Bécstől Linzig található, ez tulajdonképpen az osztrák nép lakhelye. A csehek és a magyarok is politikai függetlenséget akarnak – folytatja az elemzést. Az osztrák Monarchia létrejötte 1815-ben a diplomácia önkényének eredménye volt. A bécsi kongresszus legnagyobb hibája az volt, hogy hátra nézett, nem előre, és hogy ha már a romok eltakarítására vállalkozott, pont azokat az építőköveteket nem akarta felhasználni az újjáépítéshez, amelyek sértetlenek maradtak – véli. Isten mentsen attól, hogy a Szent Német-Római Birodalmat akarnánk visszaállítani, csak az egység eszméjét, amely a korábbi századok mégoly hiányos alkotmányaiban bennfoglaltatott, kellett volna 1815-ben Európa átalakításakor megmenteni. Metternichet a világtörténelem az emberiséget ért legnagyobb csapások között fogja számon tartani. Egy Attila, Timur vagy Napóleon egész városokat pusztított el, embereket gyilkolt meg, de aztán az országok ismét életre keltek, újjáépítették a városokat és falvakat, a termékenység pótolta az embervesztéseget. De Metternich 30 év alatt sokkal rosszabb dolgokat művelt, a népeket szándékos ernyedtségben, elbutulásban tartotta, megakadályozta a szellemi képzést, a felvilágosodást, és az államirányítást mozdulatlanságra, szinte megkövülésre késztette. A végzet azonban még életében elérte, látnia kellett a következményeket. A szellemi elnyomás rendszere szörnyen megbosszulja most magát. Az anarchiában nincs egyetlen ember sem, akinek kiemelkedő ereje és szervező tehetsége lenne. A cikkíró álláspontja, hogy Németország nem nézheti tétlenül, ami Ausztria széthúzó elemei között folyik, mert akkor a német elem kerül veszélybe. A Metternich-rendszer másik fő hibáját abban látja, hogy a nemzeteket egymás ellen uszította és a németeket nyomta el legjobban. Most a magyarok, olaszok, csehek, horvátok felkelnek. A forradalmat igazságosnak tartja, de azt elképzelhetetlennek véli, hogy a csehek önállósodjanak. Nem tartja őket önálló népnek mint az olaszokat, hanem a szlávság egyik ágának. A feltehetőleg német szerző a pánszlávizmus eszméjének terjedésében látja a legnagyobb veszélyt. Végezetül leszögezi, hogy a gyorsan változó események közepette Ausztria sorsának alakulásában Németország is érintett. Az osztrák lapok publicistái – még az olyan a magyarokkal rokonszenvező orgánumok esetében is mint a bécsi *Wanderer* volt – a Monarchia esetleges felbomlásában látták a forradalmak veszélyét, míg német szemmel a Metternich-éra higgadt vizsgálata tárta fel azokat az okokat, amelyek forradalmakhoz vezettek, és az írás szerzője a pánszlávizmus előretörésében látta a németséget fenyegető legnagyobb politikai veszélyt, amely azonban – mint tudjuk – eltúlzottnak minősült.

Közvetlenül a Magyarországon történtekkel foglalkozik „A magyarok és a horvátok háborúja"[5] című 1848 végén megjelent írás. A szerzőről, Desprez-ről annyit

[5] Minerva 1848, Bd. 228, Heft 4. (October) 116–136.

jegyeznek meg, hogy mindkét országot saját tapasztalatai alapján ismeri. Ami most Európában történik – idézik – az publicisták, költők, kitűnő szónokok egész generációja fáradhatatlan munkájának, írásainak, szavainak és cselekedeteinek szükségszerű következménye. Minden arra törekszik, hogy feloldódjon, és egy új világnak kell születnie. Egyesek azt jósolják, hogy új szörny, a pánszlávizmus születik, mások, hogy ez új nemzetek létrejöttének magva. A csehek és lengyelek vére németek keze által omlott, a horvátoké a magyarokétól, de lehet, hogy a csehek s szlovákok egyesülnek a horvátokkal és megbosszulják a prágai vereséget (vagyis az 1848. június 17-én levert prágai felkelést), és ki tudja, mi lesz a magyarországi és törökországi románokkal – teszi fel a kérdést. Mindezek a népek természetes ellenségei Oroszországnak. Ezek után tér rá a Magyarországra vonatkozó megállapításokra. „Mindezen nemzetek háborúskodásai közül a legélénkebb és legfenyegetőbb a magyarok harca a csehekkel-szlovákokkal, és az erdélyi románokkal de főleg a horvátokkal." Agost De Gerando (1820–1849) francia író és kultúrpolitikus, aki Teleki Emmával kötött házassága után Magyarországon telepedett le, halála után, 1849-ben megjelent *L'esprit publique en Hongrie depuis la révolution française* (magyarul: *Politikai közszellem Magyarhonban a francia forradalom óta.* A szabadságeszmék története 1790-től 1847-ig. Pest, 1848.) című könyvére hivatkozik, amelyben szerinte De Gerando egyértelműen a magyarok pártján áll. A bajok eredetét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a horvátokat Oroszország hergeli a magyarok ellen és a magyarok eltúlzott nemzeti büszkesége sérti az összes többi népet. Anélkül, hogy De Gerando álláspontját részletesebben ismertetné, kijelenti, hogy véleménye eltér az övétől, s hogy szerinte mindenért az oroszok felelősek, ők heccelik a szláv nemzeteket. Példának hozza fel Jan Kollar szlovák költőt, aki „orosz pánszlávista", és aki szerint a szlávoknak egyesülve kell birodalmat alkotniuk. A horvátok is a szakítás hívei, de ugyanakkor az osztrák politika passzív eszközei. Az ő egymás elleni kijátszásukban természetesen Ausztriának van szerepe. A szlávok is követelték maguknak mindazokat a politikai szabadságokat, amelyeket a magyarok. És éppen ezt a jogukat tartják a magyarok bűnös gondolatnak. Példának hozza fel, hogy eddig a nemzetek közötti kapcsolatok nyelve Magyarországon a latin volt, s most a magyarok visszatérnek őseik nyelvéhez, amit a felsőbb osztályok már elfeledtek, és ezt akarják mint hivatalos nyelvet a többiekre ráerőltetni. Ezeknek a nemzeteknek hasonló a helyzetük mint a magyaroknak az osztrákokkal szemben. A szerző megjegyzi, hogy jó lenne kölcsönös toleranciát vinni ebbe az ügybe. A horvátok inkább a császár oldalára állnak, mert semmiképp sem akarnak Magyarországhoz tartozni. A magyarok háborúra készülnek, mint ahogy Kossuth toborzóbeszédében mondta „Meghajlok a nemzet nagysága előtt". Természetes – jegyzi meg a szerző – van bátorság és odaadás abban, ahogy ez a nemzet készül egy olyan háborúra, amely nem veszélytelen, ebben van méltóság, lovagias becsületesség. A készülő háborút mindenképpen kockázatosnak és véresnek látja, és véleménye szerint ez a háború semmiképpen sem teremtené meg az egységet és a békét. Kifejti továbbá, hogy a magyaroknak le kellene mondaniuk arról, hogy nyelvüket ráerőltetik a többi népre, és inkább föderalizmusban kellene megegyezniük velük. Akkor a magyarok

Európa ebben a részében túlnyomó befolyással bírhatnának. Ekkor helyreállna a népek függetlensége, és szolidaritást éreznének a magyarokkal, ami Németország számára is fontos lenne Oroszországgal szemben.

Az orosz pánszlávizmust olyan veszélyként értékeli, amelynek következtében barbárok hada árasztaná el Európát. Szerinte a szláv kérdés a legátfogóbb kérdés most Európában, és ez a kérdés dől el most Magyarországon. A magyarok szerepe csak ilyen szempontból érdekes a németek számára, és ezért szólítja fel a magyar államférfiakat – apellálva bölcsességükre –, hogy kössenek békét a horvátokkal, mert ezen több nemzet sorsa múlik.

1849-ben is folytatódtak a Magyarországgal kapcsolatos elemzések, ilyen például „A lengyelek és a magyarok" című írás E. J. tollából.[6] Egy évvel korábbi írására hivatkozik, amelyben kifejtette már nézeteit. Az írás szerzője nem vádolható a magyarok iránti elfogultsággal. A lengyeleket boldogtalan népnek nevezi, együttérzéséről biztosítva őket, de véleménye szerint a lengyelek szenvedése és tettei között hatalmas különbség van. A magyarokról ezt írja: „A magyarnak éppoly kevés fogalma van az igazi szabadságról mint a lengyelnek. A magyar, aki a föld született urának tekinti magát, szabadságot és igazságot akar magának, alárendeltséget mindenki másnak, az egyszerű nép, a városok lakosai buták, fanatikusak és vérszomjasak, erről tanúskodik a pozsonyi zsidómészárlás, a szabaddá lett nép első hőstette is. Hasonló események voltak Lengyelországban 1831-ben és 1846-ban. Ezek a szabadságról vallott lengyel és magyar fogalmak, és irántuk táplálnak érthetetlen módon szimpátiát Európa művelt népei. Egy biztos, jelenleg az igazi szabadság geniusa harcol a Habsburgok zászlaja alatt és győzni fog, Magyarország pusztáin Európa sorsa fog eldőlni. Ha Ausztria győz, akkor a nyugalmat helyreállítják, a demokrácia Németországban természetadta keretei közé fog visszatérni és törvényes úton fogja céljait követni. Míg a magyarok győzelme felhívás lenne általános felkelésre Németországban, amit aztán sem ostromállapot, sem fegyveres erőszak nem tudna elfojtani; a magyarok győzelmi kiáltása így hangzana: köztársaság!, és ennek visszhangja hallatszana aztán hamarosan Németország minden részéből" Véleménye szerint Németországban a köztársaság szabadsága anarchiához vezetne, majd ez a Vormärz viszonyainak visszaállításhoz. Az E. J. képviselte mérsékelt demokrata német álláspont, szélesebb összefüggésben vizsgálta a magyar forradalom és szabadságharc eseményeit, de korántsem magyarbarát szempontból; a magyar szabadságharc kimenetelének hatását Németország vonatkozásában szemlélte, és az alkotmányos monarchiát tartotta Németország számára az egyedül üdvözítő lehetőségnek.

A *Minerva* közölt szinte a harctérről származó friss, életszagú beszámolót is „Az osztrák sereg helyzete Magyarországon" (Egy osztrák tiszt leveleiből) címen.[7] Az írás igazi „élménybeszámoló", kortársi leírása a háborús cselekményeknek; a fiatal tiszt Komáromnál megsebesült, egy huszár majdnem levágta a

[6] Minerva 1849, Bd. 230, Heft 2 (Mai) 475–486.

[7] Minerva 1849, Bd. 231, Heft 3 (August) 430–437.

jobb kezét, és most Pozsonyban lábadozik, és kihasználva azt az időt, mikor sebe nem fáj nagyon, beszámolóját írja. Az események közvetlen háttere, hogy a Komáromnál állomásozó hadsereg főparancsnokává július 5-én kinevezett Görgey, a második komáromi csatát (július 11.) elvesztve július 13-án elhagyta a várost. Érdekes lenne annak kiderítése, ki lehet az a professzor, akinek házában a sebesült tisztet elszállásolták, és aki az elmúlt évi Goethe-ünnepségről mesélt. A tiszt álláspontja, hogy az egész osztrák hadsereg itt Magyarországon beteg, szörnyű baja van, a hazátlanság. Ehhez járul még, hogy hideg van és kevés az élelem, valamint az asszonyi kéz hiánya. A horvátok korábban ugyanis magukkal hozták asszonyaikat, lányaikat, akik főztek a katonákra és ellátták őket. Sajnálatosak tartja, hogy nincs egyetlen kiemelkedő katonai vezetője sem az osztrák seregnek, aki biztos fogódzót jelentene ebben az idegen országban számukra, mert egyik hadvezér váltja fel a másikat. Nagy a kísértés az ellenséghez való átállásra annak, aki nem hisz szilárdan a Habsburg házban és a Monarchia eszméjében. Végezetül annyit árul el magáról, hogy ő nem született osztrák, hanem porosz, aki csak szülei kérésének engedve lépett be az osztrák seregbe a gyors előmenetel reményében. A professzorral a Goethe-ünnepségről beszélgetve is csak a német hazát emlegeti, és Németországba vágyódik.

„A magyar háború vége" című írás M. H. Desprez tollából[8] 1849 végén jelent meg, melyben a szerző leszögezi, hogy a katasztrófa, ami előre látható volt, bekövetkezett. Véleménye szerint bár minden magyar természetéből adódik, hogy hatalmas illúziókat táplál hazája hatalmával és erejével kapcsolatban, sokak azonban hazafiúi félelemmel tekintettek erre a felkelésre, hiszen az utolsó osztrák forradalom és a császár második menekülése idején a magyar sereg csak Kossuth fantáziájában létezett. Hiába hitegette Kossuth a bécsi felkelőket, hogy hatalmas sereggel siet a segítségükre, Bécsben mondták, hogy a magyar sereg nem fog jönni. Ezek után az osztrák-orosz csapatok átlépték a határt, és a magyarok visszavonultak. Elemzését a katonai cselekmények további taglalásával folytatja, Windischgrätz már a magyar arisztokráciával tárgyalt a szerződéskötésről, hogy riválisa, Jellačić terveit szétrombolja, de ekkor leváltották. A szlávok úgy érezték, becsapták őket, sok cseh, lengyel, szerb, bulgár elhagyta Ausztriát. Eközben a magyarok Windischgrätz minden hibáját hasznukra fordították. Nehéz megérteni, hogy a győztes helyzetéből, hogy kerültek néhány nap alatt a fiatal Görgey vezetésével a vesztes helyzetébe. Sajnálja Görgeyt, mert ő egy olyan ügyet szolgált, amelyet mi Európa számára károsnak tartunk – írja – és a magyarok hálátlanok ez iránt a tábornok iránt, aki pedig dicsőséget hozott seregüknek. Görgey nem esett össze a felelősség súlya alatt, amelyet Kossuth ráruházott, másfelől még ő maga is kételkedett a magyarokban, akiket Kossuth fantáziapolitizálása a szakadék szélére vezetett. Görgey egy halálosan fáradt, kimerült, élelemben és munícióban szűkölködő sereget vett át. A „szépszavú" (azaz Kossuth, R. M. megj.) visszariadt a fájdalmas szükségszerűségtől, hogy beismerje botorságát, és menekülésével vett elégtételt azért a ször-

[8] Minerva 1849, Bd. 232, Heft 4 (October) 94–124.

nyű háborúért, amit kirobbantott. A magyarok egy ideig még bátran ellenálltak. De most már a sereg demoralizálódott, Bemet is megverték. A továbbiakban a szerző azt vizsgálja, hogy a magyarok miért az oroszok előtt tették le a fegyvert. Mivel Magyarországnak voltak lengyel szövetségesei, valószínűleg az ő óhajaikat is figyelembe vették. Görgey garanciákat akar. A kérdés: Mit akarnak most az osztrákok? Mit akarnak az oroszok? Felveti, hogy a többi nemzetiséget is ugyanolyan jogok illetik meg, mint a magyarokat, és hogy ez a magyarok érdeke is. Csak attól a naptól lesz biztonsága és jövője a magyaroknak, amikor vége lesz a nemzetek közti ellenségeskedésnek. Túlzott központosítás és a túlzott decentralizáció alatt is egyformán viszály lesz. „Előttünk fekszik egy tudósítás a leírhatatlan anarchiáról, amelyet a háború utolsó idejében még Görgey megadása előtt jegyzett le a magyarok ügyének egyik legbuzgóbb barátja, valaki, aki azzal dicsekedhetik, hogy tanácsaival mindig legjobban szolgált ennek az ügynek. A fájdalmon áttör azonban az a gondolat, hogy ezt túl kell élni, hallatszik a meggyőződés és a kötelesség emberének hangja, aki azt hitte, igazán liberális harcban vesz részt, és valóban halálba menekült, hogy elkerülje csalódottságának belső kínjait."

Az „Ausztria 1849 őszén"[9] című cikk második része érinti csak a magyarországi eseményeket. A szerző először az utazási nehézségeket taglalja, majd a Kossuth bankókkal és az ország gazdasági helyzetével foglalkozik. Az írás témája tulajdonképpen Ausztria helyzete, különös tekintettel Bécsre. Ezzel kapcsolatban részletesen elemzi a bécsi sajtó szerepét a forradalomban, bár a cenzúrát eltörölték, de az olvasóközönségnek tilos külföldön nyomtatott könyveket olvasnia. Hivatkozik egy Andrian nevű Milanóban élt osztrák hivatalnok „Ausztria és jövője" (Andrian-Werburg, Victor Freiherr von: *Oesterreich und dessen Zukunft.* Hamburg, 1843.) című munkájára, amelyben Schmerling, Bach, Doblhoff mellett magyar részről Kossuth Lajos is közreműködött. A szerzőről tudnivaló, hogy e művének első kötete 1841-ben anonym jelent meg Hamburgban, s hogy ez az osztrák Vormärz első jelentősebb publicisztikai termése, Andrian volt az első, aki Ausztria helyzetét szociális szempontból vizsgálta, az angol konstitucionalizmus mintájára kívánta volna az országot átalakítani. Az osztrák kormányt azért is érzékenyen érintette ez az igen alapos elemzés, mert nyilvánvaló volt, hogy csakis magasabb beosztásban dolgozó államhivatalnok lehet ilyen ismeretek birtokában. A Campe kiadóhoz még titkos rendőrt is küldtek a szerző kilétének kiderítésére, majd – mivel a kormány az első kiadást felvásároltatta, szükségessé vált 1843-ban második és harmadik kiadás megjelentetése is. 1847-ben aztán megjelent második része is, amely már nyíltan csatára hívó szó volt.[10]

A cikk negyedik része[11] a rendkívüli állapottal foglalkozik, amely egész Ausztriában fennáll; leszögezi, hogy csak a sereg mentette meg Ausztriát,

[9] Minerva 1850, Bd. 233, Heft 1 (Januar) 40–171.

[10] REISWITZ, Johann Albrecht Frhr. v.: *Adrian-Werburg.* In: *Neue Deutsche Biographie.* Berlin, Duncker/Humblot, 1953. Bd. I. 287–288.

[11] Minerva 1850, Bd. 234, Heft 2 (Juni) 471–511.

Radetzky Olaszországban, az orosz segítség pedig Magyarországon. Haynau kinevezésével kapcsolatban az az álláspontja, hogy ha „egy Haynaut bíznak meg Magyarország újjászervezésével, akkor temetői nyugalom lesz várható, mint Alba idején Németalföldön." Batthyány kivégzését több minisztere ellenére is véghezvitte, és amikor meghallotta a hírt, hogy az akasztást főbelövésre változtatták, dühkitörése volt. Haynau magyarországi kivégzéseit barbárnak tartja. Az Aradon kivégzett tábornokoknak nem a forradalomért kellett halállal lakolniuk, hanem azért, mert Oroszország és nem Ausztria előtt tették le a fegyvert. Görgeyt nem lehetett kivégezni, mert Paskevics tábornok az ő biztonsága érdekében felemelte a szavát. Haynau céltalan és értelmetlen rémtettei még a legkonzervatívabb családokban is visszatetszést keltenek és sértik őket. A szerző azt jósolja, hogy Szent István koronája még egyszer egy orosz nagyherceg fején lesz, és hogy az Ausztria iránti gyűlölet lesz az Oroszország iránti szeretet forrása. Az állítás első felének annyi valóságalapja van, hogy 1849. augusztus 7-én a minisztertanács gróf Fjodor Vasziljevics Rüdiger lovassági tábornokon keresztül felajánlotta a magyar koronát a cári család valamelyik tagjának. A továbbiakban Haynau életét ismerteti, Radetzkyvel ellentétben, aki nyílt, lojális katona, emberi érzésekkel, míg Haynau fanatikus, durva katona, akinek első „hőstette" a bresciai vérengzés volt. Ezért is helyezték őt – két tehetetlen elődje, Windischgrätz és Welden után – Magyarországra. Haynau azonban nincs Bécsben. Sophie anyakirálynő kedvence pedig Grünne. Arra számítottak kezdettől, hogy szláv segítséget kérjenek, de az ellenállás erejében, Kossuth szenvedélyességében és a harc könnyűségét tekintve elszámították magukat. Magyarország egyes részei romokban hevernek, teljesen elhagyatott falvakat lehet találni, mindenütt csak öregeket és gyerekeket lehet látni, fiatalokat egyáltalán nem, akik helyreállítanak mindent.

A *Minerva* 1849 októberétől havonta két füzetben jelenik meg – tudatják a szerkesztőségi közleményben – ezáltal az eseményeket közvetlenebbül követhetik. Leszögezik továbbá, hogy a folyóirat nem fog pártatlan álláspontot képviselni, mert ez bizonytalanságot és határozatlanságot tükröz. De viszonya azokhoz a pártokhoz, amelyek az utóbbi politikai korszakot mozgatták, szabad lesz, mert ezek a pártok jelenleg önkritikával és újjáalakulással foglalkoznak.

1852-ben, a megjelenés évében közöltek ismertetést Görgey Artúr visszaemlékezéseiről (*Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849,* Leipzig, Brockhaus, 1852.).[12] Az írás azt a címet viseli „Görgey memoárjaiból és memoárjairól", tehát a szerző nemcsak kommentálja, hanem részleteket is közöl belőle, a terjedelmes elemzés a *Minerva* hagyományainak megfelelően mindenképpen több, mint könyvismertetés. A szerző leszögezi, hogy Magyarország újkori történetére vonatkozó minden írás rendkívüli érdekességgel bír a németek számára, mivel az a németek ún. márciusi forradalmával, majd később annak fiaskójával szoros összefüggésben áll. Ezt a legrövidebben úgy fejezi ki,

[12] Minerva 1852, Bd. 242, Heft 2 (Mai) Beiblatt zur Minerva 352–380. – Minerva 1852, Bd. 243, Heft 3 (Juli) 54–81. – Minerva 1852, Bd. 243, Heft 4 (August) 210–223.

hogy ha az államszövetség nem jön létre a magyar háború végéig, akkor Németország az 1847 előtti viszonyokhoz tér vissza. Hiszen senki sem vitatja, hogy a német államszövetség szövetségi állammá való átalakítása éppen Ausztria ellenállásán bukott meg. Attól nem kellett soha félni, hogy Ausztria beleolvad Németországba, még akkor sem, ha a magyarok megnyerték volna háborújukat. De akkor sem, ha a háborúnak más vége lett volna, ha a „felkelést" nem Oroszország, hanem Poroszország segítségével győzték volna le. Ezek után azzal a *Minervá*ban már többször elemzett kérdéssel foglalkozik, hogy Görgey miért éppen az oroszok előtt tette le a fegyvert Világosnál. Mivel Ausztria nem maga győzte le Magyarországot, és ezzel, legalábbis látszatra, nem sikerült átalakítania a királyság régi alkotmányát, ez mindenképpen Oroszország érdekében áll és győzelmüket arra használhatják fel, hogy ezeket a régi alkotmányos jogokat ne söpörjék teljesen félre, így hatalmukat még jobban kiteljesíthetik, a Fekete tenger kulcsát fennhatóságuk alatt tarthatják és a Duna menti országok további sorsának alakulásában is döntő szavuk lehet. Bár mindez egyelőre túlzásnak hat, hiszen az elképzelhetetlen, hogy a még éppen elég hatalommal bíró Ausztria Oroszország vazallusa lenne. A magyar háború kimenetele nemcsak Németországra gyakorolt hatást, hanem az egész európai államrendszerre, és hatása még a jövőben is érezhető lesz. Ezek a megállapítások jellemzőek egyébként a *Minerva* átfogó szemléletére, amelynek módszere minden kérdésben az egyes országok érdekein (legyen szó akár Németországról, akár Ausztriáról) jóval túlmutató, európai léptékű politikai összefüggések vizsgálata volt. A magyar forradalomnak a német márciusi forradalommal való kapcsolatáról szólva rámutat arra, hogy Kossuth március 3-i pesti beszédét március 13-án Bécsben német fordításban felolvasták a képviselőház előtt összegyűlt embereknek, és ez volt a gyúlékony anyagra dobott gyújtó szikra. Kossuth beszéde, amelyben nemcsak Magyarország, hanem a Monarchia más népei számára is alkotmányt követelt, nemcsak Pest-Budán tett hatalmas hatást, hanem Ausztria más részeiben is. Ezt abban látja, hogy a francia forradalom után mindenfelé jelentkező határozatlan kívánságoknak és követeléseknek biztos támpontot jelentett. Bécsben a beszéd felolvasása után tört ki a forradalom. Sőt néhány nappal a bécsi események után következett be a berlini katasztrófa. Nem igényel további bizonyítást, hogy teljes anarchiához, polgárháborúhoz és a franciák beavatkozásához vezetett volna Németországban, ha nem állt volna az emberek előtt világítótoronyként a frankfurti alkotmányozó nemzetgyűlés gondolata. De később is összekapcsolódott a magyar felkelés sorsa a német mozgalmakkal – folytatja. Közismert, hogy az osztrák kormánynak a frankfurti parlamenttel szembeni ellenállása miatt a bécsi liberálisok a magyarokban szövetségeseiket látták, és ez a párt fanatizálta a tömegeket egészen Latour meglincseléséig 1848. október 6-án. Ennek volt következménye az is, hogy az udvar Olmützbe menekült – írja –, és ezért fogta körül Windischgrätz százezer emberrel Bécset, amely azután október 29-én megadta magát. Ugyan a magyarokat várták segítségül – erről Görgey is beszámol emlékirataiban – de a magyarok későn érkeztek. A schwechati csatában Görgey őrnagyként nagyon kitüntette magát, majd

több rendfokozat átugrásával a magyar sereg főparancsnoka lett. A magyarokról azt írja, hogy számszerűleg kicsi és gyenge nép, egy évezred óta ellenséges népek között, ázsiai őshazájuktól elvágva élnek és nemzeti hovatartozásukat teljes mértékig megőrizték. Lovaikkal szinte teljesen összenőttek és a dicsőséget és uralkodást harciasan mindennél többre becsülik, még az életüknél is. Sajnálatos, hogy ezzel a magyar nemzeti büszkeséggel nincs germán jogérzék összekötve, mert a magyarok a többi népet (horvátok, szerbek) elnyomják. Horváth Mihályra hivatkozik, amikor azt mondja, csak a nemességnek voltak jogai eddig, az ő 1789-es felkelésük is csak a szabadság eszméjét hirdette, de ez is nemesi felkelés volt. Továbbá, hogy a protestánsok sem egyenrangúak. Mindez csak bevezetésként szolgált, a szerző véleményét más újságokból *(Gegenwart, Allgemeine Zeitung, Deutsches Museum)* és könyvekből vett idézetekkel támasztja alá, és csak az írás második részében jut el a Görgey-könyvhöz. A legfontosabbnak Görgey és Kossuth személyiségének összevetését tartja. Görgey sok levelet írt Bachhoz, hogy enyhítést kérjen a letartóztatottak számára, és a császárhoz is folyamodott kegyelemért. Övé a főbűn, és ő amnesztiát kapott, míg a többieknek életét vagy vagyonát vették el. Ezek után ismerteti Görgey katonai pályafutását és a szabadságharcban való részvételét az emlékiratok alapján. Görgey már a proklamációkor sem hitt – saját bevallása szerint – egy önálló Magyarország létrejöttében. A szerző ezután felteszi azt a kérdést, hogy miért tette le Görgey a fegyvert Világosnál, a valódi helyzet belátása, igazi hazafiság, elvakultság vagy hazaárulás volt-e. Megállapítja, hogy Kossuth pártja minden bűnt Görgey nyakába akar varrni, és árulónak tartja. Görgey Kossuthtal augusztus 10-én Aradon találkozott utoljára, s miután a provizórikus kormány lemondott, s megtudta, hogy Kossuth külföldre távozott, Görgey vette át a civil hatalmat is. Ő úgy ítélte meg, hogy abba kell hagyni a harcot, mert az már így is túl sok veszteséget okozott. A szerző a cikk befejező részében idéz sokat Görgey naplójából, amelynek tanúsága szerint Görgey Kossuth elszakadási nyilatkozatát már kezdettől fogva helytelenítette.

Az évtized egyik legfontosabb, német nyelvű lapokban is sokat ismertetett munkájáról, Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államadalomra* (Bécs és Pest, 1851–1854), amelynek első kötete saját német fordításában jelent meg 1851-ben „Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat" címen, a *Minerva* is közölt könyvismertetést.[13] Bevezetésképpen azt írják, új jelenség, hogy a gyakorlati lépések után jön a teoretikus kifejtés, megokolás. Eötvös munkája tele van mély gondolatokkal, és a politikai koreszmék elemzését kísérli meg. Eötvös azt a feladatot tűzi maga elé, hogy kora népeinek nemzetiséggel, szabadsággal, egyenlőséggel kapcsolatos követeléseit vizsgálja. Ausztriával kapcsolatban a recenzens egyetért vele, de más, általánosabb érvényű megállapításait vitatja. Eötvös azt állítja, tévedésen alapul a modern nemzeteknek az a követelése, hogy minden nemzetnek saját államot kell alkotnia. Ez a recenzens véleménye szerint Ausztriára és Ma-

[13] Minerva 1854, Bd. 251, Heft 3 (September) Beiblatt zur Minerva 381–389.

gyarországra igaz. Azonban Németországban az egyesülési törekvéseket nézve egész más a helyzet. Ha egy nemzetileg szerveződő állam követelése megalapozott, akkor ennek az első feltétele az, hogy a nemzet saját, meghatározott területtel bírjon. A magyaroknak azonban nincsen zárt területe, országa, szétszórva él szlávok, románok, németek mellett. Ezeket ki kellene űzni, vagy szolgáló helótákká alakítani, ha olyan országot akarunk, ahol magyarok magyar törvények szerint uralkodnak. Hogyan létezhetne pár millió magyar hatalmas germán, román és szláv népek között önálló népként? És mindez Európának egy olyan pontján, amely előreláthatólag népek harcának színtere lesz? Teljesen más a helyzet Németországgal kapcsolatban. Németországban évszázadok óta német nemzet él. Nemcsak a szokások és a nyelv egyesíti őket, Németországot mindig is a politikai összetartozás egyesítette. Még akkor is, ha az eredetileg erős császárságtól kezdve, annak hanyatlása után a széttagoltság különböző fokain át a német szövetség megalakításáig ez a politikai egység sok formát és fázist ért meg. A mostani széttagoltságból a nemzet számára bizonyos előnyök is származtak, amelyeket talán a jövő nemzedéke jobban fog értékelni, mint a jelen. A napóleoni háborúk óta hatalmas az előrelépés a jólét és a képzés terén az egész népességben. A jólétet illetően csak Anglia előzi meg Németországot – írja. Éppen a széttagoltságból származik az az előny, hogy a szükségleteket kielégítő eszközöket ott helyben elő lehet teremteni és az erőket az adott célra összpontosítani. Hamburgot és Brémát említi példaként, amelyek virágzó városok, szinte kis államok. A sokat szidott rendőri és hivatalnokállam nemcsak törvényeket alkotott, hanem biztonságot adott, intelligens hivatalnokokat és független bírókat, a parasztságot egyenjogúsította, a népképzést magas fokra emelte. A hivatalnokrétegnek köszönhetjük azt, hogy rend van a gazdaságban, az állami tőkében, valamint a leromlott hadsereg helyreállítását. Még a bürokrácia is a népből jött, nem a nemességből, és ők sem csak demagógok voltak, hanem az arisztokrácia túlkapásait szorították korlátok közé. A törvényállam megalkotásával hathatósan védték a polgári szabadságot. De a széttagoltság előnyei ellenére be kell látnunk, hogy át kell alakulnia és ebből egy nagy nemzetállamnak kell létrejönnie, ami kifelé is hatalmas erőt képvisel. Ezért nem tartjuk forradalmi, hanem megfontolt és konzervatív nézetnek, ha a fennálló rend megőrzésének tiszteletben tartása mellett attól óvunk, hogy a német egységállam gondolatát egy magyar zugköztársaságéval ugyanabban a Papen-i lábasban kocsonyává főzzék össze. Tehát Eötvös művét csak apropónak használva fel, az írás szerzője az 1848-as meg nem valósult német egység kérdéséről fejtette ki nézeteit.

Ausztria 1848/49 utáni helyzetével foglalkozik az „Osztrák vezérszavak" című írás.[14] A nagy feladatot, amely az új Ausztria előtt állt, a nemzetiségek problémáinak megoldásában látja. Az a Metternich-i politika, amely abból állt, hogy az egyik nemzetiséget a másik ellen sakkban tartsa, odáig vezetett, hogy minden nemzet szembefordult a bécsi kormánnyal. Más utat kellett keresni, és

[14] Minerva 1856, Bd. 257, Heft 2 (Februar) 283–289. – Minerva 1856, Bd. 257, Heft 2 (März) 303–355.

ez az út a nemzetiségek egyenjogúsítása volt. Míg a magyar kisebbség nyelvileg elnyomta a többi nemzetet, most ennek helyére a germanizáció, az elnémetesítés lépett. A másik fő hibát az oktatási rendszerben látja. A katolikus egyház befolyását az oktatásban túlzottnak találja, szerinte a felvilágosodást a protestáns tanárok hirdetik, de katolikus egyetemeken Ausztriában nem taníthat más vallású tanár. A konkordátum hatása a gazdasági életre nézve is káros – véli – mert az egyházi birtokokon elmaradottan folyik a gazdálkodás, és az egyház kezében nagy birtokok vannak. Túlzásba vitték a központosítást is, ez is a fejlődés gátja. Ausztria nemzetközi megítélése, főleg az angol sajtóban rendkívül rossz, sokkal rosszabb, mint Poroszországé.

Az az előzetes feltételezésünk, hogy egy liberális német lap Magyarország forradalmát és szabadságharcát némileg barátibban értékelte, nem igazolódott be. Az 1848-as év során a *Minerva* cikkírói bár a magyar forradalmat jogosnak és igazságosnak, a Metternich-éra logikus következményének tekintik, de a Monarchia esetleges felbomlását az egyre erőteljesebb pánszlávizmus miatt tartják Németország szempontjából veszélyesnek. Már ekkor rámutatnak az elhibázott magyar nemzetiségi politikára, kiemelendő még, hogy Magyarországot nem ismerték el önálló nemzetállamnak. 1850 után az a kérdés, hogy Görgey miért Oroszország előtt tette le a fegyvert, a *Minerva* több szerzőjét is foglalkoztatta. A folyóirat európai összefüggésben vizsgálta a Habsburg Monarchiában és ezen belül a Magyarországon zajló elszakadási törekvéseket, és a Monarchia fennmaradása mellett szállt síkra a németség fennmaradása és a pánszlávizmus eszméje jegyében szerveződő szláv népekkel szembeni egységes fellépés érdekében.

RÓZSA MÁRIA

Die Aufnahme der 1849/49er ungarischen Revolution und des ungarischen Freiheitskampfes in der Zeitschrift Minerva 1848–1856

Die 1792 von Wilhelm von Archenholtz in Hamburg begründete Zeitschrift *Minerva* erschien ab 1816 unter Leitung von Friedrich Alexander Bran in Jena. *Minerva* gehörte zu den maßgebenden Zeitschriften der Epoche und war infolge ihrer Objektivität in liberalen Kreisen recht populär. Die Publizisten der *Minerva* hielten die ungarische Revolution für die logische Folge der Metternich-Ära, sie betrachteten aber die Möglichkeit der Auflösung der Monarchie aus deutscher Sicht wegen des immer stärker werdenen Panslavismus für eine große Gefahr. Die Autoren von *Minerva* verwiesen auf die Fehler der ungarischen Nationalitätenpolitik. Mehrere Verfasser des Blattes beschäftigte die Frage, warum Ungarn vor Rußland kapitulierte. Die für *Minerva* arbeitenden Journalisten untersuchten die ungarische Problematik in ihren essayartigen Artikeln, die über die Kenntniss der niveauvollsten publizistischen Literatur zeugten, immer in europäischem Kontext und erhoben ihr Wort für die Erhaltung der Einheit der Monarchie im Interesse eines zukünftigen einheitlichen deutschen Reiches.

BOGNÁR ZSUZSA

Eisler Mihály József és társai – Lukács György szellemi vonzásköre a Pester Lloydban (1907–1914)

I.

A magyar irodalomtörténet-írásban ambivalens vélemény alakult ki a századelőről. Az irodalomtörténészek a szépirodalomban gyökeres megújulást, valódi forradalmat látnak, amelyet azonban nem követ szerintük az elméleti reflektálás igénye, az irodalomkritika szemléletváltása.

Komlós Aladár kritikatörténeti monográfiájában úgy fogalmaz, hogy „rendszeres és következetes kritikai tevékenység évtizedeken át csak az Akadémia és a Kisfaludy Társaság által patronált *Budapesti Szemlé*ben folyik (1870–1944). A mértékadó kritikai fórum tehát a konzervatív akadémikus felfogás szellemében működik, a napilapok pedig Komlós szerint csupán véletlenszerűen s „változó felfogásban" közölnek irodalomkritikákat; közülük a *Budapesti Hírlap* „agresszív és lármás konzervativizmussal" „kontrázott" a *Budapesti Szemlé*nek.[1] Komlós szerint „megértő" csupán a *Nyugat* liberális-impresszionista kritikája volt, ám a *Nyugat* kritikatermését az indulása utáni első évtizedben általában szegényesnek tartják. Tény, hogy Komlós említi a *Pester Lloyd*ot is a napi kritika műfajában számottevő napilapok között, de érdemben nem mond róla semmit.

Az alábbiakban következő tanulmány az „Irodalomkritikai gondolkodás a Pester Lloydban 1900–1914" című nagyobb munka egyik fejezete. E munka igyekszik bebizonyítani, hogy az említett orgánumokon kívül is létezett színvonalas és rendszeres kritikai tevékenység a századelőn. Cáfolni igyekszik továbbá azt az általános nézetet is, hogy a korszak kritikai tevékenysége az impresszionista kritika kategóriájával lefedhető lenne.

Az irodalomtörténet-írásban azért lett szinte kizárólagossá az impresszionista kritika műfaja, mert az irodalmi megújulás a Nyugat-mozgalomban összpontosul, a *Nyugat*ban pedig az eredetiség és az egyéniség kultuszával elméleti síkon az impresszionizmus irodalomkoncepciója dominál.

A *Pester Lloyd*ban bemutatott pályaszakaszok ugyanakkor nem támasztják alá ezt a kritikatörténeti általánosítást. Itt a kritikusi szubjektivitást előtérbe helyező, benyomásra épülő impresszionista kritika elenyészően kevés; az Alfred Kerr-i szépirodalmi igénnyel fellépő változatával pedig nem is találkozunk.

[1] KOMLÓS Aladár: *Gyulaitól a marxista kritikáig.* Bp. 1966. Akadémiai K., 101., és 102–103.

A dolgozatban bemutatott kritikusi normarendszerek a századfordulón létező irányzatok széles skáláját vonultatják fel a konzervatív moralesztétikai felfogástól a korai avantgarde művészetkoncepciójáig.

Időben elsőként Rothauser Miksa lép fel konzervatív moralesztétikai programjával, aki erkölcsi optimizmusa talajáról az irodalmat nagymértékben morális példatárnak tekinti. Fő esztétikai elve a mértéktartás a nép-nemzeti esztétika hagyományának szellemében. Mivel ez a szemlélet tizenhárom éven keresztül jelen van a *Pester Lloyd* irodalomkritikai gondolkodásában, befolyását jelentősnek tartjuk.

A középső magyar vonulatot kritikusi tevékenysége súlyánál fogva Góth Ernő neve fémjelezi. Az impresszionizmus hangulatiságával és szkepticizmusával rokonszenvező ízlésvilág az övé, amelyet azonban szecessziós mozzanatok egészítenek ki: a világnézet követelménye, a művészet megismerő képességének és társadalmi feladatvállalásának hangsúlyozása. E kettőssége, valamint kiemelkedő Ady-esszéjében kifejtett elgondolása a nemzeti irodalom, a nemzeti költő eszményének újraforgalmazásáról, továbbá modernség-koncepciója a nyugati szellemiség hazai térnyeréséről a *Nyugat* vonzáskörébe sorolják, ezért a dolgozat együtt tárgyalta vele a *Nyugat* reprezentáns íróit, Ignotust és Hatvany Lajost.

A magyarországi kritikusok sorát az itt bemutatandó, Eisler Mihály József nevével fémjelzett harmadik kritikuscsoport zárja. Tagjai Lukács György személyes és elvbarátai közül kerülnek ki; feltűnően homogén érdeklődési körrel és esztétikai irányultsággal rendelkeznek. Hatósugaruk kisebb, mint a Góth-féle nyugatos köré, mert kevesebb írás jelenik meg tőlük a lapban, de a témák ismétlődése, a hangsúlyok visszatérése folytán 1910 után, amikor együttesen lépnek fel, mélyebb benyomást tesznek az olvasóra.

A német kultúrát közvetítő külföldi levelezők közül a bécsiek mutatnak egységesebb képet. A bécsi kritikusok, mind Hevesi Lajos, mind Felix Salten a szecesszió követei. Hevesi szecessziós esztétikája az angol preraffaeliták művészetfelfogásával mutat rokonságot, amennyiben etikai alapról indul ki, de a hagyományosan bécsi változat, a dekorativitás és a „Gesamtkunstwerk" iránti rokonszenv is elevenen él benne, amelyben a szecessziós festészet, főleg Gustav Klimt művészetének hatása is nyilván nagy szerepet játszik.

Felix Salten vitalista indíttatású irodalomszemléletében a szecesszió irracionalista áramlata érvényesül, s ez a korszellem megítélésében megdöbbentően világos felismerésekig juttatja el.

A berlini kollégáknál a szociológiai érdeklődés általános fellendülésével összhangban erőteljes irodalom- és színházszociológiai irányultság figyelhető meg. Ezen belül a lehetséges kérdésfeltevések széles spektrumával találkozunk: Lothar Rudolf például a színházi gyakorlat, technika hatásosságát méri közönségreakciók alapján, Latzkó Andor és Julius Bab elméleti általánossággal fejtegetik a művészet társadalmi hivatásáról, a kritikának az elidegenedett művészet és a társadalom közti közvetítésben vállalt feladatáról vallott nézeteiket, melyek szocialisztikus eszmékkel érintkeznek.

Eisler Mihály József és társai: elméletalkotás az irodalomkritikában

1. Általános jellemzés

Góth Ernőnek az impresszionizmus felől induló, a *Nyugat* táborával szellemi rokonságot vállaló irodalmi kritikájával egyidőben, vele szinte párhuzamosan érvényesült és hatott egyre erőteljesebben Eisler Mihály József és társainak irodalomszemlélete. Összesen hat kritikus-esszéista sorolható ebbe a társaságba, akik közül Eisler talán a legkevésbé ismert az utókor számára. Hogy mégis éppen őt emeljük ki elsőként, annak az az oka, hogy a *Pester Lloyd*ban hatuk közül ő a meghatározó kritikai személyiség publikációi arányát és folyamatosságát tekintve.

A többiek között vannak híressé vált, sőt a legnagyobbakhoz sorolt írók, mint Lukács György és Balázs Béla, de jól ismeri a magyar irodalomtörténet Baumgarten Ferenc nevét is. Köztudott, hogy Lukács Györgyöt mind hozzá, mint Balázs Bélához szoros baráti és munkakapcsolat fűzte. Stephani Elzának és Lorsy Ernőnek viszont, akik a *Pester Lloyd* tanúsága szerint szintén jelentős publicistái voltak a korszaknak, nem oly közismertek e körhöz fűződő kapcsolatai. Nevük leginkább csak bibliográfiai utalásokban bukkan fel, igaz, többnyire a Lukács-életművet dokumentáló kötetekben. Így a Lukács-levelezésből kideríthető, hogy Lukács György már 1908 körül baráti viszonyban volt Stephani Elzával, és ismert „egy Lorsy nevű művelt filológust" 1910-ben.[1/a-2] Kettejüket Balázs Béla is személyes ismerősként említi naplójában, Stephaniról mint barátról és munkatársról is megemlékezik.[3-4] Gulyás Pál irodalmi lexikonja szerint Stephani Elza Lorsy Ernő első felesége volt; a Thália Társaság működését dokumentáló kötet jegyzeteiben az szerepel, hogy Stephani első férje Bolgár Elek szociológus volt, a második pedig Lorsy Ernő.[5-6]

Eisler és Lukács személyes ismeretségére következtethetünk a Lukács-életrajz tényei és a baráti levelezés nyomán. Bendl Júlia például zárójelben megjegyzi a Lukács fiatalkoráról szóló kismonográfiájában: „(Lukáccsal egyidőben

[1/a] Vö. Seidler Irma levelet Lukács Györgyhöz: „Elzának is írtam már. Leónak is, Karlinak is. Igazán keddvel Micinek meg Elzának." 1908. okt. 10 körül. In: *Lukács György levelezése (1902–1917)*. Vál., szerk: FEKETE Éva és KARÁDI Éva. Bp. Magvető K., 1981. 91. (A továbbiakban: *L. Gy. levelezése...*)

[2] Lukács György Popper Leónak 1910. okt. 9. In: *L. Gy. levelezése...* 253–258.

[3] „Csak az fáj, hogy Elza még mindig nem írta meg a cikket a Lloydban. „Barátaimnak" is csak ennyire vagyok fontos?" 1916. május 21-i naplóbejegyzés. In: BALÁZS Béla: *Napló 1914–1922*. Szerk. FÁBRI Anna. Bp., Magvető K., 1982. 171. (A továbbiakban: BALÁZS B.: *Napló...*)

[4] „Lorsy eljött hozzám éjszaka, mint egyszer Mannheimék és elolvastam neki a verseimet." 1916. május 6-i naplóbejegyzés. In: BALÁZS B.: *Napló...* 165.

[5] GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái. XVII.* Argumentum K. – MTA Könyvtára, 1992. 1150.

[6] *A Thália Társaság (1904–1908). Levelek és dokumentumok.* Vál., jegyzetek: GÁBOR Éva. Bp., Magyar Színházi Intézet – MTA-Lukács Archívum és Könyvtár, 1988. 233.

volt bölcsészhallgató még Lorsy Ernő és Eisler Mihály József dr. is, aki később József Attila egyik analitikusa és támogatója volt.)"[7]

Ugyancsak Bendl Júlia hívja fel a figyelmet a baráti és munkakapcsolatoknak arra a sokoldalú összefonódására, amely e kör jellegzetessége volt:

> „Zu den Übersetzungen muss bemerkt werden, dass es unter den jungen Literaten in Budapest durchaus üblich war, Freunde als Übersetzer von Aufsätzen zu benutzen. Leo Popper übersetzte für Lukács den George- und den Novalis-Essay, den Journalisten M. J. Eisler hat Lukács gelegentlich auch als Übersetzer gebraucht, und ab und zu übersetzte auch Béla Balázs für Lukács."[8]

Lorsy Ernő is részt vett *A lélek és a formák* című híres Lukács-esszégyűjtemény fordításában, Stephani pedig feltehetően a drámakönyv egyes részeit fordította németre.[9–10]

A Stephani-Lukács relációra nézve vallomásértékű a kritikusnő hivatkozása Lukácsra mint nyilvánvaló nemzetközi tekintéllyel bíró gondolkodóra a Balázs Béla-misztériumokról írt bírálatában: „ein so tiefer, unbestechlicher, in Deutschland längst als einer der führenden Geister der jüngeren Generation anerkannter Kritiker wie Georg Lukács..." – hangoztatja kiindulási alapként cikke első mondatában.[11]

1910-ből több adalékunk is van arra, hogy Balázs Béla, Lukács György és Eisler Mihály József élénk szellemi kapcsolatban voltak egymással. Balázs egy májusi levele tanúsága szerint arra számított, hogy Baumgarten vagy Eisler írja a kritikát *A lélek és a formák*ról a *Pester Lloyd*ba.[12] Eisler ekkoriban megjelent *Elfenbeinturm* című verseskötetének „Erkenntnis" című darabját Lukácsnak ajánlja. Augusztusban Paul Ernst és Lukács között levélváltás zajlik, amelynek apropóját az adja, hogy Lukács elküldi a drámaírónak azt a kritikát, amely Eisler tollából jelent meg a *Pester Lloyd*ban *Brunhild* című tragédiájáról, s amelyről később részletesen szó lesz.[13] Végül 1912-ben Eisler csakugyan ír kritikát *A lélek és a formák*ról, de immár a kibővített német kiadás kapcsán.

[7] BENDL Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig.* Bp., Scientia Humana, 1995. 75.

[8] BENDL Júlia: *Az ifjú Lukács a kritika tükrében.* Vál., szerk.: BENDL Júlia és TÍMÁR Árpád. Bp., MTA Filozófiai Intézet – Lukács Archívum, 1988. 232. (Archívumi Füzetek IX.)

[9] NYÍRI János Kristóf: *Lukács: Die Seele und die Formen c. esszékötetének fordítástörténetéhez.* = Magyar Filozófiai Szemle 1974. 2–3.

[10] BENDL J.: *i. m.* (1995) 147.

[11] STEPHANI, Elsa: *Zwei ungarische Mysterien.* „A Szentszűz vére" („Das Blut der heiligen Jungfrau") und „A kékszakállú herceg vára" („Die Burg des Ritters Blaubart") von Béla Balázs. Erstaufführung am 20. April 1913. = PL 1913. A 91.

[12] „Mi lesz a Lloyd-beli kritikával? Eisler már rég megírtva volna! Mért nem ír Baumgarten? Persze tárca kellene, és azt Eislernek nem adnak, hacsak másfelől nem tudsz közbenjáró utat." Balázs Béla Lukács Györgynek. 1910. május 12. In: *L. Gy. levelezése...* 204.

[13] Paul Ernst Lukács Györgyhöz. Weimer, 1910. aug. 31. L. még a levélhez fűződő 1. sz. jegyzet: „Az írást Lukács elküldte Ernst-nek azzal a megjegyzéssel, hogy egészen jó szándékú és nem rossz írás." In: *L. Gy. levelezése...* 243.

E kritikusok többsége egymástól függetlenül publikált a *Pester Lloyd*ban, az itt megjelent cikkeik alapján mégis valódi szellemi közösséget tudunk körükben feltételezni. Az 1910-es évektől kezdve egyre erőteljesebben hívták fel magukra a figyelmet sajátos ízlésvilágukkal és kérdésfeltevéseikkel. Hosszú időn át mindössze a két leghangsúlyosabb íróegyéniség jelentette meg írásait a lapban: Eisler, Gulyás Pál szerint, már 1906-tól hozza egyenletes teljesítményt nyújtó, széles műveltségi bázison alapuló kritikáit; Lukács György 1907-től van jelen a tárgyalt időszakban, összesen tíz írással.

1908-ban jelenteti meg az első nagyobb lélegzetű cikket, a Ford-tanulmányt, majd az 1910-től kezdődő időszakban Balázs Béla-kritikáival és egy évre rá „A gall veszélyről" írt esszéjével tűnik fel. Baumgartentől két fontos írás jelenik meg: a Rilke-tanulmány 1908-ban és bírálata *A lélek és a formák*ról 1910-ben; Balázs Bélától csak egy, Maeterlinck 50. születésnapjára 1912-ben. Az 1913-as év Stephani és Lorsy Ernő éve, és ekkor jelennek meg a legjelentősebb Balázs Béláról szóló írások Lukács, illetve Stephani tollából.

Felmutatható körükben egy sor nyilvánvalóan közös szellemi élmény, *A lélek és a formák* mindegyikőjüknél, Maeterlinck (Balázs Bélánál, Stephaninál), Paul Ernst (Eislernél, Lukácsnál), Rilke (Baumgartennél, Eislernél), Balázs Béla (Stephaninál, Eislernél, Lukácsnál, Lorsynál); közös orientációs pontok: Ady lírája, Dosztojevszkij regényei, Ibsen. És természetesen Hebbel. Hiányzik teljesen a reflektálás a konzervatív irányokra és a divatos második-harmadik vonalra, mint Rothausernél és Góth Ernőnél, de hiányzik a Góthra jellemző élénk érdeklődés Eisler korainak tekinthető 1908–1909-es kritikáinak kivételével a kibontakozó Nyugat-mozgalom iránt is. Ismétlődnek a témák, motívumok, kérdésfelvetések. A legjellemzőbbek: művészet és élet viszonya, a tragikum, a forma mibenléte, a lélek, a halál, bűn és bűnhődés a művészetben.

Konkrét társadalmi kérdésfeltevés, mint Góthnál, nem merül fel. Nincs szó a jelenkori magyar irodalomnak a jelenkori irodalmi közéletben felvállalt feladatáról, nemzeti irodalom és modern nyugati szellemiség viszonyáról, mint ugyancsak Góthnál, Ignotusnál, Hatvanynál, általában a *Nyugat* körében. Szélesebb és mélyebb a világirodalmi kitekintés, mint a magyar modernek iránti érdeklődés az irodalomról, életről vallott nézeteik megfogalmazásánál, Balázs Béla kivételével világirodalmi jelenségek és példák ihletik őket. Az európai szellemiség náluk evidencia, a mértékadó szempont a minőség, ami a formában fejeződik ki. A forma iránti kitüntetett figyelmen alapul kritikai normarendszerük. Nyilván ezzel függ össze, hogy írásaikból kikopnak teljesen az impresszionista kritika ismérvei, sőt egyértelmű náluk az impresszionizmussal mint irányzattal való szakítás is.

2. Lukács György

Mivel az *Ifjúkori művek* 1977-es megjelenése óta újra bekerültek a magyar irodalmi köztudatba Lukács fiatalkori írásai, itt csupán rövid áttekintést szándékozunk adni a *Pester Lloyd*ban ebben az időszakban megjelent cikkekről,

hogy érzékeltessük, Lukács korai esztétikájának mely momentumai alakították közvetlenül a *Pester Lloyd* kritikai arculatát.[14]

Első cikke egy rövid recenzió Kassner *Motive* című esszékötetéről. Itt Lukács már több észrevételével megelőlegezi *A lélek és a formák* „Levél a »kísérlet«-ről" című programadó írását, amelyben arra törekszik, hogy önálló műfajjá avassa a kritikát. Szembeállítja egyfelől a hagyományos – pozitivista – tudományos módszerrel, de nem azonosítja teljesen a művészi-költői eljárásmóddal sem a fogalmi élmények előnyben részesítése okán. Hasonló gondolatok Kassnerről szólva is felbukkannak: Lukács szerint a szerző nem a logikus bizonyítás módszerével él, hanem az esszék „mélyebben vannak megalapozva". „Érzéki és muzikális" egységük valóban a művészethez közelítené őket, ha Lukács számára az igazi élményt nem a tényleges tárgyat körüljáró, fogalmi tisztázás cé jából tett kerülőutak jelentenék.[15] Az esszék jellegzetességeként tehát itt is azt a problémalátást hangsúlyozza, amely alapján majd a kritika és más költői formák különbözőségét igyekszik megragadni.

1908-as írásaiban drámaelméletének fontos elemei bukkannak fel. A John Ford-portré a drámaíró modern vonásainak kiemelésével tragikumelméletébe vezet be: morális kategóriák teremtette szembeállítások helyett Lukácsnál a végzet uralja a drámát, amely irracionálisan, amorálisan, és a drámai szerkezet szempontjából mindent eldöntő erővel – szükségszerűen – hat.[16] A John Ford-kritika megállapításai műfajelméleti vonatkozásban térnek vissza Emil Strauss *Hochzeit* című darabjáról írt kritikájában. Lukács itt nem a végzet milyenségét taglalja, mint előzőleg, hanem drámaszervező funkcióját hangsúlyozza, vagyis műfaji meghatározóként tételezve a forma szempontját választja kritikai alapnormának.[17]

Ugyanebben az évben jelenik meg egy rövid ismertetése egy kortárs francia színháztörténetről, mely a kötetben magyarra fordítva „A jelenkori színház fejlődése" címet viseli. Itt hangsúlyozza a modern világirodalomban az oroszok és a skandinávok jelentőségét; a francia nemzeti színművészetben külön kiemeli Maeterlinck és Metenier műveit.[18]

A formagondolat megrázó erővel tör fel a Popper Leó-nekrológban 1911-ben, mintha a legjobb barát elvesztését túl lehetne élni azzal a meggyőződéssel, hogy „die Form ist die letzte und stärkste Wirklichkeit des Seins".[19] Lukács Popper formagondolatát interpretálva hangoztatja, hogy a forma képes önállósulni, az alkotói szándék és a mű fölé kerekedni, legyőzve azt, ami nem más, mint „die grauenvolle Inadäqatheit des Lebens". De már Balázs Bélához is a forma felől közelít *A vándor énekel* verseiről írott kritikájában 1910-ben,

[14] LUKÁCS György: *Ifjúkori művek (1902–1918).* Bp., Magvető K., 1977. (A továbbiakban: L. Gy.: *Ifjúkori...*)

[15] LUKÁCS, G. v.: *Motive.* Essay von Rudolf Kassner. Berlin S. Fischer. 1906. = PL 1907. M 297.

[16] LUKÁCS, Georg: *John Ford.* Ein moderner Dichter aus Shakespeare Zeiten. = PL 1908. M 5.

[17] LUKÁCS, Georg v.: *„Hochzeit"* von Emil Strauss. Berlin, S. Fischer 1908. = PL 1908. M 60.

[18] A hírek rovatban = PL 1908. M 60.

[19] LUKÁCS, Georg: *Leo Popper (1886–1911) – Ein Nachruf.* = PL 1911. A 289.

amennyiben az írás egyik alaptétele: „Bei einem wirklichen Künstler ist der Kreis seiner Inhalte durch seine Formprobleme bestimmt."[20] A formaprobléma megragadására azért tűnik Balázs Béla lírája alkalmasnak, mert nála adott Lukács szerint misztikus megélés és tragikus világérzés kettőssége. A létezés adekvát kifejezése a misztikum lenne a maga formátlanságában – ezt ellensúlyozza a tragikusság, mert „[...] die reine Tragödie ist aber reine Form; alles in ihr wird zur greifbaren Gestalt".

Misztikum és tragikum viszonyán kívül meg kell említeni az írásból Lukács gondolatait a kortárs líra állapotáról. A kétségbevonhatatlan nagyság nála is Ady, minden költő az „Ady utáni" lírában találja meg a helyét. Míg az ő legjelentősebb teljesítménye „seine wundervolle Primitivität", a többieknél nincs szó másról, mint „um eine Verfeinerung der Sinne und der Nerven". Balázs Bélánál ezzel szemben megjelenik élet és halál válaszútján a lélek bensőségessé válása: „das vertriefte Urerlebnis aller Menschen: die Tragödie". Vagyis Lukács körülhatárolja azt a témakört, amely a művészetben létjogosultsággal rendelkezik: bárhonnan indulunk el, benne maradunk az élet-halál-tragédia-szükségszerűség láncolatából képzett körben.

1913-ban a Balázs Béla-misztériumokról írt kritikájában tovább mélyíti tragikumfelfogását. Balázs Bélával összehasonlításban megemlíti Paul Ernst és Paul Claudel formakereső törekvéseit, *A Szent Szűz vérét* Ernst *Brundhild*jával veti össze. Hebbelhez nyúl vissza, amikor a tragikumot nem a tragikus vétségből eredezteti, hanem a puszta létezésből. Az esztétikai elmélet itt elnyeri végül etikai megalapozását:

> „Der tragische Held ist der als Mensch vollendete Mensch, der, welcher das Leben ohne Abbiegung und Kompromiß haben will, für den Fülle, Tiefe und Echtheit, nicht aber Breite, Buntheit und Dauer das Leben ausmachen, für den seine Persönlichkeit eine Aufgabe ist, ein Weg, den er zu Ende gehen hat."[21]

Végül a „Die romanische Gefahr" című esszéjével zárjuk a sort, amelyet a francia és a német kultúra szembeállítására alapoz.[22] Külön kiemelendő a kultúra meghatározása Lukács szerint: előfeltételéül a nagy múltat és a folyamatosságot tételezi. Ebben az értelemben szerinte a francia nemzet rendelkezik Európában valódi kultúrával, amelynek tényleges értékei a múltba süllyedtek; a mai csillogó felszín, állítólagos felületesség e mélységet takarja. A német ezzel szemben állandó újrakezdésre kényszerülve újra és újra meg kell hogy küzdjön értékeiért, nála a mélység életszükséglet. A magyar kultúrát ebben a relációban természetesen a némettel érzi rokonnak.

[20] LUKÁCS, Georg: *Die Gedichte von Balázs Béla.* Balázs Béla: A vándor énekel. A „Nyugat" kiadása. = PL 1910. M 300.

[21] LUKÁCS, Georg: *Der Dramatiker des neuen Ungarns.* Balázs Béla: Misztériumok. A „Nyugat" kiadása 1912. = PL 1913. M 53.

[22] LUKÁCS, Georg: *Die romanische Gefahr.* = PL 1911. M 305.

3. Eisler Mihály József és Baumgarten Ferenc

A 80-asok híressé vált generációjából Lukács mellett a *Pester Lloyd*ban Eisler Mihály József (1882–?) a legjelentősebb irodalomkritikus. Gulyás Pál lexikonja kivételével csak az orvostörténet tartja nyilván.[23] Amellett, hogy a legkülönbözőbb újságokba írt művészeti cikkeket – a *Pesti Napló*tól a *Művészet*ig –, pszichiáterként dolgozott. Írt az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* című szaklapba, 1938-ban *Lélekelemzési tanulmányok* címmel jelentette meg írásait. Gulyás tanúsága szerint ő az egyetlen, aki a társaságból később nem emigrált. A már említett verseskötet kívül még egy irodalmi műve jelent meg *Unerlöste Welt. Gedanken und Sprüche* címmel 1935-ben Budapesten. Érdeklődési köre széles: foglalkozik filozófiával, szépirodalommal, esztétikai kérdésekkel, képzőművészettel.

1908-ban két recenzióban méltatja Nietzschét. Az *Ecce homo*ban a szélsőségesen felfokozott individualitás problémáját látja kifejeződni, amely szerinte a romantikából eredve teljes jelentőségét a személyiség tiszteletétől áthatott modern korban nyerte el.[24]

A Nietzsche-Peter Gast-levelezés kiadása alkalmából általánosságban igyekszik megragadni a Nietzsche-kultusz okait. Az a véleménye, hogy Nietzsche feldolgozása megkerülhetetlen feladatként nehezedik a korra: „Das Gewissen der Gegenwart wird mit dem Problem, oder wie es neuerdings formuliert wurde, mit der 'Tendenz' Nietzsche nicht fertig."[25] Ezzel az állásponttal mintegy megelőlegezi a 10-es évek differenciált Nietzsche-értékeléseit a *Pester Lloyd*ban, melyek Roth Lipót recenzióiban Nietzsche filozófiatörténeti helyét igyekeznek kijelölni a Schopenhauerral fémjelzett életfilozófiai gondolkodásban, miközben minduntalan felbukkan a marxi életművel való összehasonlítás lehetősége is.[26] És jócskán felülemelkedik a közvetlen Nietzsche halála utáni időszak egyoldalú, statikusan kimerevített Nietzsche-portréin, amelyek Wilhelm Goldbaumtól származnak. Az utóbbi írásokat mély ellenszenv hatja át; a szerző kettős érveléssel igyekszik Nietzschétől a filozófiai nagyságot elvitatni. Elsőként azt bizonygatja, hogy életművéből hiányzik az eredetiség és az igazi rendszer ahhoz, hogy alkotójuk valódi filozófus lehessen, sokkal inkább művésznek, mindenekelőtt nyelvművésznek tartandó; amennyiben műve mégis filozófiai relevanciára tart igényt, úgy nem más, mint a bismarcki szellem folytatásaként „philosophischer Kodex des Brutalitätsrechtes".[27]

Eisler 1911-ben mutatja be az olvasóknak Bergson *Idő és szabadság* című értekezését a mű német kiadásának megjelenése alkalmából. Hozzáértő lévén

[23] GULYÁS P.: *i. m.* VII. 196–197.

[24] EISLER, Josef Michael: *Nietzsches „Ecce homo".* = PL 1908. M 254.

[25] EISLER, Josef Michael: *Friedrich Nietzsches Briefe an Peter Gast.* Erschienen im Inserlverlag zu Leipzig, 1908. = PL 1908. M 274.

[26] ROTH, Leopold: *Philosophische Streifzüge.* = PL 1911. A 65. – ROTH, Leopold: *Eine neue Nietzsche-Biographie.* = PL 1912. M 302.

[27] GOLDBAM, Wilhelm: *Friedrich Nietzsche.* = PL 1900. M 207.

Fechner pszichofizikájában és William Jones pragmatizmusában jelöli meg Bergson forrásait. Az időfogalom újraértelmezésével „gab Bergson eine Definition des Lebens von einer Intensität, die ohne Beispiel ist, und mit dieser dem Dasein innewohnenden Zeit – la durée, die Dauer – führt er den metaphysischen Beweis der Freiheit."[28] Eisler külön megemlíti Bergson árnyalt különbségtevését, amellyel a szabadságot a hétköznapi magától értetődőség szférájából kiemelve az élet kivételes, ritka pillanatai számára tartja fenn.

Rendkívül jellemző a Lukács-kör beállítottságára, a konkrét jelenségben a rajta túlmutatót, távlatosat, általánosat megragadó kérdésfeltevésére az a mód, ahogy Eisler „Vom Leben im Geiste" című írásában Martin Buber tevékenységét közelíti meg. Elemzésében végső soron a misztika lényegének meghatározására koncentrál: „Mystik ist eine Grundform der Lebensäußerung, in welcher sich der menschliche Geist ebenso autochton darstellen kann, wie in Religion, Dichtung oder Philosophie."[29] Ez a meghatározás nem a vallásihoz köti, hanem rajta kívül levőként tételezi a fogalmat. Egyébként Lukács is a kettő elkülönülését emeli ki „Zsidó miszticizmus" című 1911-es recenziójában.[30] Majd Eisler tovább menve saját illetékességi köréhez, a filozófiához és a művészethez képest is interpretálja a misztikát. Figyelmet érdemel az előbbi állítások igazolására az a gesztus is, ahogy a misztika gondolatát, a misztikus magatartását nagyrészt leválasztja konkrét, zsidó vallási gyökereiről, és tágas európai, illetve távol-keleti dimenzióba helyezve vizsgálja.

Általában megfigyelhetjük, hogy míg például Stephani 1913-as kritikáiban nyilvánvaló *A lélek és a formák* inspiráló hatása, Eislernél nem egyértelmű Lukács befolyása vagy eszmei irányítása. Ha összevetjük Eisler 1907 és 1914 között megjelent írásait az *Ifjúkori művek*ben összegyűjtött kritikákkal és tanulmányokkal, kiderül, hogy Lukács kritikai normáinak, esztétikai nézeteinek egy sor fontos eleme felbukkan Eisler nagyjából hasonló időszakból származó vagy korábban keletkezett írásaiban.

1907 elején jelenik meg a „Königin Phantasie im Exil" című esszéisztikus írása. Feltételezhetjük, hogy hatással volt rá Dilthey *Das Erlebnis und die Dichtung* című 1905-ben megjelent híres műve, hiszen alapgondolata, hogy a modern művészetben a képzelőerő helyét egyre inkább az élmény foglalja el, amely végül egyre inkább belsővé, lelki élménnyé válik. „Unmerklich ist eine Verschiebung von der phantastischen Wirklichkeit zur psychologischen Wahrheit eingetreten" – állítja Eisler.[31] A lelki realitás előnyben részesítésének gondolata összecseng Lukács 1908-ban megjelent Novalis esszéjével és a szintén 1908-as George-esszével is.[32]

[28] EISLER, Josef Michael: *Bergson Henri: Zeit und Freiheit.* Eine Abhandlung über die unmittelbaren Bewußtseinstatsachen. Verlegt bei Eugen Diederichs in Jena, 1911. = PL 1911. M 185.

[29] EISLER, Josef Michael: *„Vom Leben im Geiste."* (Das Werk Martin Bubers). = PL 1913. M 306.

[30] LUKÁCS György: *Zsidó miszticizmus.* In: L. Gy.: *Ifjúkori...* 556–557.

[31] EISLER, Josef Michael: *Königin Phantasie im Exil.* Aus der Erlebnissen des Ästhetikers. = PL 1907. M 8.

[32] LUKÁCS György: *Jegyzetek a romantikus életfilozófiáról.* In: L. Gy.: *Ifjúkori...* 139.

Eisler 1909-es hosszabb lélegzetű „Naturwissenschaft und Kultur" című írásában más kiindulópontról ugyan, de számos gondolatával párhuzamosan halad Lukáccsal, elsősorban a Richard Beer-Hofmann ürügyén kifejtett esztétikai nézeteivel.

Úgy is érezhetjük, Eisler személyes orvosi praxisában szerzett tapasztalataiból indul ki, amikor a természettudományos fejlődés „grandiózus" eredményeit elégtelennek ítéli az ember lelki gondjainak, a létezés metafizikai kérdéseinek (Geheimnisse des Daseins) megoldása szempontjából. Nyilván pszichiáterként ítél, amikor az érzelmek és az intellektus kettősségében választásra kényszerült ember helyzetét mérlegelve azt mondja, az ösztönélet erői hatalmasabbak, mint az ésszerű cselekvés mozgatói. A művészet – és itt Freud-hatást fedezhetünk fel – irányíthatatlan ösztönök egyfajta szublimációja szerinte:

> „Im Künstlerischen offenbart sich das Instinktive einer Epoche restlos und harmonisch [...] Durch die Eigenheit der Form, die gleichzeitig die untrennbare Kehrseite des Ideellen einer Kunstschöpfung ist, erfährt das speziell Zeitgemässe in Verknüpfung mit höchster Ichkultur eine Wiederspiegelung."[33]

Itt még forma és tartalom elválaszthatatlan egységéről beszél, de néhány sorral lejjebb a hangsúly egyértelműen a formai oldalra, a konstrukcióra tevődik át.

A forma ekkortájt, a Beer-Hofmann-esszében válik Lukács központi gondolatává, kritikusi alapnormájává. A különbség Eisler és Lukács között ekkor azon a ponton tapintható ki, hogy míg Lukácsnál a formaprobléma alapvetően drámapoétikai, műfajelméleti jellegű, Eislernél a művészettörténet aktuális problémájaként merül fel.

Az irodalomtörténet a „magyar modernség antiimpresszionista kritikáját" Lukács 1910-es „Az utak elváltak" című cikkéhez köti.[34] Ezt előlegezi meg valójában Eislernek ez az írása, amennyiben a művészetnek a természettudomány fejlődési tendenciához való visszacsatolásával a jövő művészeti irányát a konstrukció égisze alatt (Geist der Konstruktion) képzeli el. Arra, hogy az új áramlat nem köthető egyetlen konkrét stílusirányzathoz sem, a felsorolt művészeti ágakból következtethetünk, Eisler ugyanis első terepéül a szecesszió révén megújult iparművészetet nevezi meg, majd az avantgarde irányába induló festészetet, végül a neoklasszicista kortárs drámát.

A festészetről szólva az impresszionizmuson való túllépésről mint lezárt tényről beszél:

> „Allem Anscheine nach war der nun abgeklungene 'Impressionismus' eine große Vorbereitung zu wahrhaft schönen Dingen, die wir nun im Geiste der Epoche erwarten. Schon spricht man vom Zeitalter des Stils, das nur eines besagt: der Maler reduziert die Erlebnisse des Gesichtes und abstrahiert aus der Fülle der Form- und Farbenwelt ein Gebilde, in welchem die Rhythmik der Raumerscheinung mit gedoppelter Kraft

[33] EISLER, Josef Michael: *Naturwissenschaft und Kultur.* = PL 1909. M 223.

[34] BODNÁR György: *A „mese" lélekvándorlása.* Bp., Szépirodalmi K., 1988. L. „Az utak elváltak" c. fejezetet.

> zum Siege gelangt. Eine überaus fein abgewogene Darstellung schätzbarer Seelenvorgänge ist in diesen neuen Bildern, doch ganz mit den Gesetzen des Raumes und der Fläche verwoben."[35]

„Az utak elváltak" című íráshoz képest itt nem polémikus a hangnem: Eisler nem a lecsengett irány kritikáját adja, nem a szembeállítás a célja, hanem az újban rejlő nagyszerű lehetőség felmutatása. A kulcsszó, mint már említettük, a konstrukció, amely közvetlenül vagy absztrakció révén lényegiségében juttatja kifejezésre az anyagot. A művészeti ágak közül az iparművészetben a legeredményesebben: „Das moderne Kunsgewerbe hat die unaussprechliche Schönheit des Konstruktiven am deutlichsten ausgesprochen."[36] A drámai műfajból viszont a neoklasszicista Paul Ernst műveiben látja legerőteljesebben képviselve ezt a formaeszményt, nála érvényesül szerinte „die gewaltige Rhythmik des neueren Dramas mit dem Sieg des Konstruktiven."[37]

Paul Ernst kapcsán újra feltétlenül ki kell térnünk a Lukács-analógiára. Lukácsnál is 1909-ben lesz Ernst drámaíró-eszmény, hivatkozási alap, de a „Naturwissenschaft und Kultur" című írással időbeli párhuzamba hozható Beer-Hofmann esszében még nem annyira drámai művei, mint inkább elméleti tevékenysége, főleg az 1906-os keletkezésű *Der Weg zur Form* című munkája okán.

1910-ben mindketten hoznak egy-egy nagylélegzetű írást Ernst *Brunhild* című drámája ürügyén. Míg Lukács ebben a tanulmányban, amely kibővítve *A lélek és a formák* német kiadásának zárófejezete, „a tragédia metafizikájára" összpontosít, vagyis drámaelméletet ad; Eisler a drámaíró fejlődését vázolja fel, és a neoklasszicizmus irányzatának igazolására törekszik.

Mindketten rendkívül magasra értékelik a *Brunhild*ot. Lukács szerint „az első teljesülés, mely a drámaíró Ernstnek adatott".[38] Eisler azt állítja, „in formeller Hinsicht das in sich Vollendetste, was seit Hebbel in deutscher Sprache geschaffen wurde."[39] Lukács a drámai sors megformálását keresi a darabban: látszat és lényeg, jelenség és idea különbségének magasabb szintű feloldását a szükségszerűség kényszerítő erejével. Eisler a forma kérdését irodalomtörténeti vetületében vizsgálja. Érveléséből nyilvánvaló, hogy ő is a forma elkötelezettjeként szegődött Paul Ernst lelkes hívének. A neoklasszicizmus szerinte „die letzte Konsequenz jeder künstlerischen Entwicklung":

> „Der Weg, den Paul Ernst abzuschreiten wußte, heißt der Weg zur künstlerischen Form, das heißt zur notwendigen Selbstherrlichkeit des Kunstwerkes und eben deshalb zur Auflösung der schaffenden Subjektivität, welche den geheimnisvollen ewigen Gesetzen der Form als der höchsten Einheit die Bahn räumt."[40]

[35] EISLER, Josef Michael: *Naturwissenschaft und Kultur.* = PL 1909. M 223.
[36] Uo.
[37] Uo.
[38] LUKÁCS György: *A tragédia metafizikája.* In: L. Gy.: *Ifjúkori...* 505.
[39] EISLER, Josef Michael: *Paul Ernst.* = PL 1910. M 198.
[40] Uo.

Itt logikusan következik az impresszionizmussal való szakítás, sőt a forma ellen ható irányzatok fölötti kritika is:

> „Die unkünstlerischen Motive des Naturalismus und Impressionismus, mögen sie Tendenz, Psychologie oder Stimmung heißen, haben das Eigenleben jedes Kunstwerkes mißachtet, welches aus der Beseelthei der Stoff- und Formvereinigung entsteht und das so entstandene Produkt aus der zeitlichen Vergänglichkeit ins Urzeitliche und Stets-gültige gerettet."[41]

Az idézet utolsó szavaiban ugyanaz az abszolút forma iránti igény kap hangot, amely vezérgondolatként fogalmazódik meg Lukácsnál is.

Hermann István a Lukács életéről szóló könyvében foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy vajon mi lehet az oka annak a feltűnő szellemi vonzalomnak, amely a fiatal Lukácsot és barátait a nem kiemelkedően jelentős Paul Ernsthez fűzi.[42] Hermann a jelenséget Ernst etikai beállítottságával magyarázza. Poszler György is azt hangsúlyozza Lukács fiatalkori életművében általánosságban, hogy „esztétikája a történetfilozófiában és etikában születik..."[43] Eislernek a Paul Ernsthez való erős kötődésében ekkor még nem tudunk etikai mozzanatokat kimutatni, de sejthető, hogy ragaszkodása nem csupán Ernst formai tökéletességének szól, hiszen „Zur Gewissensfrage der Moderne" című 1911-es esszéjében egy egyetemesnek tekintett monumentális művészet jelenkori létrehozóinak sorában említi Cézanne, Rodin és Stefan George mellett.[44]

Nem lehet véletlen, hogy költőként ő maga is a neoklasszicista irányzatnak hódol, hogy *Elfenbeinturm* című kötetét csupa szigorúan megszerkesztett szonettből állítja össze. „Ezek nem parnasszista szonettek, nem Heredia-féle szonettek. Sem szín, sem plasztika nincs bennük. Nem szobor, nem kép: fehér fény az egész. Az elvontságok, a magas elvontságok költészete. Végletekig elvont gondolatok és végletekig elvont nyelv teszik magassá és nehézzé" – jellemzi Babits a *Nyugat*ban.[45] Eislernél, úgy tűnik, a csiszolt, tökéletes forma iránti vágy mélyről induló lelki igényből fakad, mint Lukácsnál az etikai igényesség. Megjegyzendő még, hogy Julius Bab 1907-ben „Kritik der Sprachkunst" című írásában határozottan szembeszáll Paul Ernst etikai alapozású esztétikájával. Nemcsak a nyelvművészeti megközelítést hiányolja belőle, hanem azt is állítja, hogy a művészeti formák keletkezése sokkal mélyebb rétegekből eredeztethető, mint amilyenből a tudatos világmagyarázat felismerései származnak.[46]

A bevezetőben szó volt arról, hogy a kritikusoknak ez a köre sokkal intenzívebb érdeklődést tanúsít a kortárs külföldi, mint a magyar irodalom iránt. Ez

[41] EISLER, Josef Michael: *Paul Ernst.* = PL 1910. M 198.

[42] HERMANN István: *Lukács György élete.* Bp., Corvina K., 1985. 39.

[43] POSZLER György: *Filozófia és műfajelmélet.* Bp., Gondolat K., 1988. 191.

[44] EISLER, Josef Michael: *Zur Gewissensfrage der Moderne.* = PL 1911. M 209.

[45] BABITS Mihály: *Elefántcsonttorony.* = Nyugat 1911. I. 85.

[46] BAB, Julius: *Kritik der Sprachkunst.* In: *Über den Tag hinaus.* Kritische Betrachtungen. Darmstadt, Heidelberg, Verlag Lambert Scheider, 1960.

igaz Eislerre is, egyébként az ő kritikáiban találkozunk a legszélesebb választékkal. Balázs Béla, Kosztolányi és Babits kivételével – a kortárs magyar írókat és költőket „tömbösítve" értékeli: „Jungungarische Novellistik", „Neue ungarische Lyrik", „A holnap új versei" címmel. Egy-egy írót-költőt egy pár találó megjegyzéssel röviden jellemez, hosszabb fejtegetésbe csak az általa képviselt irodalmi jelenség bemutatásakor bocsátkozik.

Korainak tekinthető „Jungungarische Novellistik" című írásában 1908-ban reményteli tehetségként üdvözli Molnár Ferencet, Bíró Lajost, Szini Gyulát, Révész Bélát. Itt még értéknek tűnik számára a „Goldton der Subjektivität", de leginkább az európai szellemiséggel létrejött találkozás örvendezteti meg a fiatal magyar novellisták jelentkezésében:

> „Nur mit der Bekanntschaft des europäischen Niveaus darf sich heute ein Künstlertum hervorwagen und die Kritik muß denselben Gesichtspunkt wahren" – hangsúlyozza kritikusként is.[47]

„A holnap versei" című kritikájában tömören, plasztikus vonásokkal vázolja fel 1909-ben az egyes költők portréit. Ő is azt vallja, hogy Ady a kortárs költők koronázatlan királya. Biztos kézzel ragadja meg költészetének fő motívumait: az istenkeresését, a pusztító szerelmi vágyat és az ősi magyar ösztönök felderengését. Balázs Bélánál látja, hogy leválik Ady röghözkötöttségéről (Bodenständigkeit), ám hiányolja benne a formai fegyelmet.[48] Juhász Gyulában a modern értelmiségi érzékenységét fedezi fel, Babitsnál a kifogástalan formát. Kosztolányit Maupassant-fordításai kapcsán egy másik kritikában úgy jellemzi, mint megnevezhetetlen rezdülések poétáját, akiben több a megsejtés, mint a tudatosság.[49]

Balázs Béla *Halálesztétikájában* méltányolja a zárt formára való törekvés gesztusát, de éppen azt kevesli benne, amit a mű maga megcéloz, a formai szigorúságot.[50]

Ír a nyilván rokonnak érzett Babits Mihály *Herceg, hátha megjön a tél is* című 1911-ben megjelent verseskötetéről is. Nemcsak a klasszikus antik formák feleleventéséért, a különféle kulturális hatások szerencsés egybeötvözéséért, tehát nyugati szellemiségéért tiszteli; elsősorban kivételes nyelvművészt fedez fel benne: „[...] die feinsten Schwingungen seiner Gefühle sind eng dem Geist seiner Muttersprache verschwistert, er empfindet geheimnisvoll verwandt nur den Lauten des Heimatsidioms gemäß..."[51]

[47] EISLER, Josef Michael: *Jungungarische Novellistik.* = PL 1908. M 286.

[48] EISLER, Josef Michael: *A holnap új versei.* Második könyv, Deutsch Zsigmond és Társa kiadása. Bp., 1909. = PL 1909. M 234.

[49] EISLER, Josef Michael: *Kosztolányi Dezső: Maupassant összes versei,* Jókai könyvnyomdai műintézet Budapest. = PL 1909. M 20.

[50] EISLER, Josef Michael: *Halálesztétika. Írta Balázs Béla.* Deutsch Zsigmond és Társa könyvkereskedése. = PL 1908. M 208.

[51] EISLER, Josef Michael: *Babits Mihály: Herceg, hátha megjön a tél is.* Versek. A „Nyugat" kiadása 1911. = PL 1911. M 209.

A világirodalomból kétfelé, a franciák és a németek iránt mutat élénk érdeklődést. Nála is megjelenik a századforduló francia irodalmának ellaposodásáról szóló közkeletű vélekedés. Úgy látja, hogy a francia irodalom a napilapok publicisztikáiban és politikai pártharcokban fecsérli el erejét; kiveszett belőle a valódi művész. Flaubert, „der letzte Doktrinär der Form" volt szerinte az utolsó nagy költő.[52] A modernek közül inkább csak a belgáktól, Maeterlincktől és Verhaerentől vár művészi teljesítményt, őket leszámítva André Gide felel meg elvárásai szerint a művész kritériumainak: „... der einzige [...], der bewußt nach künstlerischen Motiven gestaltet und in Dichterform das Symbol der Daseinsgeheimnisse sucht."[53] Eisler szerint a formaproblémák iránti fogékonyság teszi a költőt képessé arra, hogy új kifejezési módokat találjon, amellyel karöltve jár új „léleklehetőségek" feltárása: „Das Suchen neuer Formen und somit neuer Seelenmöglichkeiten kündet sich schon in seinen Romanen an" – jelenti ki Gide-ről.[54]

Ez a „Formunruhe" Gide-nél Eisler szerint a német romantika késői öröksége, míg Rémy de Gourmont-nál a tipikus francia művészi alkotóerő, „die kulturelle Wohlerzogenheit und Temperiertheit" nyilvánul meg. Láttuk, a franciának mint elsősorban tradícióápoló, lényegében konzervatív kultúrájú nemzetnek a szüntelen megújulásra kényszerült némettel való szembeállításán alapult Lukács egy évvel későbbi nagy esszéje, amely „Über die romanische Gefahr" címmel a *Pester Lloyd*ban jelent meg. Ahogy Lukács a németséget az állandó újrakezdés népének tartja, úgy Eislernél Gide a „Formunruhe" által „ein Beginnender im echten Sinne des Wortes und seine Werke sind verheißungsvolle Anfänge..."[55]

Germán hatást vél felfedezni Eisler az ígéretes tehetségnek látszó Paul Claudel drámáiban is 1911-ben. Ő szintén az újrakezdés embere. Új vonásként bukkan fel vele kapcsolatban a magányosság motívuma, amely döntő élménye a többi, vele szellemi rokonságban álló kritikusnak is, de legintenzívebben Lukács és Eisler írásaiban jelentkezik.

Eisler forrásként itt is a német romantikát, valamint Hebbelt nevezi meg. A magány a drámai hős sorsa; ennél az ismert irodalomtörténeti ténynél lényegesebb az a megállapítása, hogy a különállás, az idegenség hozzátartozik szervesen a létezés tragikusságának megéléséhez. Egyfelől a nagy dráma valójában „Dramatik des einsamen Menschen", ezt megalapozandó a magány alkotáslélektani kritérium; a mű létrejöttének feltétele egyfajta „intensiv erlebte Einsamkeit", amelyet minden magasra értékelt művész, Hofmannsthal, Claudel, Whitman, Rilke protréjában hangsúlyoz.[56]

[52] EISLER, Josef Michael: *Zwei französische Dichter.* = PL 1909. M 291.

[53] EISLER, Josef Michael: *André Gide: Die enge Pforte.* Erich Reiß Verlag, Berlin Westend, 1909. = PL 1909. M 163.

[54] EISLER, Josef Michael: *Zwei französische Dichter.* = PL 1909. M 291.

[55] Uo.

[56] EISLER, Josef Michael: *Paul Claudel: Der Tausch.* Deutsch von Franz Blei. Erschienen im Hyperion Verlag Hans v. Weber, München, 1910. = PL 1911. M 43.

Líraeszményét, amelyben visszacsengenek Babitsnak az *Elfenbeinturm* kötetről tett megállapításai, Emil Verhaerenről írt tanulmányában fejti ki. A naturalizmust meghaladó, de még az átmenetiség jegyeit magán viselő költészetnek nevezi a híres belga költő művét. A nyersanyag átszellemítését nem tartja nála elég általánosnak, „nur Sublimation des Zeitgeistes" szerinte.[57] Az eszményi ellenpéldát Walt Whitman magas fokú absztrakciós szintet elérő életművében mutatja fel. Nem felejti el megjegyezni, hogy Whitman germán származású lévén Goethe intellektuális vonalát követi, míg a gall Verhaeren egy olyan misztikus líra irányzatához tartozik, „welche alle festen und objektiven Formen rhythmisch auflöst".[58] Eisler, amennyiben Verhaerennél „eine starke, intelligible Suggestion" megnyilvánulását hiányolja, ahogyan Babits nyomán következtethetünk rá, valójában saját költői programját vázolja fel, amelynek ideális megvalósulását kortársai között Stefan Georgéban találja meg.[59]

A kortárs német irodalom elitjébe George mellett 1910-ben Hofmannsthalt, Dehmelt, Rilkét és Dauthendeyt sorolja. Itt Hofmannsthalt és Rilkét elemző írásait mutatjuk be, mert e két költővel foglalkozott a legintenzívebben a *Pester Lloyd*ban. Mindkettőről írt különböző időpontban, különböző műfajaik kapcsán is.

Első Hofmannsthal-írása a költő összegyűjtött verseinek 1907-es kiadása alkalmából született. Még erősen érezhető stílusán az impresszionista-szimbolista megérintettség, ahogyan kritikusként nem egzakt kategóriákat alkalmaz, hanem átadja magát e „wundersame Lyrik" hangulatiságának.[60] A versek tükörsima felszíne alatt ijesztő mélységeket sejt, a halál melankóliáját érzi. Úgy látja, Hofmannsthal számára a jelen nem nyújt szilárd fogódzót, ezért lényegíti át az életet a költő hasonlattá, kutat nyughatatlanul múlt és jövő között.

Fontos megjegyzéseket közöl Eisler viszont a formáról. A gondolatok súlyosságát a nyelv vakító képszerűsége múlja felül – ismeri fel. A gondolat Hofmannsthalnál érzéssé változik, ez pedig ritmussá alakul – a virtuozitás veszélyétől a költőt szigorú önfegyelme menti meg – állítja. Klasszicizáló stíluseszménye is elárulja magát, amikor Hofmannsthal versei közül a legmaradandóbbaknak a „Ballade des äußeren Lebens" és a „Reiselied" címűeket tartja.

Két évvel később a költő arcképe mögötti személyiség megmutatására törekszik: „Nur jene Unruhe sollte zur Rede kommen, die in Hofmannsthal den Dichter verfeinert und gewissenhaft macht."[61] Ez a gesztusa újra a Lukács-esszék légkörét idézi, ha Eislernél a személyes érintettség jobban rejtve is marad. Hofmannsthal költői sajátosságai közül rendkívüli szenzibilitását emeli ki, amellyel képes élet és halál, keletkezés és elmúlás ellentétét harmonikusan feloldani, különböző korok és kultúrák között könnyedén szellemi kapcsolatot

[57] EISLER, Josef Michael: *Eimilie Verhaeren.* = PL 1911. M 26.

[58] Uo.

[59] Uo.

[60] EISLER, Josef Michael: *Hugo v. Hofmannsthal: Die gesammelten Gedichte.* Erschienen in Inselverlag, Leipzig, 1907. = PL 1908. M 96.

[61] EISLER, Josef Michael: *Hugo v. Hofmannsthal.* = PL 1910. M 24.

teremteni. A prózai írások közül külön figyelmet fordít a Chandos-levélre, de nem a nyelvi, hanem a megismerési probléma tükröződését találja benne: „Dieses Halbbekannte, das eine Aufrichtigkeit nicht umgehen darf, war es, das Lord Chandos mutlos stimmte".[62]

Rilke szerinte „eine Sondererescheinung der modernen deutschen Lyrik, [...] dem kein Satz gewagt, kein Rhythmus beengend ist."[63] Életművének három szakaszát elemzi. Elsőként a *Neue Gedichte* kötetét, amelyben a francia parnasszistákra emlékeztető újfajta stílust vél felfedezni, de kitapintja a versekben Rodin márványszobrainak ívét is. Felismeri, hogy a *Neue Gedichte* nemcsak hangulatokat érzékeltet, hanem újszerű látásmódjával a létezésre vonatkozó felismeréseket közvetít. „Aus Situationen, mit denen er beginnt, vertieft er sich in das Verinnerlichte und das Mystische der Lebensmöglichkeiten und der Dinge rings um uns."[64]

Az esztéta Baumgarten Ferencet a *Neue Gedichte* egy szigorúan antiimpresszionista, a parnasszisták formalizmusával rokon líraesztétika megfogalmazására ösztönzi a *Pester Lloyd*ban már 1908-ban. Fejtegetésében a mű tárgyát mint nyersanyagot lényegileg alacsonyabbrendűnek tekinti a formával szemben. A tartalommal szorosan összeforrott műnemektől, a drámától és az epikát képviselő regénytől formai szubsztancialitása révén választja el a lírát:

> „Das lyrische Gedicht bringt diese beim Roman und Drama vermißte klare Scheidung zwischen Kunst und Wirklichkeit. Die Elemente der Wirklichkeit entnommen, werden zu einem neuen Ganzen zusammengefügt, das durch seine Zusammengehörigkeit und Geschlossenheit Wert und Bedetung hat, unabhängig von jeder Wirklichkeit."[65]

Baumgarten szerint igaz, hogy a valóság mint kiindulópont a lírából sem iktatható ki, de a versben a hangsúly áttevődik az öntörvényű létmóddal és önálló jelentőséggel bíró formára, mely mint „zwingendes Ganzes" áll szemben a valóság diszharmonikus momentumaival.[66] A *Neue Gedichte* szerinte ezt a tökéletességet nem éri el. Rilke lírája nem a hagyományos „Geschlechtsäußerung", hanem „bildhafte Anschaulichkeit" und „reine Form".[67] A költőhöz a néma tárgyak (stumme Gegenstände) beszélnek, amelyek önmagukban hordják létük értelmét: „[...] vieldeutig durch das Zufällige und Zweckbewußte, durch das Schicksalbestimmte und Schicksalwirkende [ihrer] Begrenztheit".[68] Végül kétféle verstípust különböztet meg Rilkénél, a több értelmű szimbolikusat és az úgynevezett tipikusat, amely képzeteink alapformáját ragadja meg lényegisé-

[62] EISLER, Josef Michael: *Hugo v. Hofmannsthal.* = PL 1910. M. 24.

[63] EISLER, Josef Michael: *Rainer Maria Rilke: Der Neuen Gedichte anderer Teil.* Erschienen im Inselverlag, Leipzig, 1908. = PL 1909. M 68.

[64] Uo.

[65] BAUMGARTEN, Franz: *Rilke.* = PL 1908. M 44.

[66] Uo.

[67] Uo.

[68] Uo.

gükben. Az elsőhöz a „Das Karussel" című versről ad bővebb értelmezést, a második csoportba a „Der König", „Die Courtisane" és az „Orpheus, Eurydike, Hermes" című verseket sorolja.

Mindkét Rilke-felfogás az individuálisat meghaladó, általános törvényszerűségeket kereső objektív lírikust mutatja meg. Eislerben ez a kép a meghatározó, amikor 1909-ben megismerkedik Rilke korai verseivel. Érezhető, hogy ezekben a misztikus vallomásos versekben a világképi teljesség kifejeződését tartja a későbbi kötet ismeretében jelentősnek: „Dieser dichterisch bewältigte Pantheismus ist seine eigentliche Stärke" – foglalja össze véleményét.[69]

A Malte-regényt is vallomásirodalomnak tekinti. Értékesnek nevezi mint idetartozót, de nem adja fel a műfaji formátlanságot illető elvi fenntartásait. Belátja, hogy a napló jellegénél fogva nem szorítható formai korlátok közé, ezért ambivalensen viszonyul hozzá: „So seelenverwandt der Stoff dem Dichter ist, läßt er dennoch die bindende Kraft vermissen und zerfließt in Einzelheiten, die dann aber von kostbarer Güte sind."[70] A regény fő értékét abban látja, hogy a hős lelki problémái a korszellemben gyökereznek, hűen tükrözik vissza a kort, ám ez a megfogalmazás azt is sejteti, hogy neoklasszicista abszolút formaeszményéhez képest csupán relatív értéket képvisel számára a mű. Rendkívül érdekes, hogy az elmagányosodás alaptémája mellett a bűn-megváltás problematikájának felvállalását emeli ki a regényben, ezért a nagy bűnösség-regényekkel veti össze, melyeket Dosztojevszkijtől indít; újra egy tipikus Lukács-problémát felidézve. Lukácsnál is ekkortájt, 1911-ben lesz a téma fontossá „A lelki szegénységről" című írásban.

Forma és élet, etika és művészet viszonyát taglalja a személyes érintettség megindultságával *A lélek és a formák* német kiadása alkalmából 1912-ben. Érdemes ezt az írását is rögtön összevetni Baumgartennek az 1910-es magyar kiadást kísérő írásával, mert éles fényt vet a két író művészetfelfogására és Lukács esztétikájához való viszonyára.

Baumgarten Ferenc Ferdinánd (1881–1927) esztéta Lukács szűkebb baráti köréhez tartozott. Élete nagy részét Németországban töltötte, híressé az általa alapított díj tette Magyarországon.

Az esszékötetről megjelent recenziója középpontjában, akár Eislernél, az esszéista fogalmának meghatározása áll. Baumgarten mindenekelőtt a feuilletonistát és az irodalomtörténészt különbözteti meg az esszéistától. Szerinte a feuilletonistánál az olvasás a közönség orientálását szolgálja, a tudósnál a tudomány fejlődését, az esszéista számára maga az élet: a könyveken keresztül életértékekhez (Lebenswerte) jut közel.[71] Baumgarten a szerzőt esszéi kapcsán a magyarok közül Péterffyvel, a külföldiek közül pedig az ihlető forrásoknak tartott Kassnerrel, Ernsttel, Simmellel és Diltheyjel hasonlítja össze.

[69] EISLER, Josef Michael: *Rainer Maria Rilke: Die frühen Gedichte.* Inselverlag, 1909. = PL 1909. M 163.

[70] EISLER, Josef Michael: *Rainer Maria Rilke: Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge.* = PL 1911. M 49.

[71] BAUMGARTEN, Franz: *Essays von Georg Lukács.* = PL 1910. M 121.

Mindketten megnevezik az átvételeket is: Diltheytől az élmény kategóriáját és a történeti perspektívát, Ernsttől a forma iránti kitüntetett figyelmet, és Simmeltől a kultúrtörténeti és szociológiai érdeklődést.

Baumgarten az esszéistát éppenhogy a művésszel rokonítja, az esszé műfajában a műalkotás immanens törvényeit látja megvalósulni:

> „Es wirkt durch die Erkenntnis des Wesens und durch die Schönheit der reinen Konstruktion. Es ist aus höchster Freiheit und höchster Notwendigkeit geboren, von allen abgeschlossen und in sich selbst beschlossen, eine Tatsache, ein Ding mit seinen Notwendigkeiten und Gesetzen"

– mondja összefoglalóan a könyvről, mely teljesen igazolni látszik a művészet mibenlétéről vallott nézeteit.[72]

Eisler elsőként elválasztja Lukács módszerét a tudós intellektualizmustól és a korszerűség igényétől, és ő is az életről szóló víziót nevezi a kritika lényegének, ám Baumgartennel szemben az esszéíró módszerét a művészi alkotóéval ellentétesnek írja le: a művész mintegy az élettől jut el a formáig, míg az esszéista a fordított utat járja be. Megállapítja, hogy a művészeti kritikában csak a forma lehet a mérlegelés kiindulópontja és egyúttal az egyedüli értékmérő, mivel egységességet és állandóságot képvisel a tartalom szubjektív, véletlenszerű jellegéhez képest. Azonban Eisler interpretációjában a forma végső soron módszertani segédeszköz Lukácsnál, nem pedig végcél. Amiről szó van,

> „Das Sittliche, welche als imaginärer Kern in jeder Form ruht, geht [von der Subjektivität des Essays aus] und es hängt von der Intensität der Darstellung ab, zu welcher Prägnanz dieses Sittliche werden kann."[73]

A lényeghez Eisler jut el. Azt is észreveszi Lukácsnál, amit Poszler György hangsúlyoz, hogy Lukács alapvetően lírai alkat: lírizálja a teóriát is. „A magányból és reflexióból líra is lehetne, de nála teória lesz. Nem a magány költészete, hanem kísérlet a magány költészetének elméleti megragadására..."[74]

Lukács a Baumgarten-recenzióról úgy gondolja, hogy „nem valami jó és mély". De megérzi azt is, hogy „van valami nagyon megható a hangjában."[75–76] Mint Eisler írásában is, mert ő is személyes ügynek fogja fel *A lélek és a formák*at. Itt lesz nála először lényeges etikai beállítottság és művészi alkotás összetartozásának gondolata. Igaz, ő egy bővebb, Paul Ernst-esszével gazdagabb

[72] BAUMGARTEN, F.: *Essays von Georg Lukács.* = PL 1910. M 121.

[73] EISLER, Josef Michael: *Georg Lukács: Die Seele und die Formen.* Zehn Essays. Verlag von Egon Fleischl u. Komp. Berlin 1911. = PL 1912. M 54.

[74] POSZLER Gy.: *Filozófia és műfajelmélet.* Bp. Gondolat K. 1988. 179.

[75] *L. Gy. levelezése...* 222–223.

[76] Uo. 227. Ironikus megjegyzéseivel hasonlóan ítéli meg a recenziót Popper Leó: „Baumgarten megjegyzéseiben legjobban stimmel 1. a könyved címe 2. a Rilke-vers, ami félreismerhetetlenül a fejlődéshygiene mottója lenne..."

kiadást ismertet, mint Baumgarten. Ha korábban Eislernek Paul Ernsthez való kötődését inkább formai okokkal tudtuk megmagyarázni, itt, Lukács hatására a drámaíró az etikus művész megtestesítője lesz számára.

Mindkét kritikusnál feltűnő az a megindultság, amely itt áthatol a szokásos parnasszista-neoklasszicista objektivitáson. Arról árulkodik, hogy ízlésirányok és esztétikai elvek közössége náluk személyes kapcsolódások, sőt érzelmi kötődések alapja lehet. Akitől azonban idegen ez a módszer, akit irritál a műveltségi kör és a stílus „szubtilissága", az értetlenül, a beavatatlanok enyhe sértődöttségével fogadja a kötetet, mint Babits Mihály a *Nyugat*ban.[77]

Rövidítések

PL = Pester Lloyd – M = Morgenblatt – A = Abendblatt

(Folytatása a következő számban)

[77] BABITS Mihály: *A lélek és a formák.* = Nyugat 1910. II. 1565.

KÖZLEMÉNYEK

Az Acephalus kódex esztergomi vonatkozásai (OSzK Cod. Lat. 405). A 14. századi kódex az ún. gyűjteményes kötetek műfajába tartozik. Kilenc különböző művet tartalmaz, néhány oldal kivételével (f. 106v, 107r–111v) egy kéz írása. Ez megengedi azt a feltevést, hogy a kötetet valaki a saját használatára másolta illetve állította össze.[1] A kódex az elején is csonka, innen kapta az „Acephalus" nevet. Mai őrzési helyére, az Országos Széchényi Könyvtárba az ún. Velencei egyezmény keretében került a bécsi Hofbibliothekból.[2] Ide a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított kötetekkel együtt vihették, amire a Hofbibliothek-beli alacsony jelzetszám (Rec. 528) utal. Kollár Ádám, a bécsi udvari könyvtár őre jegyezte fel a kötetről 1762-ben, hogy korábban az esztergomi káptalan könyvtáráé volt.[3] A 18. századi bécsi újrakötéskor a possessorbejegyzést tartalmazó előzéklapot nem tartották meg, így ma már nem tudjuk megállapítani, hogy a 14. vagy a 15. században került-e a kötet az esztergomi egyház tulajdonába.

A kódex különleges értéke, hogy töredékesen tartalmazza a Budai Krónika családjába tartozó legkorábbi, 14. századi szövegvariánst. 1342-ig, Károly Róbert haláláig és Nagy Lajos király megkoronázásáig olvasható itt a krónika szövege.[4] A krónikalejegyző írásával a következő műveket találjuk a kötetben: a krónika után 13 üresen hagyott lap következik, majd egy Nagy Sándorról szóló gesta, ezt a német császárkoronázás rendjének leírása és Odoricus de Pordenone olasz ferences kelet-ázsiai útleírása követi. Matematikai jegyzetek másolata után Pseudo Dániel somniariuma, majd egy asztrológiai jegyzetet követően egy szinonimagyűjtemény maradt fenn az eredeti kódexből. A matematikai, asztrológiai fejezetek, az álomfejtés és a szinonimagyűjtemény olyan összeállítót feltételez, aki már egy megszerzett ars-műveltség birtokában ilyen irányú érdeklődéssel rendelkezett.

Az ázsiai útleírás és a matematikai jegyzetek közé, a f. 107r oldalra – a kódexíró sorait közrefogva – kurzív írással Frater Gentile olasz ágostonos 1300-ban Párizsban kelt jövendölését[5] másolta a második kéz. A harmadik kéz egy alkalmi olvasóé, ez orvosi megjegyzést rögzített a f. 106v-ra.[6] A második kéz a f. 107r-on a kódexmásoló szövegébe interlineárisan részben szövegjavítást, részben szinonimákat jegyzett be, ami tudatos olvasói használatra vall.

[1] A kötet részletes leírását l. BARTONIEK, Emma: *Codices latini medii aevi.* Budapestini, 1940. Cod. lat. 405.

[2] Uo. Cod. lat. 403 leírásánál.

[3] *Bibl. Hung.* I. Nr. 917.

[4] MÁLYUSZ 1967. 73–74.

[5] Gentile de Fulegnio (Gentilis de Fulginia) művének címe: Profetia de mundo in centum annis. Kézirata a firenzei Nemzeti Könyvtárban van. *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclesiastiques.* T. 20. Dir. Par AUBERT, R. Paris 1984. 505.

[6] De urina.

A krónika szövegmásolója korabeli műveket rögzített. Odoricus de Pordenone 1331-ben mondta tollba Udinéban úti élményeit. Megfontolandónak érezzük Ligeti Lajos véleményét, miszerint e mű lemásolására az őshaza iránti érdeklődés és adatszerzés is ösztönözhette a kompilátort.[7] Emellett a kódex ferences és olasz vonatkozásait is figyelembe kell venni, hiszen az olasz ferences Odoricus művét egy szintén olasz, Fr. Gentile próféciája követi.[8]

A szakirodalom – érthető módon – elsősorban a krónika szövegével foglalkozott.[9] Egyedül ebben a szövegben olvasható Telegdi Csanád esztergomi érsek (1330–1349) esztergomi tevékenységének leírása.[10] Nemcsak a székesegyházzal, a vár alatti város fejlesztésével, az új egyházak létesítésével kapcsolatos adatokat jegyezte le a krónikaíró, hanem megemlítette a ferences rendházzal kapcsolatos jótéteményeket, többek között könyvek juttatását is. A krónikaíró ebben az esetben helyi ismeretekkel is rendelkezhetett, de az adatokat kaphatta is.

Horváth János szerint a magyar gestákat udvari káplánok, jegyzők, előkelő főpapok, többnyire külföldi egyetemeken tanult emberek írták, akik birtokában voltak annak az írásbeli készségnek, amivel a Trója regény vagy a Nagy Sándor gesta stílusában különböző források alapján össze tudtak állítani egy összefüggő történeti leírást.[11] Mályusz Elemér szerint nem a királyi kancellária volt a krónikaírás egyetlen színtere. A tágabb értelemben vett királyi udvar tekinthető a magyar történeti tudat alakítójának és megőrzőjének. Kristó Gyula személyükben nem túlzottan érdekes másolókat és másolások sorozatát tételezi fel a régebbi szakirodalom felvetéseire alapozva.[12] Kristó az Acephalus kódex Telegdi Csanáddal kapcsolatos bővítései miatt valószínűnek tartja a szerző esztergomi voltát, aki szerinte Telegdi Csanád érsek közeli munkatársa lehetett, és nem sokkal a főpap halála után (1349) írhatta a kiegészítő szövegrészt. Ezt a kódex paleográfiai képével is igazolhatónak látja. Ő a krónika szerzőjét azonosnak tartja az Acephalus kódexbeli másolóval.[13] Kristó Gyula megállapításaival egyetértve mi magunk a krónika szerkesztőjét a Nagy Lajos korabeli királyi udvar esztergomi, elsősorban a Telegdiekhez kapcsolódó személyeinek környezetében keressük. Az 1340–1350-es évek, a krónikaszerkesztés lehetséges időszaka alatt a királyi kápolna meghatározó személyisége volt Vásári Miklós, esztergomi nagyprépost (1339–1347), Csanád érsek unokaöccse, 1350–1358 között utóda az esztergomi érseki székben. Őt követte a nagyprépostságban (1347–1349), majd később az esztergomi érseki székben is (1358–1366) a királyi kápolnában és a kancelláriában is működő Keszei Miklós.[14]

[7] LIGETI Lajos: *Pordenonei Odoricus budapesti kézirata.* = Magyar Nyelv (32.) 1926. 162, 164.

[8] A kötetszerkesztő valószínűsíthető itáliai tanulmányai, ferences kapcsolatai révén is tudomást szerezhetett a friss ferences művekről. A ferences rendi kapcsolattartásra l. TARNAI 185–186. 213. jegyzet.

[9] SRH I, 228.; KRISTÓ 1967. 463–466.; MÁLYUSZ 1967. 73–74.

[10] Kiadás: SRH I, 492–493. A vár alatti város fejlesztése, új egyházak létesítése összekapcsolható a közelmúltban ismertté vált 14. századi Szent Imre kultusz esztergomi tárgyi és irodalmi emlékeivel. KÖRMENDY Kinga–HOLL Béla–SZENDREI Janka: *Szent Imre esztergomi tisztelete a 14. században.* = MKsz (113.) 1997. 125–147.

[11] HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Bp. 1944. 33.

[12] KRISTÓ 1967. 466.; MÁLYUSZ 1973. 8.

[13] KRISTÓ 1967. 463–465.

[14] Vásári Miklósra l. KOLLÁNYI 44.; BÓNIS 34. Könyvkultúrájára az általa rendelt kódexek utalnak: GEREVICH Lászlóné: *Vásári Miklós két kódexe.* = Művészettörténeti Értesítő (6.) 1957. 133–137. Keszei Miklósra l. KOLLÁNYI 45., 53. Frankó Miklós néven! BÓNIS 40.

A királyi kápolnából több királyi káplánról van tudomásunk, akik esztergomi káptalani javadalommal itáliai egyetemen tanultak.[15] Közülük is kikerülhetett a krónika szerkesztője a fent körülhatárolt időszakban és környezetben. Ezzel összhangban van az a bővítés, amit az Acephalus krónika szerkesztője Lajos király koronázási szertartásáról fűzött a budai minorita krónika szövegéhez. Ugyanis az egyházi méltóságok felsorolásakor első helyen és egyedül csak Telegdi Csanád esztergomi érseket nevezte meg.[16] Egy másik, szintén a 14. századi krónikához fűzött bővítmény a koronázáson résztvevők közül egyedül a világi méltóságú Szécsényi Tamás erdélyi vajdát említette meg név szerint. Ennek a kiegészítésnek a szövegét a 15. századi Thuróczi kódex (OSzK Cod. lat. 407) másolatából ismerjük.[17] Arra a kérdésre, hogy az Acephalus kódex krónikaszövegének szerkesztője és másolója azonos személy volt-e, szerintünk egyértelmű válasz nem adható, mert csak ez az egyetlen kézirata ismert a 14. századi krónikakompozíció e változatának.[18] Ezért nem tudjuk eldönteni, hogy az Acephalus kódex f. 78v-on olvasható német-római császárkoronázási leírás a krónikaszerkesztőhöz kapcsolható-e, vagy a kódex szövegösszeállítója kívánt párhuzamot vagy mintaképet adni Lajos király koronázásának szűkszavú leírásához.[19] Abból a tényből kiindulva, hogy az Acephalus kódexben a krónika szövege után üresen hagyott a másoló 13 levelet (ff. 35r–47v) arra következtetünk, hogy ezekre az oldalakra az 1342 utáni évek eseményeit kívánta a kötetszerkesztő saját maga vagy más szerző megfogalmazásában rögzíteni.[20]

Az Acephalus kódex összeállítójának személyiségét érzékeltetni kívánva – hangsúlyozottan analógiaként – a küküllei főesperes pályájára, műveltségére hivatkozunk. Az 1349-ben literatus, 1351-ben magister címmel rendelkező Tótsolymosi Apród János egyetemi tanulmányira Mályusz Elemér abból következtet, hogy a kancelláriából kiválva csak egy bizonyos idő eltelte után (1356–1364) lett egykori kancelláriai főnöke, Keszei Miklós, akkor már esztergomi érsek, vikári-

[15] BÓNIS 34–35. Név szerint: 1336–1352. László, Jánoki Tamás fia, szentgyögymezei prépost. Egyházjogban járatos. Az ő prépostsága idején rendezte Telegdi Csanád a szentgyögymezei prépostság javadalmazását. KOLLÁNYI 43.; BÓNIS 34–35. – 1344. febr. 17. Péter, Miklós fia schloaris in iure canonico Vásári Miklós kérésére esztergomi javadalmat kap. MES III. 533. Nr. 697. Vö. Péter nógrádi főesperes (1350–1372). KOLLÁNYI 51. – 1345. János, Valkói Pál fia. KOLLÁNYI 49.; BÓNIS 34. – 1357. István, Rátót nembeli Olivér fia esztergomi őrkanonoki javadalommal tanult kánonjogot. BÓNIS 35.; KOLLÁNYI 60.

[16] SRH I, 503.

[17] KRISTÓ 1967. 466.; *Kódexek* Nr. 36.; *Bibl. Hung.* I. Nr. 919. „Az a néhány kisebb jelentőségű zárómegjegyzés pedig, amely a Sambucus-, Acephalus- és Thuróczi-kódexekben az 1333-as bejegyzés után van (ti. a Budai Minorita Krónika szövegéhez K. K.), különböző, javarészt még XIV. századi másolók munkájának tekinthető." KRISTÓ 1967. 476. A Thuróczi kódexben maradt fönn a Kálmán kori zsinati határozatokhoz kapcsolódva a Lőrinc-féle esztergomi zsinat határozatainak csonka (a befejező 69–72. fejezet hiányzik) másolata. Ez a szövegegyüttes egyedül Budai János, az esztergomi Collegium Christi alapítójának, a 18. század óta eltűnt, 1406-ban készült kódexében volt olvasható. A két kódex között ezért Jánosi Mónika közvetett másolási kapcsolatot mutatott ki. JÁNOSI Mónika: *Törvényhozás Magyarországon a XI. században.* Kandidátusi értekezés. MTAK D/13. 151. 55.

[18] A másoló nyelvi jellegzetességeire két példa: f. 12v-on következetesen a „pleps" formát használja két alkalommal, következetlen viszont a Hungaria szó másolásában: f. 12r. „Ungaria", f. 12v „Hungaria".

[19] A 15. század második felében az olvasót más problémák foglalkoztatták. A f. 78v-on a német-római császárkoronázás leírásában a 11. sorban szerepel a „clara iustitia et munda" (tiszta és fénylő igazság), mint szimbolizált fogalom. Erre jegyezte meg a margón az olvasó: „Mentitur qui te scripsit", azaz csal, aki téged így említett.

[20] A 14. századi krónika folytatásának Thuróczy a küküllei főesperes (akkor valójában esztergomi kanonok) Tótsolymosi Apród János Nagy Lajos életrajzát tekintette. MÁLYUSZ 1967. 69.

usává. Éppen 1364-től nevezi őt Nagy Lajos speciális káplánjának.[21] Tótsolymosi Apród János 1359-től az esztergomi káptalan tagja volt.[22] Gyakorlatilag ez biztosíthatta a kikövetkeztetett egyetemi tanulmányok költségeit. Vikáriusi működése 1364–1388 között igazolható. Ezalatt az idő alatt készült el a Nagy Lajos életrajz. Nem szánta ugyan ezt a krónika folytatásának, de Nagy Lajos András öccsére tett megjegyzése a király életrajzának elején csak a krónika Károly kori részével összefüggésben értelmezhető.[23] Az Acephalus krónika szövege is lehetett ez.[24] Az Acephalus kódexben – ha Esztergomban volt már – együtt olvashatta a krónikát és annak a Nagy Sándornak a gestáját, akit ő állított példaképül királya elé.[25] A Nagy Sándor gesta nemcsak szövegével, hanem előadásmódjával is példaértéket képviselt a korabeli olvasó számára. Vizkelety András mutatott rá, hogy a középkori stílus egy példaképhez való igazodás követelményét is magában foglalta.[26]

Tartalma alapján az Acephalus kódex – ismét Vizkelety András megállapításaira hivatkozva – annak a keresztény-klerikus kultúrának a terméke, ami mellett Magyarországon nem fejlődött ki a keresztény-laikus kultúra. Ez utóbbi éppen a krónikák és gesták anyanyelvű irodalmát jelentette volna.[27] Mályusz Elemér szerint a királyi kancellária jegyzői, akik koruk közelmúlt eseményeit leírták, közömbösek voltak az irodalmi jellegű alkotások művelésével szemben.[28] Magyarországon a 15. század második felétől a középkori lovagregény és példázatirodalom jelentette – a királyi udvar humanista műveltségén kívüli – a világi műveltséget, még mindig latin nyelven.[29]

A szakirodalmi és kodikológiai megfigyelések alapján az Acephalus kódex krónikaszövege elhelyezhető az 1340–1350-es évek esztergomi érsekeinek esztergomi vagy budai udvari környezetében. Az Acephalus kódex szerkesztését, másolását ugyanerre az időpontra datálhatjuk, ugyanebben a környezetben, árnyalatnyi ferences érdeklődéssel, amit érvényesnek érzünk a krónika szövegére is. Ha a kódex már a 14. században az esztergomi egyház könyvtárában volt, akkor egykorú képviselője volt a könyvtár állományában az udvari keresztény-klerikus műveltségnek. Ha csak a 15. században került Esztergomba, akkor a székesegyházi könyvtár használóinak, olvasóinak a világi, laikus kultúra iránti érdeklődését tanúsítja.[30]

KÖRMENDY KINGA

[21] MÁLYUSZ 1967. 67, 69.; BÓNIS 38.

[22] KOLLÁNYI 61. Esztergomi javadalmasként (1359–1383) végrendelkezve könyveit az esztergomi egyházra hagyta. A „bonos libros et alia" néven összefoglalt kötetek az 1397-es vitizációkor még Régeni Lászlónál és feleségénél voltak. További adatunk nincs a sorsukról. KOLLÁNYI Ferenc: *Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis anno 1397.* = Történelmi Tár 1901. 254.

[23] MÁLYUSZ 1967. 69.

[24] A krónikákat a királyi kancelláriában őrizték, részben azért, mert ott keletkeztek, részben azért, mert ott volt rájuk szükség. L. MÁLYUSZ Elemér: *Thuróczy János krónikája és a Corvina.* = Filológiai Közlöny 1966. 300. Az Acephalus szövegével rokon 14. századi krónika szövegét a 15. századi Sambucus kódexből ismerjük. OSzK Cod. lat. 406. *Kódexek* Nr. 37. korábbi irodalommal. Vö. a váradi káptalan statútumában (1370) szereplő hivatkozást egy Chronica Hungarorumra. *Bibl. Hung.* III. Nr. 465. Az Acephalus krónika is lehetett Esztergomban.

[25] SRH I, 214. Vö. MÁLYUSZ 1967. 72.

[26] VIZKELETY András: *Megjegyzések a latinitás és az anyanyelv szerepéhez a középkori historiográfiában.* = Vigilia (55.) 1990. 682.

[27] UŐ.: *Megjegyzések Kurcz Ágnes: Lovagi Kultúra Magyarországon a 13–14. században c. könyvéhez.* = ItK (94.) 1990. 522.

[28] MÁLYUSZ 1973. 8.

[29] MÁLYUSZ 1967. 199. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Eleink szórakoztató olvasmányiról.* = ItK (84.) 1980. 650–655. L. még VIZKELETY: *i. h.* 683–684. 22. jegyzetben.

[30] L. 19. jegyzet.

Rövidítésjegyzék

BÓNIS	BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp. 1971.
Bibl. Hung.	CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica.* Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. Bp. I, 1988, II. 1993, III. 1994.
KOLLÁNYI	KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1000–1900.* Esztergom 1900.
Kódexek	*Kódexek a középkori Magyarországon.* Kiállítás az OSzK-ban. Bp. 1986.
KRISTÓ 1967	KRISTÓ Gyula: *Anjou kori krónikáink.* = Századok (101.) 1967. 457–514.
MÁLYUSZ 1967	MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy krónika és forrásai. Bp. 1967.*
MÁLYUSZ 1973	MÁLYUSZ Elemér: *Kancellária és krónikaírás a középkori Magyaroszágon.* Bp. 1973. (Irodalomtörténeti füzetek 79.)
MES III.	*Monumenta Ecclesiae Strigoniensis III.* Ed. L. C.DEDEK. Strigonii, 1924.
SRH I.	*Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque Arpadianae gestarum.* Ed. E. SZENTPÉTERY. Budapestini, 1937.
TARNAI	TARNAI Andor: *„A magyar nyelvet írni kezdik".* Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984.

Új nyomdatörténeti adatok Erdélyből. A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia legrégibb korszakának (1473–1800) feldolgozásával foglalkozó munkacsoport az Országos Széchényi Könyvtárban a legutóbbi években kimagasló figyelmet szentel a korábban évtizedeken át kutathatatlan erdélyi gyűjteményeknek.[1] Ennek során különösen eredményesnek mutatkozik a volt szász városokban (Nagyszeben, Brassó, Segesvár stb.) őrzött régi nyomtatványok számbavétele. Ezeken a helyeken ugyanis eddig viszonylag kevés magyar bibliográfus fordult meg. Akik pedig ott jártak, azok sem érdeklődtek valamennyi 1801 előtti hazai nyomtatvány iránt, amint ez a jelenlegi munka során történik. Így most nyílik mód először, olyan csoportok másolatban történő beszerzésére is a magyar nemzeti könyvtár számára, mint amilyen pl. Julius Gross által[2] leírt több száz brassói kisnyomtatvány, többnyire egyleveles plakát formájában, amelyek szinte mindegyike csupán egyetlen példányban maradt fenn, és pedig a helyi evangélikus egyház levéltárában.

Az ezer és ezer, korábbról már ismert hazai nyomtatvány újabb és újabb példányának regisztrálása mellett száz és száz teljességgel ismeretlen kiadványt sikerült már eddig is számba venni, jóllehet a fentiekben körvonalazott erdélyi vállalkozás elvégzése még annak első felében jár. Így fordulhatott elő, hogy az 1801 előtti nyomdahelyeink és nyomdászaink már régen kialakult és az utóbbi évtizedek munkája során csak kevés kiegészítést igényelt jegyzékéhez is akadnak újabb, a korábbiakat kiegészítő adatok.

A közelmúltban egyetlen hónapon belül előbb a segesvári volt evangélikus gimnázium,[3] majd a nagyszebeni Brukenthal múzeum könyvtárában[4] sikerült rátalálni egy-egy példányban arra a tizenhatodrét alakú, német nyelvű naptárra, amelyet az 1718. esztendőre a szebeni városi nyomda felszerelésével állítottak elő, és ahol a címlap alján nyomdahelyként „Heltau" olvasható.[5] (1. ábra)

[1] Magyar Könyvszemle 1998. 44.

[2] GROSS, Julius: *Kronstädter Drucke 1535–1886.* Kronstadt 1886.

[3] Jelzete 21 449.

[4] Jelzete P. I. 68.

[5] Heltau, druckts und verlegts Johann Barth. – AVRAM, Mircea: *Calendarele sibiene în limba germană (sex. XVII–XX).* Sibiu, 1979. Ő ezt a nyomdahelyet megkérdőjelezte.

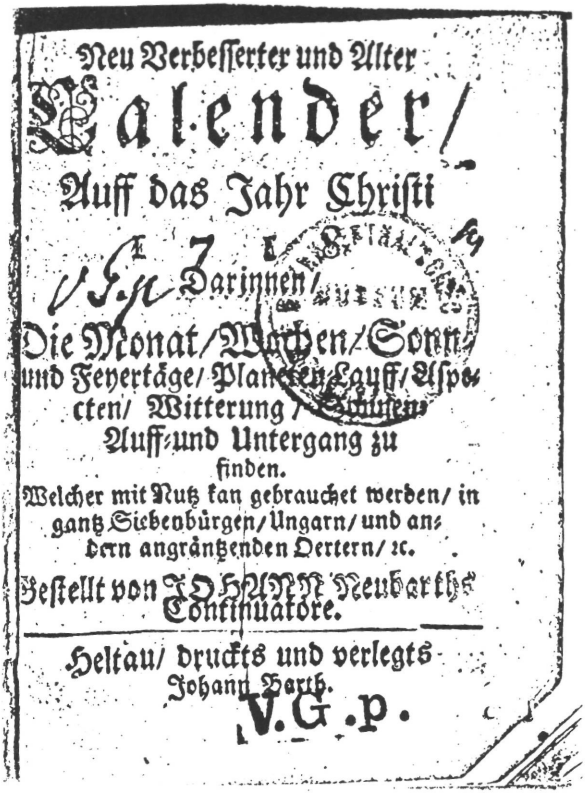
Neu Verbeſſerter und Alter
Calender/
Auff das Jahr Chriſti
Darinnen/
Die Monat/Wochen/Sonn-
und Feyertäge/ Planeten Lauff/Aſpe-
cten/ Witterung/
Auff- und Untergang zu
finden.
Welcher mit Nutz kan gebrauchet werden/ in
gantz Siebenbürgen/Ungarn/ und an-
dern angräntzenden Oertern/ ꝛc.
Beſtellt von JOHANN Neubarths
Continuatore.
Heltau/ druckts und verlegts
Johann Barth.
V.G.p.

1. ábra

A helymegjelölés a Nagyszebentől alig több mint tíz kilométerre fekvő, gazdag történelmi múlttal rendelkező kis helységre, Nagydisznódra vonatkozik.[6]

A hazai szászok történeti szaksajtója már jó egy évszázada foglalkozott, éppen a Brukenthal-féle példány alapján, ezzel a nyomdahellyel.[7] A *Korrespondenzblatt* c. erdélyi folyóiratban C. K. megjelöléssel[8] jelent meg az a néhány soros kérdés, hogy milyen történelmi körülménynek tudható be az 1718. évre szóló szebeni naptár címlapján olvasható „Heltau" nyomdahely.[9]

A válasz erre a feltett kérdésre már a folyóirat következő számában napvilágot látott W. B. jr.[10] tollából.[11] Ez felhívta a figyelmet Wilhelm Schmidt írására,[12] amelyben részletes leírása olvasható az ezzel kapcsolatos 1717. évi szebeni eseményeknek. Eszerint ez év júniusában Szeben városában a nagydisznódi kapu előtt fekvő erődben, ahol szegény emberek kunyhókban tengették életü-

[6] Általában úgy gondolják, hogy Heltai Gáspár ebből a községből származott.

[7] Itt kell őszinte köszönetet mondani Gernot Nussbächernek, a brassói állami levéltár helyettes igazgatójának, aki erre a figyelmemet felhívta, és az erre a témára vonatkozó saját jegyzeteit készséggel rendelkezésre bocsátotta.

[8] Carl Kisch?

[9] Korrespondenzblatt für siebenbürgische Landeskunde 1890. 108.

[10] Wilhelm Bruckner?

[11] 9. jegyzet 119–120.

[12] Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde N. F. XIII. 1866. 286–289.

ket, pestis ütötte fel a fejét. Ezért a városparancsnok, Johann Stephan Steinville gróf elrendelte ezeknek a bódéknak felégetését. Lakóit a Szebentől közvetlenül északra fekvő Szenterzsébet[13] előtt levő, cölöpsorral körülvett kertbe telepítették át.

Szeptember 11-én több pestisgyanús haláleset történt fel. Ez arra késztette az ott lakó Kornis Zsigmond grófot, aki ekkor az erdélyi gubernium élén állt, hogy vezető tisztviselőivel együtt elhagyja a várost. Szeptember 17-én maga a tanács is úgy ítélte meg a helyzetet, hogy engedélyezi a lakosságnak Szeben elhagyását. A császári csapatok is hasonlóan cselekedtek: mindössze két század, mintegy 300 emberrel maradt a bástyákon vissza. Október 20-án a város vezetői és maga a tanács is áttelepült Nagydisznódra. A visszamaradottakkal a kapcsolattartást október 30-án csak bizonyos napokra korlátozták, amikor is a rokonok és ismerősök csak felügyelet mellett és kellő távolságból beszélhettek egymással. Nem ismeretes, hogy a házaikban maradt emberek közül hányat ragadott el a pestis.

1718. február 18-án külön embereket rendelt meg a tanács a pestises betegek házainak fertőtlenítésére, és a még beteg négy személy Bungardra történő szállítására. Tíz nappal később azután feloldották ez eddigi szigorú zárlatot. Azonban a betegség még nem múlt el teljesen, mert Szeben nyugati részében újabb megbetegedések történtek. A tanács ezért április 10-én elrendelte a koldusok és cigányok teljes mozgástilalmát, míg a többiek is csak az őrség alapos testi vizsgálata után léphették át az ellenőrzőpontokat. Ugyanebben a hónapban – feltehetően a járvány elcsendesedését követően – több rendelkezést is hoztak a pestises betegek holmijainak kivétel nélküli elégetésére.[14]

A fentiek alapján nem kétséges, hogy a város nyomdáját annak akkori vezetője, Johann Barth a tanács áttelepülésével párhuzamosan az 1717. év utolsó és a következő esztendő első hónapjaiban ugyancsak Nagydisznódra helyezte át. Ez a helység így bevonult a 18. századi erdélyi nyomdahelyek közé.

Richard Schuller 1711. évre szóló és Nagydisznódon készített német nyelvű naptárról írt, amelyet Johann Barth nyomdász állított elő.[15] Ez mintha arra utalna, hogy a szebeni városi nyomda a fentiekben ismertetett 1717/1718. évi kényszerű átköltöztetésére már ezt megelőzően, az 1710/1711. esztendőkben is sor került volna. Megerősíteni látszik ezt az 1710. augusztus 9-től 1711 januárjáig tartó pestis, amelynek egyedül ebben a városban mintegy félezer halálos áldozata volt. A környékkel együtt ez a szám megközelítette a kétezret.[16] Nyomdatörténeti szempontból érdemes megemlíteni, hogy feltételezhetően ennek az 1710-ben kitört járványnak alkalmával másolták le[17] az első erdélyi tipográfiának, a szebeninek 1530-ban készült kiadványa szövegét.[18] Mára ennek a Sebastian Pauschner által írt pestiskönyvnek emléke csak ilyen alakban maradt fenn.[19]

Valóban kézenfekvőnek tűnik a fentiek alapján annak feltételezése, hogy a szebeni nyomda az 1717-ben kitört pestist megelőzően, már 1710-ben is átköltözött átmenetileg a ragály elől Nagydisznódra. Az a körülmény azonban, hogy e naptár nyomdászának neve Schuller közlésében „Johann Barth", valószínűtlenné teszi ilyen kiadvány létét. Ennek a nevezetes nyomdászdinasztiának az évszám alapján számításba vehető első két ismert tagja is ezt a nagyon gyakran használt

[13] Hammersdorf.

[14] HERBERT, Heinrich: *Die Gesundheitspflege in Hermannstadt zur Zeit Karls VI.* In: *Programm des evangelischen Gymnasiums A. B. ... zu* Hermannstadt 1892/1893. 14–21.

[15] SCHULLER, Richard: *Der evangelisch-sächsische Pfarrer in seiner kulturgeschichtlichen Bedeutung.* Schäßburg, 1930. 61.

[16] 14. jegyzet 11–13.

[17] NUSSBÄCHER, Gernot: *Aus Urkunden und Chroniken.* Bukarest, 1981. 149.

[18] RMNy 10.

[19] Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 1963/27. 257–271.

keresztnevet viselte. Az idősebb tevékenysége az 1696 és 1706, a fiatalabbé pedig az 1714 és 1746 közötti évekből tudott.[20] Ebből kiviláglik, hogy kettőjük munkássága időben nem függött össze. A szebeni városi nyomdát az 1707–1716 időkörben Michael Heltzdörffer vezette.[21]

Sajnos ebből az 1711. esztendőre szóló szebeni naptárból ma egyetlen példány sem ismeretes. Így teljes bizonyossággal nem dönthető el, hogy mi is a pontos helyzet. Elméletileg ugyan elképzelhető, hogy ezt a kalendáriumot valamelyik Barth állította elő Nagydisznódon, amíg Heltzdörffer Szebenben maradt. Ennél jóval nagyobb azonban annak valószínűsége, hogy Schuller elírta az évszámot, amikor 1718 helyett 1711-et közölt. Az sem zárható azonban ki, hogy a tévedés az ő forrásától, Martin Schustertől, a nagyszebeni Brukenthal Múzeum igazgatójától származik. Ő, mint városa történetének kiváló ismerője nyilván tudott az 1710/1711. évi járványról. Ugyanakkor az általa akkor vezetett gyűjteményben őrzik ma is az 1718-ra szóló nagydisznódi naptár egyik példányát. Nem lehetetlen, hogy e két pestisjárvány évszámai cserélődtek fel nála, amikor tájékoztatta Schullert.

A nagyszebeni gyűjteményben az előbbivel azonos jelzet[22] alatt őrzik, az 1718. évre készülttel azonos kivitelű másik szebeni német naptárat, amelyik az 1739. évre szól. (2. ábra) Ez címlapjának alján az „In Heltau, druckts Johann Barth" szöveget viseli.[23] Aligha kétséges, hogy ezek szerint az 1738. év második felében a városi nyomda tehát átmenetileg ismét áttelepült Nagydisznódra. Az ok is nyilvánvalóan azonos volt: a pestis veszélye. Valóban, 1738 júniusa és 1739 áprilisa között ismét ez a ragály pusztított Szebenben és annak környékén: 29 éven belül immár negyedszer. Egyedül július 20. és 29. között több mint ezer személy hagyta el ezért a várost: a lakosságnak mintegy negyede. Ez alkalommal – figyelmen kívül hagyva a környező tanyák lakóit és a cigányokat – nem kevesebb, mint 948 áldozata volt a pestisnek.[24]

Bár a szakirodalomban nem volt található adat arra, hogy a város vezetősége – az 1717/1718. évi járványhoz hasonlóan – ez alkalommal is kitelepült Nagydisznódra, az egész a korábbi eseményekhez félelmetesen hasonló módon zajlott. Ráadásul a beszámolók szerint[25] ezt a községet – úgy tűnik – a ragály ez alkalommal is elkerülte. A szebeni városi nyomda átmeneti nagydisznódi működése 1738/1739-ben tehát pontos megismétlődése volt a két évtizeddel korábbiaknak.

Ezt látszik megerősíteni az a két adat, amelyet Gernot Nussbächer[26] volt szíves rendelkezésre bocsátani. Ezek szerint 1739-ben Nagydisznódon nyomtatták ki fólió alakban két levélre azt a latin nyelvű rendelkezést, amelyet 1713-ban hoztak és alkalmaztak Bécsben a pestis ellen.[27] Ezt az erdélyi fejedelemségben életre hívott egészségügyi császári bizottság németből latinra fordíttatta.[28] A kiadvány impresszumadata így szólt: „Heltae – Typis Johann. Barth. Cibin. Anno MDCC XXXIX." Ebből a kiadványból Kemény Józsefnek birtokában volt egy példány.[29] Sőt ennek a pestisre vonatkozó rendelkezésnek német nyelvű eredeti szövegét is elkészítette a szebeni

[20] PETRIK VIII. 546.

[21] PETRIK VIII. 550.

[22] 4. jegyzet.

[23] Mircea Avram (5. jegyzet) a 48. sz. alatt ezt a példányt írta le. A nyomdahelyet itt is megkérdőjelezte.

[24] 14. jegyzet 29–33.

[25] 24. jegyzet.

[26] 7. jegyzet.

[27] *Lustratio ordo infectarum aedium, habitationum et nosocomiorum, Anno M.DCC. XIII Vienneae, et ibidem in provincia observatus et practicatus.*

[28] *Per caesaream in Principatu Transilvaniae erectam sanitatis commissionem ex Germanico idiomate in Latinum translatus.*

[29] KEMÉNY, Josephus: *Transsilvania possessonaria.* Terra Saxonum. Nagy Disznód. – A kolozsvári Akadémiai Könyvtár kézirattára.

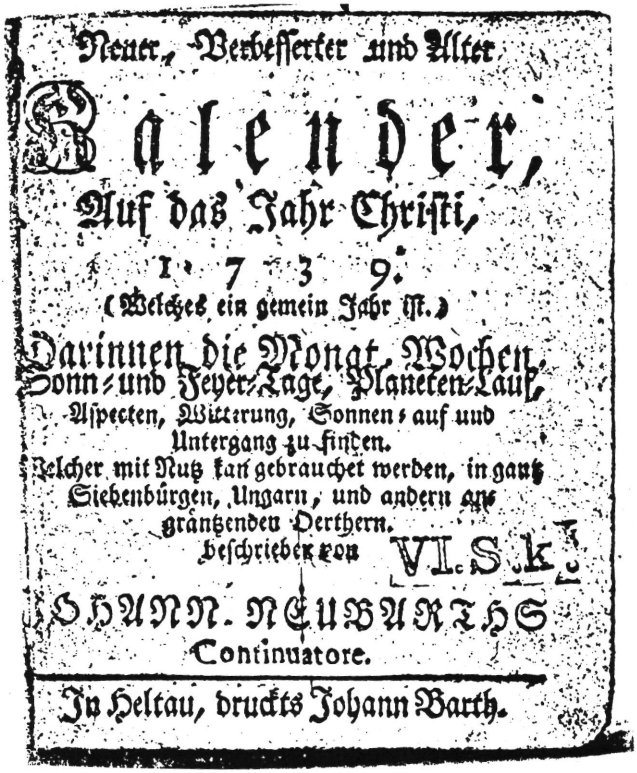
Neuer, Verbeſſerter und Alter
Calender,
Auf das Jahr Chriſti,
1739.
(Welches ein gemein Jahr iſt.)
Darinnen die Monat, Wochen,
Sonn- und Feyer-Tage, Planeten-Lauf,
Aſpecten, Witterung, Sonnen- auf und
Untergang zu finden.
Welcher mit Nutz kan gebrauchet werden, in gantz
Siebenbürgen, Ungarn, und andern an
gräntzenden Oerthern.
Beſchrieben von VI. S. K.
JOHANN. NEUBARTHS
Continuatore.
In Heltau, druckts Johann Barth.

2. ábra

nyomdász.[30] A megjelentetés helyére és idejére vonatkozólag a címlap utolsó sorai adnak felvilágosítást: „Im Druck gegeben Heltau, nachgedruckt bey Johann Barth Buchdruckern in Herrmann-Stadt 1739.[31]

Ezek szerint a latin nyelvű fordítást a Barth által bérelt szebeni városi műhely még második, ideiglenes, nagydisznódi tartózkodása folyamán állította elő 1739-ben, a német eredetit pedig ugyanott adták nyomdába, de annak kinyomtatására már csak a Szebenbe történt visszatértést követően került sor. Az 1739. évre szóló naptárat – az időben történő terjesztés érdekében – nyilván már az előző esztendő utolsó hónapjaiban állították elő Nagydisznódon. A pestis elleni rendelkezés latin fordítását pedig ugyanott 1739-ben. Az eredeti német szövegnek elkészítése ugyanebben az esztendőben viszont már Szebenben történt. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy Nagydisznódon a Barth-féle műhely – az 1718/1719. évihez hasonlóan – az 1738. év második felétől a következő esztendő első feléig tartózkodott ebben a helységben.

* * *

[30] „Ordnung derer inficirten Haüßer und Wohnungen auch Lazareten, wie solche anno 1713 in Wienn und auf dem Land vorgekehret worden. Von einer kayserlichen in Siebenbürgen aufgestelten Sanitaets Commission zu dem Gebrauch dieses Landes wegen Ermanglung genugsamer Exemplarien nochmahlen."

[31] KEMÉNY Sámuel: *Chartophilacium Transilvanicum.* Tom. XXVIII. – A kolozsvári Akadémiai Könyvtár kézirattára.

Az erdélyi szászság két legfőbb városa mindig is Szeben és Brassó volt. Mindkettő már a 16. század második negyedétől, ha nem is folyamatosan, de nyomdahely volt. Így mint ilyen, a legrégibbek közé tartozik a Kárpát-medencében. További jelentős települései voltak az erdélyi németségnek Medgyes, Beszterce és Segesvár. Közülük az első kettőben a 18. század második felében működött könyvsajtó, míg Segesvárott csak az 1867. évi kiegyezést követő időben. Besztercén 1760-tól folyamatosan, míg Medgyesen 1765-től 1810-ig, majd 1871-től ismeretes nyomdai tevékenység. A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia keretében folyó adatgyűjtés a 18. századból eddig igencsak szerény számban tudott regisztrálni kiadványokat ebből a két városból: Besztercéből 13, Medgyesről pedig összesen 16 bibliográfiai egységet.[32] Bár e két helyen a 18. században aligha folyt kiemelkedő mennyiségű tipográfiai tevékenység, mégis a több évtizeden át működő műhelyek számszerű termése a fenti számoknál nyilvánvalóan lényegesen nagyobb volt.

Az erdélyi gyűjteményekben folytatott bibliográfiai adatgyűjtés során azután a fentiekhez viszonyítva valóban jelentős mennyiségű, korábbról nem ismert kiadvány került már eddig is napfényre. Az ezeken olvasható nyomdásznevek alapján korábbról nem ismert is előkerült. A nagyszebeni Brukenthal múzeum könyvtárában őrzött medgyesi, német nyelvű naptársorozaton lehetett legjobban a tulajdonosi változást felismerni. Az 1765–1784 között mindig Johann Sifft neve olvasható, majd az 1789-re szóló kalendáriumon a „mit Sifftischen Schriften" megjelölés található. Ez arra utal, hogy az 1788. esztendő második felében a korábbi tipográfus már halott volt, és a tulajdoni viszonyok ezt követően még rendezetlenek lehettek.[33] Az 1790. évtől azután a medgyesi kiadványokon Johann Michael Sifft neve olvasható, aki nyilván az elhunyt nyomdász fia lehetett, és eddig nem szerepelt a hazai nyomdászok jegyzékén.

BORSA GEDEON

A dunántúli pietisták „jenai" műhelye. Nyomdatitkok és szerzőségi kérdések. A legújabb tipográfiai kutatások szerint 1733–34-ben több evangélikus kiadvány is megjelent titokban a győri Streibig nyomdában: id. Ács Mihály *Aranyláncza* és *Zengedezö mennyei kar*a két-két kiadásban, az *Utitárs* és a *Halott temetéskorra való énekek*,[1] Hegyfalusi György *Centifoliája*[2] és Bárány György *Panoplia catholicája*.[3] Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy kortárs adatokkal is rendelkezünk maga a közreműködő, Fábri Gergely naplójából.[4] Ebből kiderül, hogy 1733-ban Fodor István (alsóbüki nemes) finanszírozta a kiadást, míg 1734-ben Müller János győri könyvárus rendelte meg saját költségére a munkát. A szöveg gondozását és a korrektúrát mindkét esetben Fábri végezte. A *Panoplia catholica* c. „dictomos könyv" háttere annyiban más, hogy szerzője azt saját költségén adatta ki: Bárány állítólag három évi fizetését fordította erre a

[32] PETRIK VI. 13–14, 225. – VIII. 254–255, 369–370.

[33] Pl. több gyermek és az özvegy között még nem történt meg a vagyonmegosztás, az egyetlen fiúörökös még kiskorú volt stb.

[1] PETRIK I. 14–15, 634, VII. 92; SZELESTEI N. László: *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. I–II.* = MKsz 1983. 292–304, 1991. 343–351. I. 294, 302; II. 344–347; V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek. 1539–1800.* Bp. 1996. 34–35. és 37–39. sz.

[2] H. n. 1729. PETRIK II. 91. Vö. SZELESTEI 1983–1991. II. 343–344, 350.

[3] H. n. 1733. PETRIK III. 33; PAYR Sándor: *Magyar Pietisták a XVIII. században.* In: *Magyar protestáns egyháztörténeti monográfiák I.* Bp. 1898. 97–174, 156. Vö. SZELESTEI 1983–1991. II. 346–348.

[4] PAYR Sándor: *Fábry Gergely naplója.* = Theológiai Szaklap (2.) 1903/4. 124–132, 129–130; SZELESTEI 1983–1991. II. 350–351.

célra.[5] A győri püspöki nyomdász, Streibig József Antal nem keveset kockáztatott a protestáns ima- és énekeskönyvek kiadásával, árai ennek megfelelően magasak lehettek. Talán ezzel magyarázható, hogy megrendelői más nyomdákkal is kísérleteztek.

Szelestei N. László bizonytalannak tartja, hogy Bárány Györgynek szerepe lett volna az Ács Mihály-féle könyvek többszöri megjelentetésében.[6] A Fábri-napló valóban nem szól erről, de két adatunk is van arra, hogy a *Zengedezö mennyei kar* bővítésében Bárány is részt vett. Bárány 1728-ban azt írta Vázsonyi Mártonnak, hogy szisztematikus mutatót készít az új énekeskönyvhöz,[7] temetésén, 1757-ben pedig fia, Bárány János állította, hogy „Graduálban *[Új zengedező mennyei kar]*... van munkája neki".[8] Ezt a problémát könnyen megoldhatjuk, ha végignézzük az énekeskönyv bővülési folyamatát,[9] s ezt egybevetjük a tipográfiai vizsgálatok eredményeivel.[10]

ZMK Lötsén 1696?	RMK I. 1589a[11]	104 ének
ZMK Lötsén 1703	RMK I: 1673.	111 ének
ZMK „Lötsén 1696"	[Komárom, 1718k]	111 ének
ZMK Lötsén 1706	Sztripszky 426.	114 ének
ZMK „Lötsén 1696"	[Komárom, 1718k]	130 ének
ZMK „Lötsén 1726"	[Győr, 1733/34]	133 ének
ZMK „Augustában 1735"	[Kőszeg-Sopron]	222 ének
ÚZMK „Frankofurtumban 1743"	[Sopron]	619 ének
ÚZMK „Frankofurtumban 1750"	[Sopron]	633 ének

Az első bővítések (1706-ig) valószínűleg a két Ács Mihálynak tulajdoníthatók. Komáromban rövid időn belül két kiadás jelent meg: az első az 1703-as ZMK anyagát tartalmazta, de az 1696-os címlappal, ez talán a nyomdásznak, Töltési Istvánnak az üzleti fogása volt. A második komáromi énekeskönyv már jelentősen bővült, többek között id. Tatay István († 1735) „Szívemet hozzád emelem, dicséretedre serkentem" kezdetű énekével. Emögött a bővítés mögött a győri tanárokat: Vázsonyi Mártont, Wagner Györgyöt, ifj. Tatay Istvánt sejthetjük (mindhárman verseltek). A Győrött megjelentről pontosan tudjuk, hogy gondozója Fábri Gergely volt, lényegében az előbbi gyűjteményt másolta (az ebben újonnan feltűnő, néhány németből fordított ének a 17. század közepéről való).

[5] Bárány György levele Szentgróthi Mihálynak: PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek.* Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez. I. Sopron, 1910. 355. Bárány János Ribini Jánosnak 1751. november 1.: „Pater meus [...] propriis sumptibus 1733. libellum dictorum typis exprimi curavit et maxima parte gratuito in omnes partes distribuit, ut ex impensis 150 fl. vix [ei] redierint." Soproni Evangélikus Levéltár (SEL) 1393:92v Vö. SCHMIDT János: *Szenicei Bárány György, a nagy pietista sárszentlőrinci lelkész és tolna-baranya-somogyi evangélikus egyházmegye megszervezőjének és első esperesének élete és munkássága. 1682–1757.* Paks, 1940. 44.

[6] SZELESTEI N. László: *Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében.* = Protestáns Szemle (56.) 1994. 207–215, 212.

[7] Dörgicse, 1728. július 12-én. SEL 1383:56.

[8] PAYR 1910. 365. 60. strófa.

[9] A beható himnológiai értékelés helyett hadd utaljak Schulek Tibor anyaggyűjtésére (ma a Győri Evangélikus Levéltárban: GyEL) és összefoglaló tanulmányára (SCHULEK Tibor: *Kurzer Abriß der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuches.* = Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie (13.) 1968. 130–140. 135–136.).

[10] SZELESTEI 1983–1991. I. 302; ECSEDY 28–29., 35., 40., 62–63., 78–80. sz.

[11] Egyetlen példányának címlapjáról az évszám leszakadt. Az OSzK RMNy csoportja 1692 és 1696 közé datálta. A későbbi hamis impresszumok miatt mindenképpen feltételezhetünk egy 1696-os kiadást, más adatok 1692-ről szólnak.

Az 1735-ös ZMK ezzel szemben címlapja szerint „több mint száz" korálnyi gyarapodást mutat, ezek nagy része ugyancsak Paul Gerhardttól (1607–1676), Johann Heermanntól (1585–1647), ill. kortársaiktól származik. Közéjük vegyülnek már viszont Johann Jakob Schütz (1640–1690), Christoph Tietze (1641–1703), Joachim Neander (1650–1680), Lorenz Lorenzen (1660–1722) és Ämilie Juliane von Schwarzburg-Rudolstadt (1637–1706) pietista hátterű énekei is. Valószínűleg erről az új énekeskönyvről írt Bárány Vázsonyinak, így leginkább kettőjük tartható ebben az esetben szerkesztőnek. Csupán egy fordítást sikerült eddig személyhez kötni: a „Te világ, szép ékességed" kezdetű szöveg valószínűleg Vázsonyié.[12] Ugyancsak ettől az évtől kezdve egészül ki a ZMK „Jeremiás siralmai"-val, „A mi urunk Krisztus kínszenvedésének históriájá"-val és a „Jeruzsálem veszedelmének históriájá"-val.[13]

Az 1743-as ÚZMK közismerten Torkos József nevéhez fűződik,[14] ám nemcsak Bárány János verse, hanem maga a munka terjedelme is elárulja, hogy több munkatársa volt: 240 új fordítás került bele ebbe a gyűjteménybe.

> „Diese Sammlung ist eine theologische und auch dichterische Spitzenleistung. Es muß eine begeisterte, geistbeselte Arbeitsgemeinschaft gewesen sein, von der aber noch kaum etwas ausfindig gemacht worden ist, die sich zu diesem Dienst zusammenfand. Der Hallische Pietismus hat damals sehr segensreich fermentierend auf luth. Kreise in Ungarn eingewirkt."[15]

– írja Schulek Tibor. A pietizmus nyoma mindenképpen felfedezhető a kötetben Joachim Neander, Ludwig Andreas Gotter (1661–1735), Christian Friedrich Richter (1676–1711), Johann Caspar Schade (1666–1698), Bartholomäus Crasselius (1667–1724), Johann Heinrich Schröder (1667–1699), Johann Burchard Freystein (1671–1718) szövegei révén. Bekerült a gyűjteménybe Angelus Silesius (1624–1677) „»Mir nach«, spricht Christus, unser Held" kezdetű versének fordítása is, s a „Jézus, e világ bűnéért, ki meghalni eljövél" kezdetű ismeretlen szerzőjű korál, mindkettő Johann Anastasius Freylinghausen hallei énekeskönyvéből. Miskei Ádám nevéhez tudunk ugyan kötni néhány verset,[16] de az anyag legnagyobb részénél feltételezésekre vagyunk utalva. Torkos József mellett a dunántúli író papok bármelyike részt vehetett a munkában.[17]

Az evangélikus énekeskönyveket ugyan sokan feldolgozták már himnológiai szempontból, mégsem tudjuk, milyen közvetítéssel jutottak a német énekek a fordítókhoz. Valószínű, hogy az akkori széles énekeskönyv-választékból csak néhányra támaszkodtak. Igen izgalmas volna egyszer megvizsgálni, hogy mekkora átfedés mutatható ki az említett bővületek és a hazai német (elsősorban Johann Sigismund Pilgram *Neu-vermehrtes Oedenburgisches Gesang-Buch*-ja, 1726),[18] valamint néhány

[12] PAYR, 1898. 152; SZENT-IVÁNYI Béla: *A pietizmus Magyarországon.* = Századok 1935. 325. (Önállóan: Bp. 1936.)

[13] Ezek a Ludvig János által 1745-ben kiadott soproni német énekeskönyvben ugyancsak megjelentek, ám a birodalomban használt énekeskönyveket már a 17. század végén kiegészítették velük.

[14] Torkos József levele Prónai Gábornak 1743. október 1-jén. L. PRÓNAY Dezső – STROMP László: *Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek I. (MEEE)* Bp. 1905. 394–396.

[15] SCHULEK 1968. 136.

[16] PAYR 1898. 152.

[17] Az óriási terjedelmet az is magyarázza, hogy az ÚZMK bőven merített a meglévő magyar énekeskönyekből, így az M. Sartorius János-féle *Magyar lelki órá*ból (1730) is, melyet a ZMK kiadások addig nem vettek figyelembe. Vö. SCHULEK 1968. 136.

[18] A Petrik-bibliográfia (VII.354.) az 1737-es kiadásnál korábbit nem ismer. Figyelemreméltó, hogy Ludvig ezt a gyűjteményt több függelékkel bővítve adta ki 1745-ben: Evangélikus Országos Könyvtár 18.784.

olyan énekeskönyv között, mely biztosan megvolt a dunántúli pietisták könyvtárában: Freylinghausen hallei[19] és Möllenhoff bécsi[20] gyűjteményére gondolok.

Érdekes, hogy az *Új zengedező mennyei kar* megjelenése után is kiadták még a különböző terjedelmű korábbi változatokat is.[21] A 133 énekes „Lötsén" megjelöléssel került forgalomba,[22] míg a 222 énekes „Augustában" látta meg a napvilágot, a kőszegi Ludvig János kiadásában.[23] Hasonló változatosságot figyelhetünk meg az *Aranylánc* c. imakönyv kiadásainál is. Az eredeti terjedelmű mindig „Lötsén" jelenik meg (azaz Komáromban, Győrött vagy Sopronban),[24] a bővebb változat pedig 1734-től kezdve „Jénában" [Sopron].[25] A tartalmi különbségek elemzése meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit, ezért megelégszem annak regisztrálásával, hogy két párhuzamos könyvkiadói tevékenység figyelhető meg a dunántúli evangélikusok körében: egy hagyományőrző, mely egyszerűen a meglévő gyülekezeti igényeket igyekezett kielégíteni (pl. Fodor István), [26] vagy üzleti hasznot remélt (pl. Müller János) – valamint egy újat is teremtő, mely tudatosan merített a hallei pietista kegyességből.

Az 1734-es *Aranylánc*cal és az 1735-ös *Zengedező*vel[27] induló kiadói körbe tartoznak Bárány György, Sartoris János szerzők, Ludvig János kompaktor, valamint Christian Nicolaus Möllenhoff (1698–1748) bécsi dán követségi lelkész (1728–1736) és Hans W. von Diede báró brit-hannoveri követ mint anyagi támogatók. Ez a kör először a soproni Schmiddel nyomattatott, majd Ludvig feltételezett kőszegi műhelyével, végül visszatért a soproni Siess-nyomdához.

Ludvig János vállalkozására Szelestei N. László és V. Ecsedy Judit kutatásai derítettek fényt. Az evangélikus Ludvig valószínűleg Bécsből jött 1735-ben Kőszegre (Sartoris gyülekezetébe!), ahol könyvkiadással és könyvkereskedéssel foglalkozott.[28] Elképzelhető, hogy már Bécsből ismerte Möllenhoff dán követségi prédikátort, így annál könnyebb volt a kapcsolatteremtés. Azt az öt hamis impresszumú nyomtatványt 1735–1736-ból, amelyet nem sikerült magyarországi nyomdához kötni, talán a sok további kérdést is fölvető „kőszegi nyomda" nélkül is el lehet egyszer helyezni. Nemcsak Ludvig valószínű bécsi származása, hanem Möllenhoff ismert szerepvállalása éppen ezekben az években szintén arra biztat, hogy bécsi vagy alsó-ausztriai műhelyekben nyomozzunk tovább. A dán követségi prédikátor nekrológjában ugyanis a következő adatokat olvashatjuk:

[19] *Geist-reiches Gesang-buch Den Kern Alter und Neuer Lieder... in sich haltend.* Halle, 1704. *Neues Geist-reiches Gesang-Buch, auserlesene, so Alte als Neue, geistliche und liebliche Lieder.* Halle, 1714.

[20] *Kern geistlicher, lieblicher Lieder.* Nürnberg, 1732. 1733.[2]

[21]

ZMK „Augustában 1747"	[Sopron]	222 ének
ZMK „Lötsén 1748"	[Sopron]	133 ének
ÚZMK „Frankofurtumban 1750"	[Sopron]	633 ének
ÚZMK „Frankofurtumban 1758"	[Sopron]	633 ének
ZMK „Augustában 1760"	[Sopron]	222 ének

[22] ECSEDY 70. sz.

[23] ECSEDY 66., 93. sz.

[24] ECSEDY 27., 34., 37., 69. sz. (ez utóbbi 1748-ban!).

[25] ECSEDY 36., 65., 92. sz. (ez utóbbi Ludvig kiadásában!). A címlap szerint: „mostan penig egynehány szép imádságokkal és hasznos Elöl járó beszéddel együtt ujonnan ki nyomtattak". Az előszó („Miként kell az keresztyén embernek az imádságos könvekkel haszonra élni") Payr Sándor szerint Bárántól származik. Szerzője a kötött szövegű imák mellett a szabad imádkozásra is biztat, ez a gondolat valóban kimutatható Bárány György írásaiban.

[26] PAYR Sándor: *Rejtett nyomdahellyel megjelent magyar könyvek a 18. században.* = MKsz 1939. 190. (Perlaki Józsefet is ideérti.)

[27] Schulek Tibor tud 1734-es kiadásról is. Mivel az *Aranylánc* és a *Zengedező* többnyire egyszerre (sokszor egybekötve) jelent meg, a fent ismertetett 222-es bővületet is feltételesen 1734-re datálhatjuk.

[28] SZELESTEI N. László: *Sartorius János.* In: *Vas Megye Múltjából.* Levéltári Évkönyv. 3. Szombathely, 1986. 107–123, 109; ECSEDY 1996. 39–42.

„Er war ein Werkzeug, die liebreiche Absichten des damaligen Königlichen Grosbritt. und Churhanoverischen Gesandten an dem Kaiserlichen Hofe, Freiherrn Diede zum Fürstenstein, auszuführen. Dieser Herr hatte weislich geurtheilet, es würde ein wichtiger Liebesdienst gegen die so sehr eingeschränckte Glaubensbrüder in Ungarn seyn, wenn mann ihnen erbauliche Bücher in ihrer Sprache zubrächte. Er versprach, die ansehnliche Kosten dazu theils selbst zu geben, theils von seinen Brüdern und Verwandten zu verschaffen. Deswegen fieng unser Möllenhof mit verschiedenen Ungarischen Predigern einen Briefwechsel an. Und so verliessen durch seine Betreibung folgende Bücher die Presse:

a) Marpergers Sammlung der Lämmer in ihres guten Hirten Arme. Leipzig 1735,[29] in ungarischer und böhmischer Sprache.

b) Luthers Catechismus, mit einer Erklärung. Nürnberg 1735,[30] in ungarischer Sprache.

c) A. Wolf und G. F. Rogals brüderliche Erweckung an einige angehende Lehrer. Jena 1736,[31] in ungarischer Sprache.

d) Das neue Testament, Wittenberg 1736[32] in gedachter Uebersetzung.

e) Der erste Theil der würtenbergischen Summarien, in sklavonischer Sprache. Auch schafte man andere, vorhin schon ungarisch gedruckte Büche an, und schikte sie ins Land. Ueber 2000 Gulden, die auf vorhin gedachte mildthätige Art zusammenkamen, giengen durch Möllenhofs Hände, und wurden zu dem erwehnten christlichen Entzweck angewandt."[33]

A felsoroltakon kívül ugyanezen a kiadói háttéren jelent meg Sartoristól az *Uton-járók kézben viselö imádságos könyvetskéjek* (Ecsedy 43. sz.), az *Engesztelö áldozat* második, bővített kiadása,[34] a Bárány-féle *Augustana confessio*[35] és a *Gyermekeknek kézi könyvetskéjek*.[36] Az utóbbi kettő már Möllenhoff Bécsből való távozása után került sajtó alá. A kiadványok kiállítását tekintve volt is szük-

[29] *A bárányoknak az ö Jó Pásztoroknak karjaira való Egybengyüjtetések. A' vagy bátorságos és egyenes Vezérlés, miképen kellessék az Ifju Keresztyén embereknek az Ur Vatsorájához való elsö járulásokban magokat a Jézus Krisztusnak – mint az ö kisded nyájának 'zengéjét sziveknek igaz megtérésében bémutatni – és ö neki ajánlani és szentelni...Magyar nyelvre fordittatott.* H. n. 1736. PETRIK V. 47; PAYR 1898. 130. A fordító Eliaš Miletz pozsonyi magyar-szlovák lelkész (1730–1757); vö. FEYL, Othmar: *Die führende Stellung der Ungarländer in der ausländischen Bildungsgeschichte der Universität Jena.* In: *Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena.* Jena, 1960. 1–91, 32–33. Szlovákul: H. n. 1736. Knihopis 5217.

[30] LUTHER Márton *Kis katekismussa.* „Nürnberg" [Kőszeg?], 1735. PETRIK V.305; ECSEDY 42. sz.

[31] *Atyafiságos serkentések.* „Jena" [Sopron], 1736. PETRIK III.805, ECSEDY 50. sz. Bárány György fordítása Sartoris János Möllenhoffnak szóló ajánlásával. Vö. PAYR 1898. 122, 139. „A' Lelki tanitóknak számokra Rogalle Fridriknek és Volff Abrahámnak Atyafiságos Serkentéseket T. Bárány György Uram az én elöl járó beszédemmel botsátott ki 1736. eszt." – írja Sartoris 1741-ben az Arndt-előszóban (12. §).

[32] Torkos András fordítása: PETRIK V. 63; ECSEDY 46–47. sz. A győri gyülekezet számadásai szerint Torkos kamatmentes kölcsönt kapott erre a célra 1735-ben Möllenhofftól (GyEL). – L. KOVÁCS Géza: *Egy győri nyomda rejtett kiadványai.* = Lelkipásztor (74.) 1999. 7–8. sz.

[33] SCHMERSAHL, Elias Friedrich: *Zuverläßige Nachrichten von jüngstverstorbenen Gelehrten. II.* Zelle, 1751. 236–238.

[34] „Lipcse", 1736. PETRIK III. 656; ECSEDY 48–49. sz. A hét részből a negyedik és ötödik, valamint az előszó Sartoristól származik.

[35] „Jena", 1740. PETRIK I. 437; ECSEDY 52. sz. Az 1692-es regensburgi kiadást követi.

[36] „Jena", 1740. PETRIK III. 178; ECSEDY 54. sz. RAMBACH, Johann Jacob: *Erbauliches Handbüchlein für Kinder* c. műve (H.n. 1735.) alapján (l. PAYR 1898. 156).

ség 2000 aranyra: a kiadó nem takarékoskodott a metszetekkel. A vállalkozás sikeres lehetett, mert Bárány György már 1736-ban egyes művek újranyomását tartotta szükségesnek.[37]

Payr Sándor még azonosította a magyar evangélikus könyvek kiadását a pietizmussal. Nyilvánvaló azonban, hogy sem az énekköltészetet, sem az építő írást nem sajátíthatjuk ki a pietisták számára: gondoljunk csak a reformátorokra vagy a 17. századi Philipp Nicolaira (1556–1608), Paul Gerhardtra,[38] Johann Gerhardra (1582–1637),[39] a káték pedig végképp nem tekinthetők újdonságnak. Mindezek a könyvek egyházi igényt elégítettek ki a teológiai irányzatoktól függetlenül.[40] A győri konvent kezdeményezésére kiadott káték, ima- és énekeskönyvek (így a Hallében megjelent Győri katechismus és „Gerengelius" is) elsősorban nem a pietizmus terjesztésére, hanem a betűínség enyhítésére szolgáltak, az ÚZMK több mint ezer oldalán pedig békésen megfért egymás mellett több teológiai szín. Szerkesztőikben, a „wittenbergi" Torkos Andrásban, Józsefben és Fábri Gergelyben legfeljebb azt a lelkesedést vezethetjük le a hallei lelkiségből, mellyel orvosolni próbálták a magyar nyelvű egyházi irodalom nyomasztó hiányát.

Payr továbbá igen nagy jelentőséget tulajdonít a kátéknak és az Ágostai Hitvallásnak: szerinte ezek megjelentetése bizonyítja, hogy a dunántúli pietisták ragaszkodtak a szimbolikus iratokhoz, a pietizmusra jellemző felekezeti tolerancia náluk nem vezetett közömbösséghez.[41] A katechézis, a konfirmációi oktatás ugyanakkor szerinte éppen a pietizmus hozadéka volt Magyarországon.[42] Payr megállapítását fogadjuk óvatosan: a hitvallási iratokhoz való ragaszkodás a magyarországi felekezeti viszonyokból is fakadt, s ezek kiadása nem biztos, hogy szubjektív törekvésből, hanem inkább objektív szükségszerűségből történt. A hitoktatás sem feltétlenül jelenti mindenütt a gyülekezeti munka bővülését, sokszor csak a megszűnt istentiszteleti életet próbálja helyettesíteni.

A hagyomány és az újítás összekapcsolását a Bárány-Ludvig-Sartoris műhelyben jól példázza – az Ács-művek már említett bővítésén kívül – az 1735-ben megjelent káté is, mely tartalmazza Luther *Kis kátéját* (a hallei *Győri Katechismus* szerint) és Gerengel *Summáját* (a hallei kiadás szerint), de már kiegészül a konfirmációi kérdésekkel és egy alapos katechetikai bevezetővel, melynek alapja Johann Jacob Rambach *Der wohl informirte Catechet* c. írása.[43] A káté szerzőségét Payr Báránynak tulajdonítja,[44] ám Sartoris János munkájának kell tartanunk. A nemescsói kéziratos Agenda (1760k) is Sartoris műveként említi:

> „minden Egyházi Tanittó meg szerezné magának b. Rambach Doctornak könyvetskéjét: Der Wohl Unterrichtete Catechet, a' melynek summáját fel találod b. Sza-

[37] Bárány György levele Vázsonyi Mártonnak 1736. november 30-án. SEL 1383:65.

[38] TRE 12, 453–457.

[39] TRE 12, 448–453.

[40] SZELESTEI 1994. 212–213.

[41] PAYR 1898. 123.

[42] PAYR 1898. 128–134; Uő: *A pietizmus paedagogikája.* Spener, Francke és a magyar pietista nevelők. = Theológiai Szaklap 1907–1908. 187–193. (Önállóan: Pozsony, 1908.)

[43] Első kiadás: Jena, 1722., tizedik: 1762.! Tartalmát ismerteti: PAYR 1908. 182–187.

[44] PAYR 1898. 154. Azon az alapon, hogy Bárány 1750-es kátéja az 1735-ös kiadást követi. Ám az 1750-es káté Ratkótzy Miklóstól való előszavában azt olvassuk (11–12): „Látván ezen nagy fogyatkozásunkat e dologban, kezdtek ezellen segitségre jöni, némely ISTEN ditsösége mellet hiven fáradozó lelki Atyák, [!], a Diktomos könnyvel [Bárány], és a Norimbergában nyomtatott öreg Katekismussal [valaki más!]". Bárány János az 1735-ös és 1747-es kátét egyaránt Sartorisénak nevezi: levelei Ribinihez (1751. november 1. és 1752. május 30.) SEL 1393:87–94. A régi irodalomtörténeti hagyomány megosztott volt a kérdésben.

> bó János Uram Catechismusának Elöl járó beszédjében, melly nyomtattatott Norinbergában 1735dik Esztendöben."[45]

Ha nem is döntő érv, de említésre méltó, hogy Rambach és Sartoris Jenában személyesen ismerhették egymást.

A régi irodalom (Bod. Horányi, Klein, Haan) állításával ellentétben szintén Sartoris volt az, aki ezen a területen tovább tevékenykedett: Rambachot fordított *(Gyermekeknek kézi könyvetskéjek)*,[46] kátét bővített.[47] Bárány János így méltatta Sartorist temetési beszédében:

> „Valóban nem vehetünk jó könyvet sem Templomban, sem Othon kezünkbe söt még gyermekeinknek sem adhatunk, hogy e' férfiúról ne tartoznánk Istenhez való hálaadással meg-emlékeznünk."[48]

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy éppen 1734-ben adott ki (hely nélkül) Ludwig Friedrich Cless nemescsói német lelkész, Sartoris kollégája egy német nyelvű kátét, mely a lutheri *Kis káté* kérdésein és feleletein túl odaillő énekverseket is tartalmaz.[49] Valószínűleg ez a mű is kapcsolatba hozható az 1734-ben induló, fent ismertetett vállalkozással.

A kétféle kiadói magatartás fenti megkülönböztetése (változatlan utánnyomás – termékeny átdolgozás) igen hasznosan alkalmazható Fábri Gergely munkásságának számbavételekor. Győri rektorként 1733–1734-ben Fábri lényeges bővítés nélkül készített a prés alá egyházi könyveket, szerzőnek még az új *Utitárs* és a *Centifolia* esetében sem tarthatjuk, inkább szerkesztőnek.[50] Ezzel szemben 1751-ben mint szuperintendens jóval nagyobb terjedelemben bocsátja közre a – még 1750-ben is változatlanul utánnyomott – győri kátét, melynek előszavában egyrészt a tanév kiterjesztésére biztat, másrészt a mindennapi katechizációra int.[51] Gondolatai Sartoris előszóira vezethetők vissza. A kátét Fábri 1751 őszén még csak tervezte kiadni,[52] és a vadosfai zavargások után épp hogy módja lehetett erre. Az „1751-es jenai" kátét egészítik ki az oktatási célra összeállított ima- és énekeskönyvek, az *Aranylántz veleje* (H.n.1752) és a *Régi és uj zengedezö mennyei kar Veleje* ‘„Jena, 1751")‘,[53] melynek megjelenése ugyancsak 1752-re tehető. Az utóbbiak Fábri akadályoztatása miatt valószínűleg már Sartoris munkái (mind a szerkesztés, mind az előszók), ahogy a káté sajtó alá rendezése is talán neki tulajdonítható.

Érdemes még egyszer végigfutni viszont a „jenai" impresszium mal ellátott kiadványokon:

1726 *Súlyos papi teher* (Vázsonyi)
1734 *Aranylánc* kibővítve (Bárány (?) előszavával)

[45] L.: 216. Idézi: FEHÉR Károly: *A nemescsói gyülekezet kéziratos Agendája.* In: FABINY T. (ed.): *Tanitványok.* Bp. 1996. 32–39, 37.

[46] Sartoris maga tanúskodik szerzőségéről az 1741-es Arndt-előszóban (12. §): „...amaz Gyermekeknek kézi Könyvetskejeket is ne emlitsem, mellyet a' napokban ki adtam, és mellyben a' gyermekeknek számokra 100. Keresztyéni és más 100. erköltsi regulák egyéb szép a' keresztyénséghez tartozó dolgokkal együtt találtatnak."

[47] LUTHER Márton *Kis katekismussa.* „Nürnberg" [Sopron], 1747. PETRIK II.625; ECSEDY 68. sz. Bibliai történetek is találhatók benne (50–72). Vö. KRUPECZ István: *Adalékok a Luther-Káté magyarhoni irodalmának történetéhez.* = Protestáns Szemle (7.) 1895. 346–354, 347–348. Sartoris szerzőségéről Bárány János fenti adata mellett: SZELESTEI 1986. 115–116.

[48] BÁRÁNY János: *Az Isten házában égö és világositó világosság.* H. n. 1756. 20.

[49] KRUPECZ 1895. 352. Cless Württembergből jött Nemescsóra!

[50] SZELESTEI 1983–1991. II. 343–344, 350–351.

[51] KRUPECZ 1895. 349–350.

[52] Fábri Gergely levele Prónay Gábornak 1751. szeptember 19-én. MEEE 465–468.

[53] PETRIK I. 14–15; PAYR 1898. 159–160; ECSEDY 81. sz.

1735 *Uton járók kézben viselő...* (Sartoris)
1736 *Atyafiságos serkentések* (Bárány, Sartoris)
1740 *Ágostai Hitvallás* (Bárány)
1740 *Gyermekeknek kézi könyvetskéjek* (Sartoris)
1741 *Igaz keresztyénység* (Vázsonyi, Bárány, Sartoris)
1747 *Aranylánc* (mint 1734)
1751 *Győri katekizmus kibővítve* (Fábri előszavával)
1751 [1752?] *Régi és új ZMK veleje* (Sartoris?)
1751 [1752] *Boldog halál szekere* (Sartoris előszavával)

„A bibliográfiánkban regisztrált hamis nyomdahelyű evangélikus könyvek címlapján Legtöbbször Frankfurt, és körülbelül egyenlő mértékben Augsburg, Jéna, Lipcse vagy Wittenberg neve olvasható. A hamis hazai nyomdahelyek közül csak az evangélikus Lőcsét és a református Debrecent választották – érthető okokból. A tényleges nyomdahelyek megfejtése azt bizonyítja, hogy nem volt rendszer e külföldi városnevek kiválasztásában, mindössze annyi, hogy a protestáns munkák címlapjára következetesen németországi helynevek kerültek. A győri Streibig-nyomda felváltva használta az augsburgi, frankfurti, nürnbergi, zürichi vagy wittenbergi megjelenési helyet. A soproni Siess-nyomda legtöbbször a Frankfurt helynevet használta, de nyomtatott Augsburg, Lipcse, Nürnberg és Regensburg mellett Debrecen és Lőcse hamis impresszummal is."[54]

– írja V. Ecsedy Judit. Valami rendszer mégiscsak fölfedezhető, csak nem a nyomdák felől nézve. A városnevek elsősorban a művekhez köthetők. Láttuk, hogy a ZMK bővítetlen kiadásai az eredeti „Lőcse" helynevet hordták. A kibővítettek viszont 1735-től évtizedekig „augsburgiak" voltak, bárki is nyomtatta őket, mert a helynév a kiadóhoz, Ludvig Jánoshoz kötődött (talán az Ágostai Hitvallásra utalva választotta?). Frankfurt ezzel szemben 1743-tól az ÚZMK és a *Zsoltárok* privilégiuma, a könyveket a legtöbb esetben ugyancsak Ludvig terjesztette. A „Lipcse" és „Nürnberg" impresszum használata viszont már csak részben tulajdonítható neki. Ugyan a „Jena" is összefüggésbe hozható Ludvig János vállalkozásával, de még inkább a fent említett, újításokra kész szűk szerzői körrel.

Új műfajt jelentett a lelkészeket építő irodalom (Kortholt, Rogallen-Wolf) és a rambachi katechetika. A legjelentősebb „jenai" kiadvánnyal, Arndt *Igaz keresztyénség*évél másutt már részletesebben is foglalkoztattam.[55] Bárány, Sartoris és Vázsonyi könyvei talán nem véletlenül hordták a – semleges „Nürnberg" és „Lipcse" mellett – „jenai" impresszumot. (A *Súlyos papi teher* c. mű mint külföldi nyomtatvány esetében még a cenzor megtévesztésére sem volt szükség, nyugodtan állhatott volna a valós Lipcse (?) a címlapon.) Ezen kör számára „Jena" védjegy volt: annak a teológiai irányzatnak a megtestesítője, melynek szellemében segíteni igyekeztek a megroppant gyülekezeteken. A jelszóként használt hamis impresszum vezette aztán félre majd máig a bibliográfusokat, vagy Othmar Feylt, aki hiába kereste a jenai egyetemi könyvtárban a fenti nyomtatványok kötelespéldányait.[56]

CSEPREGI ZOLTÁN

[54] ECSEDY 1996. 53.

[55] CSEPREGI Zoltán: *Az Igaz keresztyénség hamis impresszuma.* Adalékok a dunántúli Arndt-recepció kérdéséhez. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban.* Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szeged, 1997. 51–63. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) Továbbá: *Das Wahre Christentum und die kaiserlichen Generale. Diasporahilfe im 18. Jahrhundert.* = Lutherische Kirche in der Welt (44.) 1997. 175–184.

[56] FEYL 1960. 33: „Leider sind diese Jenaer ungarischen Drucke in der UB Jena nicht vorhanden, da die Jenaer Waisenhausdruckerei ihrer Verpflichtung zur Pflichtexemplarlieferung an die UB Jena sehr schlecht nachkam."

Janzenista művek a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményeiben. Zolnai Béla – a Cornelius Jansenius nevéről elnevezett európai szellemi irányzat legkiválóbb hazai kutatója – szerint a janzenizmus három különböző csatornán keresztül hatott a magyar szellemi életre.[1] Az első csatorna Németalföldről Németországon keresztül vezetett egészen Bécsig, amely az európai eszméket fókuszként és szűrőként közvetítette Magyarország felé. Másodsorban, meg kell említeni a korabeli Itália – s különösen Lombardia és Róma – közvetítő szerepét, amely Közép-Európával ebben az időszakban igen szoros kapcsolatokat tartott fönn. Létezett a magyar janzenizmusnak egy harmadik forrása is, amely Franciaországból indult és a törökországi Rodostóban alkotó Rákóczi fejedelem és hűséges titkára, Mikes Kelemen munkásságán keresztül érkezett Magyarországra.[2] A XVIII. század végi szombathelyi szellemi élet, amelyet valószínűleg nem véletlenül nevezett Zolnai Béla a „magyar szellemi élet önálló provinciájának" a janzenizmus mindhárom szellemi forrásából merített.[3] Kedvező földrajzi helyzete alapján a bécsi és az itáliai hatás könnyen magyarázható. A harmadik irányzat közvetve érkezett Rodostóból Szombathelyre Mikes Kelemen kéziratain keresztül, amelyeket *Törökországi levelek* címen 1794-ben adtak ki a szombathelyi püspökség nyomdájában.[4]

A szombathelyi püspökséget 1777-ben alapították. Létrejötte azon egyházi reformintézkedések egyike volt, melyeket Magyarország királynéja, Mária-Terézia hozott és négy új egyházmegyével (a besztercebányai, a rozsnyói, a székesfehérvári és a szombathelyi) gazdagította a magyar katolikus egyház szervezetét. E lépés egyrészt a tridenti zsinat intézkedéseinek végrehajtását, másrészt a politikai hatalom egyházi ügyekbe való fokozódó hatását tükrözte. Eszerint ez az intézkedés a reformkatolicizmus és a felvilágosult államhatalom egyfajta kompromisszumának is tekinthető.[5] Egyházi és politikai szerepükön kívül, az új püspökségek megtermékenyítőleg hatottak a helyi szellemi életre is, amelynek legfontosabb központjaivá az újonnan alapított szemináriumok váltak. E szemináriumok egyre növekvő könyvtárai, valamint a püspökök magánkönyvtárai segítségével felmérhető a különféle korabeli európai szellemi irányzatok – köztük a janzenizmus – jelenléte, illetve hatása a helyi értelmiség körében. A szombathelyi egyházmegyei könyvtár különösen gazdag janzenista gyűjteménye igazán figyelemreméltó.

A könyvtár születése csaknem egybeesik a püspökség alapításával, mivel amikor Felsőszopori Szily János, az első püspök elfoglalta székhelyét 1777-ben rögtön nekilátott a szeminárium építtetésének. Kora egyik legnevesebb építészére, Melchior Hefelére bízta e feladat végrehajtását. Saját rezidenciáját – a jelenlegi püspöki palotát – csak a következő évben kezdte el építtetni.[6] Szily egyházmegyei főpásztori tevékenységét rendkívül lelkiismeretesen látta el. Megkülönböztetett figyelmet szentelt a gyónás és a penitencia az addiginál szigorúbb gyakorlatának: tíz súlyosabb bűn feloldozását saját magának tartotta fenn.[7] Főpásztori működése ezen a téren rokonítható a janzenisták gyakori szentáldozást (fréquente communion) bíráló és szigorító elveivel, amelyek

[1] ZOLNAI Béla: *A janzenismus európai útja.* Bp. 1933. 3.

[2] Lásd ehhez: ZOLNAI Béla: *A janzenista Rákóczi.* Széphalom, 1927.; KÖPECZI Béla: *Politique et jansénisme.* Lettres de François II Rákóczi, prince de Transylvanie au cardinal Filippo-Antonio Gualterio. = Acta Historica Vol. V. No. 1–2, Bp. 1958. 155–173.; KÖPECZI Béla: *A bujdosó Rákóczi.* Bp. 1 91. 9

[3] ZOLNAI Béla, *A janzenizmus kutatása Középeurópában I.* Kolozsvár, 1944. 92.

[4] SŐTÉR István: *Francia szellem a régi Magyarországon.* Bp. Officina, 1940. 33.

[5] KOSÁRY Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867.* In: *Magyarok Európában III.* Bp. 1990. 138.

[6] GÉFIN Gyula: *A szombathelyi egyházmegye története I.* Szombathely, 1929. 37–38.

[7] Uo. 37.

Antoine Arnauld híres munkája révén váltak közismertté e korban.[8] Ettől függetlenül Szily János neve mégis inkább janzenista-ellenessége miatt vált híressé a XVIII. század alkonyán.

Itt szeretnék egy kis kitérőt tenni, hogy a kései osztrák janzenizmus néhány jellegzetességét kiragadva próbálja meg a kor szereplőinek viselkedését megmagyarázni. Ausztriában a janzenizmus irányzata Mária Terézia és II. József uralkodásának idején erősödött meg s vált az osztrák reformkatolicizmusnak és különösen annak radikálisabb formájának, a jozefinizmusnak mintegy teológiai alapjává. Már az 1750-es évektől kezdve több ún. „reformpüspököt" is nyilvánosan filojanzenistának neveztek. A janzenizmus az ő esetükben egyfajta alternatívaként jelentkezett szemben a barokk katolicizmussal, a jezsuita renddel, a vallási tolerancia hiányával, a klérus nem megfelelő képzettségével stb. szemben. A püspökök a janzenizmus eszméit nem Németalföldön vagy Franciaországban, hanem Itáliában és elsősorban Rómában, tanulmányaik során ismerték meg.[9] Mellesleg, Felsőszopori Szily János és utódja, Harrasi Herzan Ferenc is a római Collegium Hungaricum-Germanicum diákja volt. Az említettekből következik, hogy a janzenizmus kései osztrák változata szorosan összefonódott a jozefinizmussal és így annak magyarországi fogadtatása is gyakorlatilag ennek megfelelően alakult.

Mária Terézia halálával, II. József trónralépésével és radikális egyházi reformjaival felerősödött a magyar katolikus egyház ellenzéki szerepe. Szily püspök a jozefinizmus-ellenes mozgalomban igen jelentős szerepet játszott. 1781-ben az „Unigenitus" bullát érvénytelenítő császári rendelet kihirdetése után Szily megbotránkozásának ad hangot több levelében, amelyeket Batthyány József hercegprímásnak, Esterházy Károly egri püspöknek és Joseph Garampi bécsi pápai nunciusnak írt.[10] Garampi válaszában elítélte a császár janzenista tanácsadóinak befolyását.[11] VI. Pius pápa híres 1782-es bécsi látogatása idején Szily is a császárvárosba sietett. A pápa nyíltan kimutatta az általa jól ismert szombathelyi püspök iránti rokonszenvét, ugyanakkor a császár kiutasította Bécsből a politikájával szembeszegülő főpásztort.[12]

Mindazonáltal, Szily János janzenista-ellenes fellépése nem akadályozhatta meg a janzenizmus eszméinek beszivárgását egyházmegyéje alsópapságának köreibe. Ezt bizonyítja például az 1781-es canonica visitatio példája is: az egyházmegyéjét látogató főpásztor francia janzenista (Fleury és Dumesnil) műveit találta a császárfalui és középpulyai plébániákon![13] Később Szily ellenérzése valamelyest enyhülhetett, hiszen az 1790-es években janzenista jellegű kiadványok is születtek Szombathelyen. 1790-ben jelent meg a szeminárium épületében működő Siess Antal nyomdájában Antoine Malvin de Montazet lyoni érsek *Instruction pastorale sur les sources de l'incrédulité et les fondements de la religion* (Paris, 1776) című munkájának magyar fordítása, amelynek a fordító a következő címet adta: „Pásztori oktatás mellyben a hitetlenségnek okai, és az isteni tiszteletnek fundamentomi adatnak elöl Frantzia nyelven irta Malvini Gróf Montazet Antal Lugdunumi érsek Frantzia országi Primás Most pedig a Magyar Nemzetnek Lelki Hasznára Anya

[8] ARNAULD, Antoine: *De la fréquente communion* című munkájának két kiadása is megvan a szombathelyi egyházmegyei könyvtárban: egy 1644-es párizsi és egy 1739-res lyoni kiadásban. Az előbbiről, amely a Herzan-könyvtár gyűjteményében található, még a későbbiekben szeretnék szót ejteni. A későbbi kiadás (jelzete: H/IV. 2495) valószínűleg már Szily püspökségének idején megvolt szeminárium könyvtárában.

[9] HERSCHE, Peter: *Les jansénistes en Autriche et en Allemagne face à la Révolution.* In: *Jansenisme et Révolution.* Actes du colloque de Versailles tenu au Palais des congrès les 13 et 14 octobre 1989, réunis par Catherine MAIRE. Paris, 1990. 253–254. (Bibliothèque Mazarine)

[10] Lásd ehhez Géfin Gyula erre vonatkozó kutatásait. GÉFIN Gy.: *i. m.* I. 48–51.

[11] GÉFIN Gy.: *i. m.* I. 50.

[12] HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig,* München, 1973. 374.

[13] ZOLNAI Béla: *A janzenizmus kutatása Középeurópában.* I. Kolozsvár, 1944. 92.

nyelvünkön ki botsátatott"...[14] Antoine Malvin de Montazet 1712-ben született az Agen-i egyházmegyében.[15] Teológiai tanulmányait Párizsban végezte, ahol a Fitz-James Soissons-i püspök veszi pártfogásába. 1748-ban a burgundiai Autun püspökévé nevezték ki, majd a lyoni érsek halála után 1758-ban Montazet örökölte a francia egyház e fontos székét. Érseki működése során elősegítette a gallikán, sőt janzenista szellemű papság térnyerését. Harmincéves főpásztorsága idején antimolinista breviáriumok, augusztinista káték kiadatását segítette elő. Egyes vélemények szerint ekkoriban szabadon virágzott Lyonban a janzenizmus és richerizmus. Halálakor – 1788. május 3-án hunyt el Lyonban – hatvan janzenista plébános működött a lyoni egyházmegye területén.[16] Montazet ebben a művében a felvilágosodás eszméit illette éles kritikával, ami részben megmagyarázza a tényt, hogy Szily engedélyét adta annak megjelentetéséhez. A magyar fordító (Alaxay József[17]) előszavában hivatkozik a munka két német fordítására is. E kettő közül egyiket Mária Terézia megbízásából a hírhedt bécsi janzenista, Marx Anton Wittola készítette![18]

1794-ben szintén a püspökség nyomdájában jelent meg Kultsár István tanár gondozásában Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című híres munkája.[19] II. Rákóczi Ferenc hűséges titkára és bujdosótársa franciaországi és rodostói tartózkodása idején alaposan megismerhette a janzenizmus eszméit. A fejedelem, aki maga is több janzenista jellegű művet hagyott az utókorra, rodostói könyvtárában jelentős mennyiségű janzenista munkát tartott: összesen 90, az egész gyűjtemény egyharmada tartozott ide.[20] Megtalálható volt itt a leghíresebb janzenista írók – mint A. Arnauld, P. Nicole vagy P. Quesnel – művei.[21] Mikes bizonyíthatóan felhasználta e munkák jelentős részét, sőt még fordításokat is készített. Rodostói száműzetése alatt Mikes lefordította Charles-Joachim Colbert de Croissy és François de Pouget művét, a híres *Cathéchisme de Montpellier,*[22] valamint Nicolas Letourneux *Vie de Jésus*[23] című könyvét, amelyek több mint kétszáz évig maradtak kéziratban! Itt szeretném megjegyezni, hogy a *Cathéchisme de Montpellier* német fordítása ugyanabban az időszakban jelent meg Bécsben, amikor azt Mikes Rodostóban fordította.[24] A kedélyes franciás szépíró Mikes Kelemen, akit Zolnai Béla egyik tanulmányában[25] „nevető filozófusnak" nevezett csak némi túlzással tekinthető a magyar janzenizmus képviselőjének. Fiktív leveleinek fatalizmusa rokonítja leginkább Cornelius Jansenius követőinek tragikus világszemléletéhez.

[14] A mű általam használt példánya az Országos Széchenyi Könyvtárban található és eredetileg gróf Széchényi Ferenc tulajdona volt [OSzK 277.453 (Ex. Bibl. Com. F. Széchényi)] Vö. *Catalogus Bibliothecæ Hungaricæ Francisci Com. Széchényi Tomus I. Pars II.,* Sopronii, 1799. 80. A munkára hivatkozik Sándor István is korai könyvészeti munkájában: SÁNDOR István: *Magyar könyvesház avagy a' magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésök.* Győr, 1803. 181.

[15] Montazet életének főbb állomásait elsősorban a Michaud-féle életrajzi lexikon alapján határoztam meg (MICHAUD: *Biographie universelle ancienne et moderne (45 vol.).* Paris, 1854.)

[16] ZOLNAI Béla: *A janzenizmus...* 93–94.

[17] Alaxay életéhez: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái I.* Bp. 1891. 102.; GÉFIN Gy.: *i. m.* Tome III. 13–14.

[18] HERSCHE, Peter: *Der Spätjansenismus...* 414.

[19] MIKES Kelemen: *Törökországi levelek.* Szombathely, 1794.

[20] ZOLNAI Béla: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára.* Bp. 1926.

[21] ZOLNAI Béla: *Magyar janzenisták.* = Minerva 1924. 79–94.

[22] MIKES Kelemen: *Cathechismus formájára való közönséges oktatások (2 vol.).* In: *Mikes Kelemen összes művei V.* Bp. 1986.

[23] E kéziratot HOPP Lajos adta ki: MIKES Kelemen: *Mulatságos napok és más fordítások.* In: *Mikes Kelemen összes művei III.* Bp. 1970.

[24] HERSCHE, Peter: *Der Spätjansenismus in Österreich.* Wien, 1977. 49.

[25] ZOLNAI B.: *Magyar...* 26–30.

A szombathelyi egyházmegyei könyvtár leginkább figyelemreméltó janzenista gyűjteménye azonban II. József és II. Lipót halála után keletkezett. A második szombathelyi püspök, Harrasi Herzan (eredetileg Hrzan illetve Hersan) Ferenc bíboros páratlan magánkönyvtáráról van szó, amelyet a főpásztor halála után a püspökség örökölt. Az ún. „Herzan-könyvtárat", amelyet jelenleg a püspöki palotában őriznek 1927-ben választották külön a könyvtár rendes állományától és külön katalógus szerint tartanak nyilván![26] A gyűjtemény értékelése és elemzése szempontjából érdemes röviden áttekinteni a gyűjtő személyes életpályáját és szellemi fejlődését.

A Herzan család egyike azon csehországi eredetű nemes famíliáknak, amelyek a Habsburg-ház leghűségesebb támaszainak számítottak az újkorban. A család társadalmi felemelkedése a XVII. században volt a legfigyelemreméltóbb: 1623-ban a német-római birodalmi nemesség soraiba emelkedtek, 1666-ban pedig Hans Adam Hersan von Harras császári kamarás, helytartó és fővadászmester elnyerte a birodalmi grófi címet is.[27] Herzan Ferenc, a későbbi szombathelyi püspök 1735. április 5-én született Prágában.[28] Prágai tanulmányait követően 1753-ban felvételt nyert a római Collegium Germanicum-Hungaricumba, ahol kiemelkedő eredményeket ért el. A fiatal Herzan itt ismerkedett meg például Szily Jánossal is, akivel a későbbiek során is szoros, baráti kapcsolatot tartott fenn. Papi hivatását a breslaui egyházmegyében Philipp Gotthard von Schaffgotsch püspök közvetlen környezetében kezdte. Schaffgotsch egyébként egyike volt azoknak az ún. „reformpüspököknek", akik az osztrák janzenizmus kezdeti szakaszát (Frühjansenismus) meghatározták.[29] 1769-ben Rómába került, ahol a legfőbb római törvényszéknek, a Rotának birodalmi ügyhallgatója (Auditor Rotae) lett. Kiemelkedő jogászi tevékenységének köszönhetően Mária Terézia 1775-ben kinevezi udvari ügyvivővé, s e minőségében részt vett a szombathelyi egyházmegye felállításának munkálataiban. 1779. július 12-én VI. Pius pápa bíboros-áldozárrá avatta Herzan Ferenc grófot.[30] Munkája oly mértékben nyerte el a császárné megelégedését, hogy Mária Terézia egyik utolsó kegyeként 1780-ban elnyerte a császári-királyi udvar teljhatalmú miniszteri megbízását és a becses „Protector Germaniæ" címet.[31] Eduard Winter szerint, Mária Terézia megbízólevelében már tettenérhetőek a jozefinizmus eszméi.[32] II. József reformjai és VI. Pius

[26] A könyvtár történetéhez lásd: PATAKI László: *A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár története.* In: *A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977).* Szombathely, 1977. 431–462.; DOBRI Mária: *A szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár története 1791–1991.* = Vasi Szemle 1991. 4. sz. 519–534.; KOLTAI Jenő: *A Herzan-könyvtár.* = Vasi Szemle 1993. 1. sz. 110–111.

[27] A Harrasi Herzan-család történetéről: WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich 9. B.* Wien, 1863. 364–365.; FRANK, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenalkte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 II. B.* Scloß Senftenegg, 1967–1974. 195.

[28] Herzan püspök részletes életrajza még nem látott napvilágot. Életrajzi adatait a következő munkák alapján állítottam össze: BRUNNER, Sebastian: *Joseph II. Charakteristik seines Leben, seiner Regierung und seiner Kirchenreform.* Freiburg im Breisgau, 1874. 188–190.; STEINHUBER S. I., Andreas: *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom II. B.* Freiburg, 1895. 308–310.; WINTER, Eduard: *Kaiser Josef II. und der Kardinalprotektor der deutschen Reichskirche, F. Herzan Reichsgraf von Harras.* In: Rudolf SCHREIBER (sous la dir.): *Prager Festgabe für Theodor Mayer.* Salzburg, 1953. 148–155., GÉFIN Gy.: *i. m.* 159–238.

[29] HERSCHE, P.: *i. m.* 59.

[30] Marie-Antoinette francia királyné gratuláló levelét lásd a tanulmány végén. (Függelék I.)

[31] GÉFIN Gy.: *i. m.* 165–167.

[32] WINTER, Eduard: *Der Josefinismus, Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848.* (Rütten & Loenig), 1962. 98–99. A császárné megbízólevele (1779. december 31.) a bécsi levéltárban található /Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Vienne), Staatenabteilungen, Rom Varia, Kt. 63. (alt 66) „Nachlaß Hrzan" Personalien 6/2/.

ellenkezése igen kényes helyzetbe hozták Herzant. Egyszerre kellett az uralkodóját teljes mértékben képviselő diplomata és a pápa iránt lojális katolikus főpap hivatását ellátnia. Két hatalom között gyakran kellett a nem túl hálás közvetítő szerepét játszania, különösen 1782-ben Bécsben, majd 1783–84 telén Rómában.[33] Herzan diplomáciai sikerét jellemzi, hogy a II. Józsefet követő két uralkodó is igényt tartott római nagykövetei szolgálataira. Az örök várost csak a francia forradalmi fegyverek fenyegetésére hagyta el 1796-ban, amikor vagyonának és jövedelmeinek jó részét maga után hagyva Grazba menekült.[34] Géfin Gyula monográfiája szerint 1797-ben Szombathelyre menekült tovább, ahol egykori iskolatársa, felsőszopori Szily János püspök vendégszeretetét élvezte.[35]

A bécsi janzenisták szemében a pápai udvarban tartózkodó Herzan olyan személy volt akire bizton számíthattak. Szoros kapcsolatait a bécsi janzenisták prominens képviselőivel, különösen Ignaz Müllerrel nyomon lehet követni levelezésük alapján, amelyet Peter Hersche kutatásai hoztak napvilágra.[36] Janzenizmus iránti szimpátiája nem korlátozódott csupán bibliofil gyűjtő szenvedélyére, hanem bizonyíthatóan szilárd belső meggyőződésén alapult, amely lehetővé tette a jozefinizmussal való részleges azonosulását. Természetesen mindez hozzájárult élete alkonyán diplomáciai karrierjének hanyatlásához és közvetve szombathelyi püspökké való kinevezéséhez, amelyet politikai száműzetésnek is fel lehet fogni.[37] Utolsó diplomáciai megbízatása az 1799–1800-as velencei konklávén volt, ahol egy Ausztriához lojális pápa megválasztását kellett elősegítenie.[38] Így az 1800. március 14-én megválasztott új pápa,[39] a VII. Pius néven ismert Chiaramonti bíboros Velencében szentelte szombathelyi püspökké harrasi Herzan Ferencet.

[33] GÉFIN Gy.: *i. m.* 168–170.

[34] Az ekkor elszenvedett tetemes kárát így panaszolta el Thugut báróhoz írott francia nyelvű levelében (1797. augusztus 20.):

„Votre Excellence voudra bien se rappeller, que les Français ayant envahi la Lombardie j'ai recourru à Elle avec cette entiere confiance, que son amité et bonté m'inspirent pour implorer son efficace interposition près de Sa Majesté l'Empereur affin qu'il daigne prendre en consideration la perte, que je faisois de la plus grande partie de mes revenus."

Haus-, Hof und Staatsarchiv (Vienne), Staatenabteilungen, Rom Varia, Kt. 63. (alt 66) „Nachlaß Hrzan" Vermögensangelegenheiten fol. 99.

[35] GÉFIN Gy.: *i. m.* 171.

[36] HERSCHE, P.: *i. m.* 340.

[37] Herzan kegyvesztettségének egyik jele volt fizetésének csökkenése is. KOLTAI Jenő: *A Herzan-könyvtár... i. h.* 110.

Ezt támasztja alá Herzan Colloredo-Mansfeld herceghez írott feljegyzése, amelyet a szombathelyi püspökség felajánlása után írt. (Függelék II.)

[38] Részlet a Colloredo herceghez VI. Pius halála után írott leveléből:

„Votre Eminence

La mort du Saint Père paroit se confirmér; cet evenement dans d'autres tems n'auroit eû qu'une mediocre importance, mais les circonstances actuelles il peut avoir des suites trés interessantes. il s'agit don de réfléchir a tems par ce qu'il pourroit ÿ avoir a faire et prendre des mésures.

Sa Majesté m'ordonne d'écrire a Votre Eminence de lui marquér qu'Elle désire que Votre Eminence s'entretient et confére a ce sujet avec son Ministre des affaires etrangeres S E le Baron de Thugut qu'Elle pense at réfléchit avec ce Ministre sur les mésures qui pourraient être nécessaires ou utiles dans la conjecture présente. Sa Majesté trés persuadé que personne que Vôtre Eminence ne peut donnér des meilleures informations et données. persuadé de même de son zel s'attend qu'Elle se prêtera a sa sûprème volonté."

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Vienne), Staatenabteilungen, Rom Varia, Kft. 64. (alt 67) „Nachlaß Hrzan" Conclave 1799–1800, fol. 81.

[39] A Coloredo-Mansfeld hercegnek írott, a pápa megválasztását hírüladó olasz nyelvű levelét lásd a függelékben (Függelék III.)

A szombathelyi püspöki széket meglehetősen megromlott egészségi állapotban foglalta el. Életének utolsó négy esztendején át viselte a püspöki címet és jelentős mértékben hozzájárult a szemináriumi szigor megerősítéséhez és az idegen nyelvek oktatásának fejlesztéséhez. A janzenizmushoz fűződő viszonya azonban némiképpen megváltozott. Ellentétben korábbi janzenistabarát múltjával, szombathelyi püspökként megtiltotta egyházmegyéje papjainak a janzenista művek olvasását. 1803. július 4-i körmendi egyházmegyei vizitációja során Pasquier Quesnel kommentárjait találta Gombás Mihály plébános könyvtárában. A főpásztor a könyvet elkobozta, a plébánost pedig szigorúan megfedte.[40] Herzan ellentmondásos viselkedésének oka elsősorban a körülmények megváltozásában keresendő: egyrészt a politikai helyzet megváltozása, másrészt pedig a bíboros súlyos betegsége, amelynek következtében hosszú szenvedések után 1804. június 2-án hunyt el Bécsben.[41]

Herzan gazdag magánkönyvtára Szombathelyen maradt. E páratlan gyűjtemény híven tükrözi a kifinomult ízlésű, széles látókörű XVIII. századi könyvgyűjtő szellemi fegyvertárát. A mintegy ötezer kötetet számláló magánkönyvtár egy része különlegesen díszes, a tulajdonos aranyozott címerével (supralibros) ellátott bőrkötésbe van bekötve. Valamennyi művet elláttak a bíboros címeres pecsétjével (ex-libris), amely a különgyűjtemény egyes darabjainak azonosítását a leghitelesebben igazolja. A legtöbb munka latin, olasz illetve francia nyelvű, de találunk itt cseh ritkaságokat is... A francia könyvek sorában kiemelkedően sok janzenista vagy a janzenizmussal kapcsolatos művel találkozhatunk. Első részletes ismertetésüket Nagy Rezsőné Géfin Máriának köszönhetjük, aki a harmincas években e témából írta szakdolgozatát a pécsi egyetemen.[42] Kritikai megjegyzésekkel is bőven ellátott könyvjegyzéke alapján kiderül, hogy a francia könyvek kb. egyötöde janzenista vagy a janzenizmushoz kötődő írók tollából ered. Ugyan jóval kisebb mértékben, de a janzenista-ellenes irodalom is megtalálható Herzan könyvtárában.[43]

Közelebbről megvizsgálva a janzenista műveket megállapíthatjuk, hogy igen jelentős számban találhatók meg közöttük a mozgalom korai képviselőinek, vagyis a XVII. század íróinak munkái. A legfigyelemreméltóbb Antoine Arnauld *De la fréquente communion* című híres munkájának 1644-es kiadása.[44] E munka még két későbbi kiadása is fellelhető Szombathelyen: az egyik a Herzan-könyvtár, a másik pedig az egyházmegyei könyvtár gyűjteményeiben. Ez bizonyítani látszik azt a már említett gondolatot, hogy a janzenizmus a gyónást és az eucharisztia szentségét szigorúan értelmező eszméi népszerűek voltak mind a két első szombathelyi püspök működése idején. De a francia janzenizmus történetében oly híres Arnauld-család tagjainak más művei is megtalálhatók Herzan könyvtárában.[45] Hasonlóan gazdag Pierre Nicole könyveinek listája Herzan Ferenc könyvészeti hagyatékában. Megtalálható itt például a *Préjugez légitimes contre les Calvinistes* első kiadása (Paris, 1671).[46] Nicole több más művét egyébként igen gazdagon díszített

[40] ZOLNAI Béla: *A janzenizmus kutatása Középeurópában I.* Kolozsvár, 1944. 92., GÉFIN Gy.: *i. m.* 204.

[41] GÉFIN Gy.: *i. m.* 216–217.

[42] NAGY REZSŐNÉ GÉFIN Mária: *A szombathelyi Herzan-könyvtár francia könyvei és kéziratai.* Győr, 1934. A könyvtár egyéb francia nyelvű munkáinak jegyzéke: ORAVECZ Mónika: *Les livres de langue française de la Bibliothèque Diocésaine de Szombathely.* (Szakdolgozat.) Szombathely, 1994.

[43] A kérdés összefoglalása: ZOLNAI B.: *A janzenizmus...* (1944.) 93.

[44] E könyv első kiadása – a végleges kézirat megszületése után kb. két évvel – 1643 augusztusában látott napvilágot. Sorbonne-i fogadtatásához lásd: GRES-GAYER, Jacques: *Le Jansénisme en Sorbonne 1643–1656.* Paris, 1996. 32–37.

[45] ARNAULD, Antoine: *La tradition de l'Eglise sur le sujet de la pénitence et de la communion.* Paris, 1645. ARNAULD, Antoine – NICOLE, Pierre: *La logique, ou l'art de penser.* Paris, 1714.

[46] GÉFIN M.: *i. m.* 24.

sorozatkötésbe köttetve gyűjtötte össze a második szombathelyi püspök.[47] Szintén a janzenizmus e korszakához kapcsolódik az Újtestamentum 1702-es brüsszeli kiadása, amelynek jegyzeteit, kommentárjait az a Pasquier Quesnel írta, akinek Herzan 1803-ban egy munkáját betiltatott egyházmegyéjében![48]

Megtalálható továbbá a Port-Royal híres grammatikájának (*Grammaire générale et raisonnée*, Paris 1660) első kiadása is. E munkát Claude Lancelot készítette, de valószínűleg Antoine Arnauld és Pierre Nicole közreműködésével.[49] Egy másik figyelemreméltó kollektív munka az *Explication du cantique des cantiques* (Paris, 1708), amelyet Jean Hamonnak, a Port-Royal orvosának tulajdonítanak és amelyet Pierre Nicole lektorált.[50] Herzan könyvtárából nem hiányozhattak olyan terjedelmesebb munkák sem, mint Claude Fleury híres 37 kötetből álló egyháztörténete.[51] (Paris, 1750), vagy Augustin Calmet huszonkilenc kötetes szentírás-magyarázata.[52] S természetesen megtalálható a többi, e korban igen népszerű janzenista szerző – mint François-Philippe Mésenguy,[53] Blaise Pascal,[54] Jan Opstraet[55] vagy Jacques-Joseph Duguet[56] – művei is a római diplomata könyvtárában.

A janzenista könyvek áttekintése után természetesen nem meglepő, hogy a francia felvilágosodás eszméit hordozó munkák is szép számmal megtalálhatóak a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtárban.[57] A híres nagy Enciklopédia első párizsi kiadása (1751–1772)[58] ugyanúgy megta-

[47] A következő művek tartoznak e sorozatba (Herzan-könyvtár XXVII/250–254.): *Instructions théologiques et morales sur les sacrements. (2 vol.).* Paris, 1767., *Instructions théologiques et morales sur le symbole (2 vol.).* Paris, 1781., *Instructions théologiques et morales sur le premier commandement du décalogue, où il est traité de la Foi, de l'Espérance et de la Charité (2 vol.).* Paris, 1769. *Instructions théologiques et morales sur l'oraison dominicale, la salutation angélique, la sainte messe, et les autres prières de l'église.* Paris, 1773. *Traité de la prière (2 vol.).* Paris, 1768.

[48] GÉFIN M.: *i. m.* 27–28.

[49] GÉFIN M.: *i. m.* 24.

[50] GÉFIN M.: *i. m.* 28.

[51] FLEURY, Claude: *Histoire ecclésiastique (37 vol.).* Paris, 1750.

[52] CALMET, Augustin: *Commentaire littéral et critique sur tous les livres, de l'Ancien et du Nouveau Testament (26+3 vol.).* Paris, 1713–1730.

[53] *Abrégé de l'Histoire de l'Ancien Testament (10 vol.).* Paris, 1753–1763.; *Exposition de la doctrine chrétienne...* Cologne, 1754.; *Abrégé de l'Histoire et de la Morale de l'Ancien Testament...* Paris, 1758.

[54] *Les provinciales...* Amsterdam, 1753. E munka olasz kiadása is megvan a Herzan-könyvtárban (Velence, 1761.) GÉFIN M.: *i. m.* 47.

[55] *Idée de la conversion du pécheur...*, H. n., 1733.

[56] *Traittez sur la prière publique et sur les dispositions pour offrir les saints mystères et y participer avec fruit.* Amsterdam, 1707.; *Règles pour l'intelligence des saintes ecritures.* Paris, 1716.; *Traitté des scrupules.* Paris, 1718.; *Lettres sur divers sujets de morale et de piété...* Paris, 1727., *Explication du mystère de la passion de N. S. J.-C., suivant la Concorde. Jésus-Christ crucifié.* Paris, 1728. stb... Figyelemreméltó, hogy e szerző anonim műveit is nevesítve jegyezte föl Herzan saját kéziratos könyvjegyzékébe!

[57] A felvilágosodás és a janzenizmus kapcsolatáról: HAMON, Léo: *Du jansénisme à laïcité. Le jansénisme et les origines de la déchristianisation.* Paris, 1987.; HILDESHEIMER, Françoise: *Le Jansénisme en France aux XVIIe et XVIII siècle.* Paris, 1991.; VAN KLEY, Dale: *Du parti janséniste au parti patriote: l'ultime sécularisation d'une tradition religieuse à l'époque du chancelier Maupeou 1770–1775.* In: *Jansénisme et Révolution.* Actes du colloque de Versailles tenu au Palais des congrès les 13 et 14 octobre 1989, réunis par Catherine MAIRE. Paris 1990. 115–130. (Bibliothèque Mazarine)

[58] GÉFIN M.: *i. m.* 45–46.

lálható itt, mint a nagy felvilágosult szerzők (Montesquieu, Voltaire, Rousseau) gyűjteményes munkái.

A kései janzenizmus egyes szerzők véleménye szerint kapcsolatba hozható a szabadkőműves mozgalommal is.[59] Ami Herzan püspököt illeti, erre semmi bizonyítékot nem lehet kimutatni. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy Herzan igen érdeklődött a század híres szabadkőműves botránya, a nyakláncper iránt. Az esetről tekintélyes dokumentációt (kéziratok és nyomtatványok) gyűjtött össze, kémei és ügynökei jelentései alapján. Az erről szóló kéziratok levelek három köteget tettek ki. Sajnos ezek századunk folyamán nyomtalanul eltűntek. Így csak találgatásokra hagyatkozhatunk Herzan esetleges szerepére vonatkozóan. Talán Marie-Antoinette, francia királynővel váltott titkos levelezésének egyik bizonyítéka került napvilágra egy nemrég megtörtént eset nyomán. 1994-ben egy bécsi árverésen egy régi fotelba rejtve, megtalálták a francia királynő egy Herzannak írt levelét, amelyet a megtisztelő „mon cher cousin" megszólítással kezdett.[60] A levél 1787. január 31-i keltezésű és feltehetőleg egy egyszerű újévköszöntő formalitásról van szó, de nincs kizárva az sem, hogy rendszeres bútorokban elrejtett levelezés zajlott az említett két személy között a nyakláncper ideje alatt. Egyébként Marie-Antoinette gyermekkorában kifejezetten janzenista szellemű nevelést kapott.[61] Az ügy eseményeit taglaló kéziratos levelek illetve aprónyomtatványok, periratok a Herzan-könyvtár három kötetében őrzik a századvég botrányának emlékét. E köteteket eddig ismeretlen művész a per leghíresebb szereplőinek portréival illusztrálta.[62] Egy másik, a szakemberek által már ismertetett kéziratgyűjtemény szintén alátámasztja azt a tételt, hogy a második szombathelyi püspök vonzódott az ezoterikus gondolkodás iránt. Egy német és francia nyelvű kéziratos alkimista receptgyűjteményről van szó, amelyben már kimutatható az empirikus orvoslás néhány eleme is.[63]

E rövid történeti áttekintés után megállapítható, hogy a janzenizmus a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár történetének első évtizedeiben igen jelentős szerepet játszott. Ugyanakkor számolni kell a magyarországi janzenizmus néhány sajátosságával is. Noha a janzenista munkák nagy számban szerepelnek a könyvtár anyagában, illetve bizonyíthatóan eljutottak az alsópapság körébe, a mozgalom magyarországi bázisa elég szűk lehetett. Ugyanis a magyar klérus szemében a janzenizmus a század utolsó ötödében szinte elválaszthatatlanul összemosódott a jozefinizmussal, a magyar egyház függetlenségét fenyegető felvilágosult abszolutista törekvésekkel. Az első szombathelyi püspök éppen e mozgalom egyik vezéralakjává vált. Herzan püspök esete azonban sokban különbözött elődjéétől. Pályafutásának kezdetén a reformkatolicizmus eszméinek hatása alatt a felvilágosult monarchia szolgálatába szegődött, amely hosszú római diplomáciai karriert biztosított számára. Gazdag könyvtára híven tükrözi a széles látókörű főpap szellemi fejlődésének különféle szakaszait és érdeklődési köreit, amelyben a janzenizmus megkülönböztetett helyet kapott. Mindenesetre ennek látszólag ellentmond a szombathelyi tartózkodása idején tanúsított janzenizmus-ellenes magatartása, amely egyben példa arra, hogy e mozgalom eszméi milyen sajátosan közép-európai aktuálpolitikai jelleget öltöttek e régióban.

[59] Lásd: DAVIN, Vincent: *Les jansénistes politiques et la franc-maçonnerie.* Paris, é. n.

[60] HORVÁTH Sándor: *Egy szenzációs felfedezés szálai Szombathelyre vezetnek.* = Vas Népe XXXIX/276., le 24 novembre 1994. l.

[61] HERSCHE, P.: *Les jansénistes en Autriche...* 254–255.

[62] BH XI/1496–1498 Procès du cardinal Rohan (3 vol.)

[63] BENCZE József: *Az empirikus doktorkodásról és annak...* In: *Communicationes ex Bibliotheca Historiæ Medicæ Hungarica.* Bp. 1957. 251–256.; BENCZE József: *Két eddig ismeretlen magyar alkimista kézirat.* = Orvosi Hetilap 1964. 1712–1714.

Függelék

I.

„Mon Cousin.

J'ai appris par vôtre lettre du 12 juin dernier que le Pape vous avoit elevé a la dignité de Cardinal, vous ne devez pas douter de la satisfaction que m'a causé vôtre empressement à m'en faire part, ainsi que les assurances des sentimens que vous me temoignez dans cette occasion, je vous en sais gré et je desire bien sincérement que vous me mettiez à même de vous donner des marques de ma bienveillance et de l'estime que j'ai pour vous. Sur ce je prie Dieu qu'il vous ait, Mon Cousin, en sa sainte et digne garde. Ecrit à Versailles le 23 aoust 1779.

Marie-Antoinette"

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Vienne), Staatenabteilungen, Rom Varia, Kft. 63. (alt 66) „Nachlaß Hrzan" Personalien fol. 63.

II.

„Note

Votre Excellence m'a apri le 5. courant que Sa Majesté l'Empereur daignait me conférer l'Evêché de Sabarie et qu'Elle donnait en consequence ses ordres à la chancellerie du Roïaume de Hongrie.

Le Chancelier de Hongrie m'a fait part à ma prière d'une resolution impériale royale ayant pour objet la reconstruction de l'Eglise de Sabarie.

Des éclaircissements demandés j'ai vu qu'on voulait me charger sur les revenus de l'evêché d'une somme annuelle des 10,000 florins.

Dont il suit que Sa Majesté pour remplir les promesses de Son Auguste Aïeule contenues dans sa decision en date 20. september 1779. devrait ensuite remplacer par une pareille somme prise sur son trésor et la reunir à ce qui me manquerait encore pour completer ma dotation Cardinaliste fondée par cet acte susdit de feu S. M. Marie-Thérèse.

Je représente a Votre Excellence

1° que d'un evêché valant 20 ou 22,000 florins en distraire 10,000 florins c'est le reduire presque à la moitié c'est notablement en dimineur l'importance.

2° que c'est accroitre les charges du trésor imperial pour la plus valeur a me donnée sur ce même trésor.

Ne serait il pas plus convenable pour Sa Majesté de m'accorder cet evêche tel qu'il est sans aucune distraction, comme c'etoit son intention, lorsqu'il daigna me donner le choix parmi quatre evêchés, et de me donner seulement sur son trésor ce qu'il faudra pour acquiter la promesse de Son Auguste Aïeule et celle qu'il a eu la clemence de me renouveller à cet egard."

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Vienne), Staatenabteilungen, Rom Varia, Kt. 63. (alt 66) „Nachlaß Hrzan", Vermögensangelegenheiten fol. 2–3.

III.

„Altezza!

Ho la soddisfazione di annunziare a Vra Altezza l'Elezione sequita questa mane a voti unanimi del Sommo Pontifice nella Persona del Sig^{re}. Card^{le}. Gregorio Barnaba Chiaramonti Benedettino, Vescovo d'Imola, che ha preso il nome di Pio Settimo, di cui esemplarissima, pietà, dottrina, umiltà, e prudenza lo fanno credere da Dio scelto per governare la Chiesa in questi difficilissimi tempi.

Il primo momento che sarà possibile tratterro l'affare della Coadjutoria di Bamberga da V. A. per Ordine di Sua Maestà commessomi, e faro ancora presente a Sua Santità la Cesarea Raccomandazione per il Principe de Croÿ.

Pieno d'insuperabile ossequio Le bacio assettuosamenti le mani.

Di Vra Altezza Venezia 14. Marzo 1800.

Attmo Ser^re^.

Francesco Card^le^. d'Herzan

S. A. Sig^re^. Principe di Colloredo
(Vienna)"

Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Autographen 19/47–1

TÓTH FERENC

„... wir können eher ohne sie bestehen, als sie ohne uns"[1]
(Jean-Jacques Rousseau a nőkről)

A nő mint a 18. századi periodikumok olvasója. (A folyóirat-hirdetések, az előszavak és az ajánlások forrásértékéről). A korai felvilágosodás idején, tehát a 18. század elején, az újság, a hetilap, a magazin és a „journal" már igazán a mindennapok kísérője volt. Franciaországban, Angliában és Németországban jelentősen megnőtt az olyan „Wochenschrift"-ek (hetilapok) száma, amelyek már nem kizárólag egy szűk tudós publikumhoz akartak szólni, hanem a felvilágosodott értelem jegyében szélesebb olvasóközönséghez is fordultak.

A Habsburg-monarchia országaiban azonban egészen más volt a helyzet. Ismerjük a legfontosabb tényeket, tudjuk, hogy először itt is újságok jelentek meg és mellékleteikből csak lassanként fejlődtek ki az önálló „journalok".[2] Az önálló hetilapok eme nagyon lassú kialakulási folyamata természetesen nem jelenti azt, hogy korábban nem voltak ilyen jellegű olvasmányok: külföldön kiadott periodikák pótolták a hazai hiányt. Valójában nagyon keveset tudunk a Monarchia határain belül megjelent lapok tényleges olvasóiról, még kevesebbet azonban a külföldi kiadványok hazai olvasóiról.

A történeti olvasókutatás eredményei azt mutatják, hogy más olvasóközönsége volt az újságoknak mint a hetilapoknak. Jürgen Habermas német társadalomtörténész *Strukturwandel der Öffentlichkeit*[3] vizsgálata nyomán azt a tételt állítja fel, hogy a 18. században Európa legnagyobb részén az önálló sajtó igen szoros összefüggésben alakult ki a megfelelő publikum kifejlődésével. Ez a publikum genezisében szembe állott a hatalmi apparátussal és a feudális társadalom igényeinél magasabb fokú informáltságra törekedett. E törekvésében sokat segítettek neki az újságok, amelyek a kül- és belpolitikai viszonyokról való jelentéseket, rendelkezéseket, kereskedelmi híreket tartalmazták, mind olyan információkat tehát, amelyekre az olvasónak, mint alattvalónak,

[1] ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Emile oder Über die Erziehung.* Leipzig, Reclam S.732.

[2] Ebben a tanulmányban a következő értelemben használom a terminusokat: újság („Zeitung"): hetente egyszer vagy később kétszer is megjelenő, főleg politikai és gazdasági híreket közlő periodikum; folyóirat, journal vagy hetilap („Wochenschrift"): váltakozó megjelenésű, tartalma szerint speciálisabb témakörrel foglalkozó periodikum. A „lap" („Blatt") terminust mindkét értelemben használom.

[3] HABERMAS, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit.* Neuwied und Berlin, Luchterhad 1976., főleg a II. fejezet: „Soziale Strukturen der Öffentlichkeit."

szüksége volt sőt, amelyek megszerzése alattvalóként egyenesen kötelessége is volt. A hetilapoknak is volt célkitűzésük: többek között arra tanították az olvasót, hogyan érheti el hasznos alattvalóként a felvilágosult társadalom célját, az általános boldogságot. Hogyan kell viselkednie ehhez, azaz tehát erényesen, erkölcsileg feddhetetlenül, és művelten.

Ha most megpróbáljuk az újságok és a folyóiratok olvasóközönségét közelebbről, differenciáltan is vizsgálni, természetesen senkit sem zárhatunk ki egyik táborból sem. Nem tudjuk pontosan, melyik réteg melyik periodikumot olvasta, csupán a társadalom szellemi igényéből tudunk arra következtetni, az egyes társadalmi csoportok tudásvágyát éppen melyik újság vagy folyóirat elégítette ki leginkább. Ezt a sejtésünket aztán rávetítjük a rendelkezésünkre álló nyomtatott és kéziratos forrásanyagra. A tényleges olvasói szokásra vonatkozó forrásanyag azonban rendkívül szűk és általában nem elégséges arra, hogy érvényes következtetéseket állítsunk fel. Gyanítható azonban, hogy a tudós, tudományos folyóiratok olvasói inkább az újságolvasók közül kerültek ki, azaz tehát az állami tisztviselők, tanárok, orvosok, jogászok közül. A talán igénytelenebb, de az olvasásban már gyakorlottabb közönséghez szóló tisztán szórakoztató folyóiratok olvasói látszólag mind nemek, mind osztályok szerint különböztek a fenti publikumtól. Itt is szükség lenne viszont további differenciálásra. A szórakoztató folyóirat olyan gyűjtőfogalom, amely magába foglalja Joseph von Sonnenfels kiadványaitól Karl Gottlieb Windisch írásain át a pamfletszerű, pl. cselédlányokról szóló amusement-periodikumot is, majdnem mindent, ami ebben a kategóriában a 18. században elhagyta a sajtót.[4]

Számos ilyen folyóirat ismerete azt mutatja, hogy a nők olvasóköre éppen a tartalom „igénytelenségével" együtt nőtt. Az ilyen folyóiratokat leginkább a Frauenzimmernek szánták, míg az igényesebb lapok, mind olvasónőkhöz, mind olvasókhoz akartak szólni – itt gyakorta megkülönböztették a fiatal férfi-olvasót.[5] Tudományos folyóiratok ritkán fordultak női olvasókhoz. E tétel igazolására olyan többé-kevésbé megbízható források szolgálnak, mint a folyóirathirdetések, az előszavak és az előfizetési listák.

Mi az előfeltétele annak, hogy a nők olvasókká váljanak;

A felvilágosodás programjában a női nevelés kezdettől fogva fontos helyen szerepelt.[6] A társadalmi átalakulás a 18. században a férjből és apából olyan pénzkeresőt csinált, aki a nap nagy részét házon kívül, gyakorta mint hivatalnok töltötte el. A nőnek viszont azt a szerepet szánta, hogy a háztartást vezesse és a gyerekeket nevelje, sőt, az otthonmaradó nőnek minden a háztartással összefüggő dologban vezető pozíciót adott. Egy 1781-ben, Kurzbeck bécsi nyomdájában megjelent kötetben, *Uiber die Mädchenerziehung, ein Gespräch*[7] olvasható egy dialógus két nő és egy férfi között. Itt elsősorban François Fénelon *L'education des filles*[8] című, 1687-ben megjelent művéről van szó. A vita szereplői mindig eltérő véleményeket fogalmaznak meg a nő feladatáról és életcéljáról:

> „...die vorzüglichste Bestimmung des schönen Geschlechtes sey die Ehe. (es) hat seine eigenthümlichen Geschäfte: und von diesem Gesichtspunkte erscheint die Nothwendigkeit die Mädchen durch eine zusagende Art der Erziehung zu selber

[4] Lásd pl.: SEIDLER, Andrea und Wolfram: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809.* Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda. Wien, Böhlau, 1988; KÓKAY, György (Szerk.): *A magyar sajtó története, 1705–1848. I.* Bp. Akadémiai K. 1979.

[5] A tapasztalt, idősebb, igényesebb szövegeket is feldolgozó férfi olvasótól megkülönböztették tehát a kevésbé érett férfi olvasót és így egy nevezőre hozták a korban nem differenciált női olvasókkal.

[6] Soha nem felejtették el azonban a női individuumnak a korban legfontosabbnak vélt, a háztartáshoz kötődő szerepét.

[7] *Uiber die Mädchenerziehung ein Gespräch.* Wien, Kurzbeck, 1781.

[8] FÉNELON, François de Salignac de la Mothe: *Éducation des filles.* 1687.

> vorzubereiten, welche man eigentlich weibliche Erziehung nennen dürfte. Die vortheilhafte Bildung des Körpers, Reinlichkeit, und Geschmack im Anzuge, Sanftmuth, und Gefälligkeit im Betragen, wodurch sie liebenswürdige Gemahlinnen werden; Geschichklichkeit in der Frauenarbeit, Ordentlichkeit, und angemessener Fleiß, Kenntniß des Hauswesens und einigermaßen auch der Küche, sogar des Marktes, und alle jene Eigenschaften, die sie zu guten Hausmüttern machen, sid die Gegenstände, womit sie sich beschäfftigt."[9]

Ezek Fénelon elképzelései, egy 1781-es szereplő szájába adva. Joseph von Sonnenfels e feladatkört még kibővíti a *Weibliches Orakel*[10] című hetilapjában, ami mindenesetre valamivel korábban jelent meg és erősen Rousseau hatását mutatja:

> „Das Glück des Frauenstandes ist gleich dem Glücke der Fürsten; glücklich seyn, dadurch, daß man glücklich machet – den Gemahl durch Tugend, Sanfmuth, Gefälligkeit und Mitempfindung – die Kinder durch Unterricht und Beispiel – die Untergebenen, die Hausgenossen, durch Gelindigkeit und Menschenfreundschaft..."[11]

Sonnenfels fölértékeli a nőiség státuszát, miközben a nőnek óriási jelentőséget tulajdonít, nevezetesen a házi boldogság és béke felelősségét, egy olyan felelősséget, amely más dimenzióban az állami felsőbbség feladata lehetne. Az abszolutisztikus kormányzat uralkodója az állam első szolgájának, valamint az alattvalók lehetőleg nagy számának juttatott általános jó legfőbb felelősének érzi magát. A nő ezt az uralkodói szerepet játssza – kicsiben. Akkor boldog, ha a számára a természettől rendelt feladatokat gyengéden („mit Sanftmut") és okosan elláthatja, biztonságot teremthet az otthonában. Sonnenfels beszél az oktatásról is: gyermekei szellemi fejlődéséért első házitanítóként szintén az anya a felelős.

A nőnek és anyának ezek a feladatai természetesen elvileg a műveltség bizonyos fokát követelték meg. E tekintetben azonban óvatosnak kell lennünk. A női nem nevelésének koncepciója Fénelon és Rousseau munkáira épült. E szerzők a felvilágosodás művelődési eszméinek nemek szerinti megosztását tökéletesen képviselték. Fénelon, aki egy fél évszázaddal élt és alkotott Rousseau előtt, megírta az általános oktatási szabályok kódexét, mégpedig külön a fiúkét és külön a lányokét. A lányok iskolázását pártolta ugyan, de csak célirányosan, azaz a későbbi háziasszony praktikus életére vonatkozóan. Hatása messze túllépett Franciaországon, már 1698-ban lefordították németre.[12] Rousseau, aki a 18. század közepén írta meg *Emile*-jét, a nőket ugyancsak jól őrzött pozícióban, a család és a férj támaszaként akarta látni.[13] A természet törvényei, szerinte, a nőnek egyértelmű helyet jelölnek ki a társadalomban.[14]

[9] *Uiber die Frauenerziehung,* 16.

[10] [SONNENFELS, Joseph von]: *Das weibliche Orakel.* 15 darab. Wien, 1767. Idézet a második kiadásból. Wien, 1769.

[11] SONNENFELS: *i. m.*

[12] *Von Auferziehung der Töchter.* Leipzig, 1968; *Gedanken von Erziehung der Töchter.* Hannover, 1729.

[13] ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Emile oder Über die Erziehung.* Leipzig, Reclam, 1993. Német fordítások: *Aemil oder von der Erziehung.* Berlin, 1762. Előtte már megjelent németül *Abhandlung von dem Ursprunge der Ungleichheit unter den Menschen und worauf sie sich gründe.* Berlin, 1756. *Gedanken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen oder Staatsrecht.* Marburg, 1763. anonym.

[14] Lásd: SEIDLER, Andrea: *Das Idealbild der Frau in Wiener Wochenschriften der 60-er und 70-er Jahre des 18. Jahrhunderts.* In: *Österreich und das achtzehnte Jahrhundert. Jahrbuch der Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jhdts.* Bd. 13. 1998. (Sajtó alatt.)

„Als Frau gilt die Frau mehr denn als Mann. überall da, wo sie ihre Rechte geltend macht, ist sie im Vorteil; überall da, wo sie die unsrigen usurpieren will, bleibt sie uns unterlegen... Sie müssen viel lernen, aber nur das, was zu wissen ihnen gemäß ist." (Rousseau: *Emile*)[15]

Rousseau számára is fontos volt a nők nevelése. Ez a nevelés azonban nála arra korlátozódott, hogy a szerephelyzetet, valamint a természetes adottságait erősítse. E mű közvetlenül a francia kiadás után, 1762-ben már németül is megjelent és nagy hatással volt a Mária Terézia-korabeli bécsi sajtóra.[16] Így az ún. *Moralische Wochenschriften* utódai már Rousseau és Fénelon természetfilozófiájának hatása alá kerültek. Tartalmi egyezések mellett számos, tőlük származó mottó is utal ilyen recepcióra.[17]

A felvilágosodás által propagált női nevelés ugyanakkor nagyon tág fogalom. A magasabb képzés is beletartozhatna, amiképpen ezt Johann Christoph Gottsched felesége, a híres Gottschedin követelte,[18] de ugyanakkor jelentheti csupán a többé-kevésbé kiművelt háziasszonyok nevelését. A protestáns északnémet társadalom korai felvilágosodáskori modellje a nők képzését, sőt, magasabb iskolai képzését nagyon kívánatosnak tartja, míg Rousseau, és vele a Habsburg Monarchia hetilapírói ötven évvel később a művelt, jó és megbízható háziasszonyt jelölték meg célként. A 18. század hatvanas, hetvenes éveire, illetve a nyolcvanas évtized kezdetére szeretném a hangsúlyt helyezni, anélkül azonban, hogy általánosítani akarnék. Későbbi lapok, de pl. a Bécsben 1761-ben letelepült német Neugebauer hetilapjai[19] is kritizálják azt a korlátozást, amely Közép-Európa késő-felvilágosodáskori társadalmában a nőket érintette.

[15] ROUSSEAU: *i. m.* 731f.

[16] Lásd főleg Joseph von Sonnenfels és Johann Rautenstrauch műveit, különösen *Die Meinungen der Babet.* Wien, Bader, 1774–1775., összesen 50 darab.

[17] Pl. „Unsere Meinungen bruhen auf unseren Empfindungen" ill. „Die besiegten Begierden sind die Quellen des wahren Glücks" a *Meinungen der Babet*-című folyóiratban. Wien, Bader 1774–1775.

[18] Lásd pl. Die vernünftigten Tadlerinnen, 1725, febr. 7, 6. darab, 43: „Ich bin itzt nich im Begriffe, die abgedroschene Streitigkeit zu erneuren, welche über der abgeschmackten Frage entstanden: Ob das Weibliche Geschlechte auch zum Studieren geschickt sey? Wir sind Menschen sowohl als die Manns-Personen, und dieses wird niemand im Ernste läugnen, er wäre denn ein Narr. Wir haben eben die Kräffte des Gemüthes, so die Manns-Personen besitzen, ja eben die Fähigkeiten in der Gelehrsamkeit etwas zu thun. Wer das Gegentheil vertheydigen wollte, müste niemahls von den so vielen Personen unseren Geschlechtes etwas gelesen haben die so tief in die Geheimnisse der Gelehrsamkeit eingedrungen, als nur immer von Manns-Personen geschehen können. Die Schrifften der Schurmannin, der Scudery und Dacier, vieler andern zu schweigen, sind in den Händen aller Gelehrten."

[19] Lásd pl: *Aspasiens Schule für kokette Damen.* Wien und Leipzig, 1786. 2. Auflage, 1 Band., S.55fr... Die Männer bemächtigten sich der Regierung, schlossen und aus allen Geschäften aus, zwangen uns zu gesetzen, die zu ihrem Vortheile eingerichtet sind, und wozu wir unsere Einwilligung nicht gegeben haben, zu gehorchen. Sie spotten unserer Schwäche, die ihr Werk ist, fordern dafür Liebe, ohne die sie, wie sie sagen, nicht glücklich sein können, und bestrafen uns gleichwohl datür, enn wir sie glücklich machen. Sie haben recht. Wir verienen es bestraft zu verden, wenn wir so blöde sind, die Feine unserer Ruhe, die Tiranen unseres Lebens, die Räuber unserer angebornen Rechte zu lieben. Wir sollten das schwichere Geschlecht sein, sie das stärkere? Die lächerlichen Geschöpfel ill. [Neugebauer]: *Der Verbesserer. Eine Wochenschrift.* Wien, Ghelen 1766. Erről a folyóiratról lásd: SEIDLER/SEIDLER, 178, és Neugebauer Bécsi tartózkodásáról SEIDLER, Wolfram: *Buchmarkt und Zeitschriften in Wien 1760–1785.* 90.

A nők képzésének eme rövid kitérője után térjünk most vissza az előszavak és a hirdetések értékeléséhez.

A 18. század hatvanas és hetvenes éveiben megjelent számos szórakoztató folyóirat előszavában találkozunk azzal a kitétellel, hogy elsősorban nőkhöz akarnak szólni. Nőkhöz, inasokhoz, de olyan férfiakhoz is, akik hivatali tevékenységük mellett valamiféle kikapcsolódásra vágynak. A bécsi Christian Gottlob Stephanie pl. 1768-ban kiadott egy periodikumot,[20] amelynek előszavában így ír:

> „[Ich möchte] Leserinnen und Leser – von den ersteren .. besonders viele [ansprechen].. Verschiedene Personen von beyden Geschlechtern, deren Hauptvergnügen das Lesen sinnreicher Schriften ausmacht. (...) Die reizendere Hälfte des menschlichen Geschlechts, ist bey der Ausgabe dieser Monatsschrift unser vornehmstes Augenmerk. Damit schließen wir (...) die andere Hälfte desselben, auf keine Weise aus: und auch Jünglinge – wenn wir Männen sagten, dürfte es vielleicht stolz klingen – werden vielerley für sich darinnen antreffen".[21]

Karl Gottlieb Windisch pozsonyi szerkesztő is hivatkozik női olvasóközönségre, amikor 1766. november 12-én bejelenti a *Freund der Tugend*,[22] a *Preßburger Zeitung* morális hetilap-mellékletének megjelenését, miközben egy nővel mondatja a következőket:

> „Eine Schöne aber, die neben mir, und einem Par anderer Freunde, bisher noch kein Wort geredet hatte, fing itzt an, ihre Gedanken deswegen zu eröfnen. Wie, sagte sie, wäre es, wenn man dem Verleger der Preßburger Zeitung den Vorschlag machte, anstatt der bisher eingerückten Artikel ein moralisches Blatt zu drucken, und mit den Zeitungen zugleich herauszugeben? Sie meine Herren könnten alsdann das Ihrige beytragen, und an unserem Vergnügen, und Unterrichte arbeiten helfen..."[23]

Windischnek ez a hivatalos bejelentése a nőt a férfinem partnereként mutatja be, aki tanulni akar, viszont erősen függ attól, milyen anyagot készít számára a férfi. Levelezésében nem találjuk ezt a gáláns tiszteletet, amit Windisch a nőnek még a „szép" (Die Schöne) terminussal is kifejez. 1782-ben pl. azt írja egyik leghűségesebb bizalmasának, Daniel Cornidesnek, hogy az *Ungrisches Magazin*[24] számára szüksége lenne anekdotákra:

> „Das erste Stück des 2ten B[andes] unseres Magazins wird folgende Materien enthalten (...) Anekdoten. Die lesen unsere Damen, Fräulen, Weiber, Mägdchen, Stutzer, politische Kannengiesser, und der Saugthiere sehr gern! Und da ein Viertl der Auflage durch dieselben verzerrt wird: so muß ich immer etliche hinten anflicken; denn die meisten untersuchen die Stücke von hinten – Solche Anekdoten, wenn Ihnen theuerster Freund, welche gelegentlich einfallen, bitte ich für unser Magazin zu sammeln."[25]

[20] [STEPHANIE, Christian Gottlob]: *Neue Sammlung zum Vergnügen und Unterricht.* Wien, Gräffer 1768–1769, 12 darab.

[21] STEPHANIE: *Sammlung...*, Vorwort.

[22] WINDISCH, Karl Gottlieb: *Der Freund der Tugend, eine Wochenschrift.* Preßburg, Landerer 1767–1769. 3 kötet.

[23] Wienerisches Diarium 1766 november 12: „Ankündigung einer Wochenschrift"

[24] WINDISCH, Karl Gottlieb: *Ungrisches Magazin oder Beyträge zur ungarischen Geschichtes Geographie, Naturwissenschaft und der darin eingeschlossenen Litteratur.* Presßburg, Löwe 1781–1787.

[25] K. G. Windisch és Daniel Cornides levelezése. Pozsony, 1781 november 4, MTA Könyvtárának Kézirattára.

A nőnek az olvasói tábor alsóbbrendű peremcsoportjával való azonosítását azonban nemcsak Windischnél olvashatjuk – nála mindenesetre csak bizalmas levelezésében – hanem kevésbé igényes amusement-periodikák valószínűleg humorosnak szánt hirdetéseiben. Kettőt említenék itt. Először 1781-ből „Das gelehrte Fragamt",[26] amelynek 1781. dec. 26-i hirdetése megjelent a *Wienerisches Diarium*ban. A kiadó (és egy személyben vélhetően a lap szerzője) elmélkedik a kiadvány tartalmáról és azt tervezi, hogy egyes közlemények mellet olyan kérdéseknek is helyet ad, amelyek alkalmasak a publikum megindítására (movere). És eközben beszél az olvasónőről is:

> „(...) Soll ich dem noch Müsterchen mir vorligender Fragen beyrücken? – Vielleicht, daß das Frauenzimmer und andere, welche zu fragen hätten, und sich auf die fragende Weltweisheit des Sokrates noch nicht wohl verstehen, sich damit behelfen möchten! – Man schreibt also z.B. auf den Fragzettel: Müssen wir denn immer denken? oder: (...) Warum spricht das Frauenzimmer lieber von anderer Leute Thun und Lassen, als die Männer?...[27]

Második példaként álljon itt a „Lotto-Prophet" 1782-ből.[28] 1782. május 22-én jelent meg a hirdetés a *Wienerisches Diarium*ban. A lehetséges közönségről a következőket tudjuk meg:

> „Soviel weiss ich im voraus, daß ihn Gelehrte und Ungelehrte, Reiche und Arme, Herren mit- und ohne zwey Sackuhren, Damen mit- und ohne Schlepp, ja sogar auch Fratschler-Weiber kaufen werden. Denn wen reizet nicht die Lotto-Sucht?..."[29]

Az olvasóközönség iránti nyájasság elvész, a kiadó nem kizárólag művelt publikumhoz szól, hanem megpróbál (valószínűleg anyagi okok miatt is) szélesebb olvasórétegeket találni, egészen a „társadalmilag tökéletesen haszontalan" Fratschler-Weiberig, akik egésznapi elfoglaltsága pletykák terjesztésében merül ki.

A rendelkezésünkre álló források átfogó analízise még hátra van. A kívánatos áttekintés és elemzés csak úgy valósulhat meg, ha egy nagyobb, határokon átnyúló kutatási programot képzelünk el.

A nőknek az olvasókörbe való bevonása azonban nem mindig gazdasági okokból történt. A felvilágosult publicisztika egyik legfontosabb premisszája az általános műveltség elve. Az olvasmányok ne puszta öncélt szolgáljanak, ne csak szórakoztassanak, hanem tegyenek eleget pedagógiai célkitűzésnek is: erősítsék például a férfiak értelmét és fejlesszék a nők ízlését („Geschmack"). A már említett Stephanie azt írja a Sammlungjában, hogy a lap olvasása azzal a közvetlen haszonnal jár, hogy mindkét nembeli olvasó számára megkönnyíti az egymással való érintkezést. A „barátságos összejövetelek" esetére megkapják többek között ti. azokat a témákat, amelyeket a legszívesebben megbeszélnének egymással.

> „Dies verschafft ihnen den ergiebigsten Stoff zur Unterredung, die nicht minder vergnügend als lehrreich sei."[30]

Az elvonult magánolvasást lehetőleg meg kellene haladni egy lépéssel. Az olvasmányok ajánlását egy nevelési program részeként kell értelmeznünk. Ez a koncepció szintén az általános jót

[26] Példányai elvesztek, ill. lappanganak. Lásd SEIDLER/SEIDLER, 234.
[27] Wienerisches Diarium 1731. december 26.
[28] Ez a folyóirat is elveszett. Lásd: SEIDLER/SEIDLER: 242.
[29] Wienerisches Diarium 1782. május 22.
[30] STEPHANIE: *Sammlung*... 2.

szolgálja, és a nő számára mintát ad a konverzációs képességekről, egy olyan művészetről, amely a dominánsan a férfi által irányított kommunikációban érvényre juthat. A nőnek a nyilvánosságban való kultivált részvételét elsősorban a férfiak kívánták, és ebből női erényt, sőt, női kötelességet formáltak:

> „...die Männer hätten ein Recht zu wünschen, daß ihre Gattinnen nicht bloß ihre Weiber, sondern auch ihre Gesellschafterinnen, und Gehilfinnen seyn möchten."[31]

A butácska „Frauenzimmer", az általában szép külső és a belső igénytelenség, a felvilágosodástól meg nem érintett műveletlen ember metaforájává válik, aki ellentéte a külsőleg nem feltűnő, de belső értékei szerint gazdag, okos, olvasott nőnek. Ez utóbbi figura (akár nő, akár férfi) tekinthető az évszázad vívmányának. Némi következetességgel sikerülni fog, hogy a nők is éles elmével bírjanak. De itt is legyünk óvatosak. A túlzásba vitt képzettség káros és visszataszító a férfiak szemében. Stephanie gyűjteményében olvasható egy értekezés, az „Einfluß des Geschmacks auf die innere Schönheit des Frauenzimmers...". Itt a szerző a következőket mondja:

„Ich will (...) nicht sagen, daß ein Frauenzimmer gelehrt seyn müsse. Ein gelehrtes Frauenzimmer (...) ist das entgegen stehende Aeusserste von einem Frauenzimmer nach Mode (...) Ja, ich behaupte, daß die gelehrten Schönen, die gar nichts von der Haushaltungskunst und von allen den Beschäftigungen verstehen, die ihr Geschlecht unterscheiden eine viel schlechtere Figur machen, als die, welche sich auf weiter nichts, als auf die Nadel und den Künchenzettel verstehen. Ueberhaupt geht s den gelehrten Frauenzimmern bey der Gelehrsamkeit gemeiniglich, wie allen Gelehrten; sie haben nur einen halben Geschmack, und kennen die Welt nicht. Alles, was sie hervorbringne, wird Affectation, oder ein geborgter Witz, seyn, weil sie den Umgang vernachläßigt haben (...)".[32]

Ennyit tehát a „Frauenzimmerről", aki önmagát képzi, következésképpen tehát „félre képezi", éppen azért, mert tudását nem férfi társaságban és nem a férfiak kontrollja alatt szerzi meg. Ezt a problémát jól ismerve a periodikumokban gyakorta szerepelnek olyan mintadialógusok, amelyek a női vitakészség fejlesztését szolgálják.

Szeretnék végül nyomatékosan emlékeztetni a 18. század morális hetilapjainak fiktív leveleire, hiszen ez a korreszpondáló kérdés-felelet játék feltétlenül a női olvasóközönség társasági érettségét segíti elő.

ANDREA SEIDLER (WIEN)

Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben. Pestalozzi magyarországi kapcsolatait és munkásságának a magyar nevelésügyre gyakorolt hatását részletesen feltárta már neveléstörténeti szakirodalmunk.[1] Jelentőségéhez képest azonban keveset foglalkozott a korabeli magyar sajtóban megjelent első Pestalozzi-értékelésekkel, pedig ezek elemzése sok értékes adattal járulhat hozzá a

[31] Fußnote wo??

[32] STEPHANIE: *Sammlung...* 150.

[1] KEMÉNY Ferenc: *Pestalozzi Magyarországon.* = Magyar Paedagógia 1927. 92–99.; LENGYEL Imre: *Újabb adatok Pestalozzi magyarországi hatásának értékeléséhez.* = A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. 29. Bp. 1961. 150–159.; DANKANICS Ádám: *Egy múlt század eleji magánkönyvtár és Pestalozzi hatása.* = A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. 46. Bp. 1964. 229–233.; MÉSZÁROS István: *Pestalozzi és a magyarországi nevelésügy.* = Helikon 1984. 259–270.

svájci nevelő elméleti és gyakorlati tevékenységének a hazai kortársak körében megfogalmazódott véleményének értékeléséhez.

A magyar sajtó hasábjain 1816-ban jelent meg az első híradás Pestalozziról. Váradi Szabó János, aki 1810-ben közel egy évet töltött Pestalozzi intézetében, Yverdonban és hazatérve az ő elvei alapján nevelte a Vay fiúkat (Miklóst és Lajost), a *Hazai s Külföldi Tudósítások* című pesti lapban a következőképpen nyilatkozott a svájci nevelőről:

> „... Három esztendők után, mellyeket Német Országban töltöttem, Helvétziába utaztam Pestalozzihoz, és ott közel esztendőt fordítottam egyedül arra, hogy az ő nevelésének módját ő tőlle s tanítóitól tulajdon oskolájában tanuljam meg. Szemmel látott tanúja voltam a gyermekekkel való bánásnak: az ő taníttatások módjának és előmeneteleknek, a gyermekek foglalatosságaiknak mulattságaiknak, játékjaiknak s magok viseleteknek; Pestalozzi oskolája elrendeltetésének, egy szóval mind annak, ami a Pestalozzi nevelése módjának fundamentomait, tulajdonságait, annak természeti valóságát teszi és illeti."[2]

A cikkben bejelentette, hogy Pestalozzi módszertankönyveinek[3] lefordítására készül. Azt hangsúlyozta, hogy azért szeretné megismertetni ezeket a műveket honfitársaival, mert a könyvek szellemében oktatott – nevelt gyermekek „mind a tudományokban, mind a jó erköltsben mind pedig a testi gyakorlásokból származni szokott ügyességben" feltűnő előrehaladást mutatnak." Váradi Szabó Pestalozzi nevelési módszerét tartotta „a legjobbnak, az emberi természettel leginkább megegyezőnek, a legtökéletesebbnek."

A rövid, de igen határozottan Pestalozzi elveit helyeslő cikk hatalmas sajtóvitát váltott ki, mely egyeseket nyilvános, másokat magánjellegű állásfoglalásra késztetett.

Folnesics Lajos, aki ezekben az években Budán leánynevelő intézetet tartott fenn, a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évi első számában „Észrevételek a Pestalozzismus ellen"[4] címmel hosszú tanulmányt tett közzé. Írása elején azt szögezi le, szent kötelessége figyelmeztetni honfitársait Pestalozzi nevelési eszméinek veszedelmes voltára:

> „... a mi időnkben pedig a Pestalozzizmus igen magasztaltatik, és édes Hazánkat is Szabó János Úr vele megesmértetni szándékozik: legszentebb kötelességemnek tartom, ezen érdekes és tudós Nevelőt és Hazám Familiáit azon fogyatkozásokra és veszedelmekre figyelmetesekké tenni, a mellyeket én, és más tapasztalt Nevelők látunk Pestalozzi Methodusában."[5]

Cikkében négy fontos kérdésre próbál választ adni:

> „1. Lehet-é a Pestalozzizmust Újításnak és új Találmánynak tartani? 2. Lehet és tanátsos-é ezen Methodust az egész Nevelésben és Tanításban avagy minden tanítási tárgynál Főtónussá tenni; 3. Megfelel-é ígéretének, p.o. a szembetűnő szép előme-

[2] VÁRADI SZABÓ János: *Jelentés a két Magyar Hazához.* = Hazai s Külföldi Tudósítások 1816. 45. sz. Toldalék.

[3] *Anweisungen zum Buchstabieren und Lesenlehren von Pestalozzi.* Bern, 1801.; *ABC der Anschauung, oder An schauungslehreder, Massverhältnisse.* Bern, 1803. Nem tudjuk, hozzáfogott-e Váradó Szabó János e könyvek lefordításához, vagy kedvét szegte az 1817-es sajtóvita. Nyomtatásban nem jelentek meg.

[4] FOLNESICS Lajos: *Észrevételek a Pestalozzizmus ellen.* = Tudományos Gyűjtemény 1817. I. 83–100.

[5] FOLNESICS Lajos: *Észrevételek a Pestalozzizmus ellen.* = Tudományos Gyűjtemény 1817. I. 83.

netelekre és ügyességre nézve, kivált a jó Erköltsökben? 4. Nem lehet-é nálánál jobbat s jótévőbben javasolni?"[6]

A szerző Niemeyer 1810-ben Halleban megjelent munkájára[7] hivatkozik, melyben a német pedagógus sorra veszi a Pestalozzi-féle nevelés előnyeit és hátrányait. Niemeyer véleménye az, hogy a legnagyobb érdeme a módszernek a tervszerűség és a rendszerességre és szemléletességre törekvés. Elismeri azt, hogy a növendékek az olvasásban és a nyelvi tárgyakban valóban gyorsabban haladnak másokhoz képest. Ám hangsúlyozza azt is, hogy

> „mind ezen hasznok nem újságok, nem új találmányok, hanem tsak visszaemlékezések, mert már Pestalozzi előtt is, p.o. Comenius, Rousseau, Basedow, Rochow, a Revisions-Werk írói, Rosewitz és más Pädagogusok azt javasolták, s sürgették, hogy a gyermekeknek lelkét testi s érzéki dolgok által kell először kifejtegetni és azután a természet fölötti és abstract dolgok megértésére általmenni;... hogy a gyermek ne tanúljon sokfélét, hanem kevésben sokat; hogy amit tud azt rendesen, összefüggve s bizonyosan tudja."[8]

Tehát Folnesics szerint Pestalozzi módszere nem új, és ami a legnagyobb baj, mivel „szemléletre" épül, „nem lehet a Religióra és a Morálra alkalmaztatni", pedig szerinte ezek szolgálnak a nevelés alapjául. Niemeyerrel együtt Folnesics is vallja: „Pestalozzi Methodusa Materialismusra vezet a Religióban és a Morálban." A tanulmány további részeiben a szerző részletesen kifejti, mennyire káros és erkölcsromboló az, ha a gyermek kizárólag azt fogadja el igaznak, amit a maga szemével lát, amit „megszemlélt, megszámlált és megmért." Kifejti, hogy Pestalozzi nevelési rendszere alapvetően hibás, mert nála háttérbe szorul „a tiszta keresztény hit". Kifogásolja a szemléltetés és a méricskélő öntevékenység túlzásait Pestalozzi módszerében, mert ezek alapján a növendék mindenről maga kíván meggyőződni, és nem fogadja el a tekintély, főleg a vallási tekintély eddig bevett gyakorlatát. Elítélőleg állapítja meg:

> „Már közel 15. esztendeje, hogy terjeszkedik a Pestalozziizmus. Ha tehát annyi ereje van a szívnek s erköltsös életnek formálására, honnét van, hogy a láthatatlan világra, az örökkévalóságra való tekintet, t.i. a keresztyén Religió éppen ezen időszakban vettetett meg, kivált Német Országban és helyette Salzmann és más naturalizáló Päedagógusok és Nempäedagógusok a keresztyén név alatt, a Naturalismust s Rationalismust, melly mindent tsak szemmel látható s tapasztalható okokból akar megmagyarázni, majd nyilván, majd pedig titkon terjesztik?"[9]

Folnesics szerint Pestalozzi és követői a tiszta erkölcs és az igazi hit ellenségei. Tanítványaik semmivel sem tudnak többet mint a hagyományos módszerek szerint nevelkedő társaik, sőt lelkük, hitük és erkölcseik súlyosan károsodnak.

[6] FOLNESICS Lajos: *Észrevételek a Pestalozzizmus ellen.* = Tudományos Gyűjtemény 1817. I. 84.

[7] NIEMEYER, August Hermann: *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern und Schulmänner.* Halle, 1796. A mű, mely számos kiadást ért meg, nagy hatást gyakorolt a 19. század első felének német pedagógiájára, és Magyarországon is ismert volt. Ürményi József már 1812-ben ajánlotta tanulmányozását. Később átdolgozott formájának magyar fordítása is megjelent: *Nevelés és Tanítási Tudomány.* A szülék a házi és oskolai tanítók számára az austriai oskolák állapotját is szem előtt tartván, a 6. kiadás szerént kidolgozta CHIMAINI Leopold, és a magyar nevendékek szükségéhez alkalmaztatta ÁNGYÁN János. I–II. Pest, 1822–23.

[8] FOLNESICS Lajos: *Észrevételek a Pestalozzizmus ellen.* = Tudományos Gyűjtemény 1817. I. 85.

[9] FOLNESICS Lajos: *Észrevételek a Pestalozzizmus ellen.* = Tudományos Gyűjtemény 1817. I. 88.

A cikk vitára késztette a nevelésügy iránt érdeklődő magyar szakembereket. A *Tudományos Gyűjtemény* következő számában Schedius Lajos egyetemi tanár, a pesti evangélikus népiskolák felügyelője válaszolt a Pestalozzi ellen felhozott vádakra.[10] Abból indul ki, hogy aki erkölcstelenséggel és vallástalansággal vádolja a svájci nevelőt, az

> „Pestalozzi metódusát sem egészen, sem pedig igaz értelme és lelke szerént nem esméri. Úgy látszik, mint ha F. Úr sem Pestalozzi maga munkáit, sem a róla kiadott tisztbeli Relatiókat, sem a már több helyeken ezen Systema szerént virágzó Intézeteknek le-írásait nem olvasta volna."[11]

Schedius Pestalozzi műveiből vett szó szerinti idézetekkel bizonyítja, hogy Pestalozzi elméleti és gyakorlati munkássága vallásos alapokon nyugszik. Tételről tételre cáfolja Folnesics állításait, és végül leszögezi, Pestalozzi nemcsak elméleti műveiben, hanem a gyakorlatban is bizonyította, hogy módszere racionálisan gondolkodó, de egyben erkölcsös és vallásos emberek nevelését eredményezi.

A vita részben a lapok hasábjain folyt, de a kortársak levelezésében is erőteljes nyomokat hagyott. Kazinczy és köre levelezése jól megvilágítja a vitához való különböző hozzáállásokat.

Döbrentei Gábor 1817 márciusában a következőket írta Kolozsvárról Kazinczynak:

> „A Pesti Tudományos Gyűjteménynek II. köttetét tegnap olvastam- el... Hogy Schedius Pestalozzit védelmezte a Folnesics ész nélkül való megtámadása ellen, annak nagyon örvendettem, s annyira, hogy ha Schediussal legyek, mingyárt tiszteletére mentem volna."[12]

Kissé mérsékeltebb véleményt fogalmazott meg a kérdéssel kapcsolatban Dessewffy József, költő, politikus Kazinczy közeli barátja aki a következőket írta április elején Kassáról:

> „Most forgatom a Gyűjteményt... Folnesics Úr Pestalótzy ellen buzogván sok helyesek közt a melylyeket felkarol, nagyon meszsze mégyen buzgóságában."[13]

A Pestalozzi nevelési módszerének értékelésével foglalkozó sajtóvita túlnőtt hazánk határain. 1817 áprilisában jelent meg A bécsi *Chronik der Österreichsischen Literatur* című lap 1817. 29. száma[14] szemlézte a *Tudományos Gyűjtemény* addig megjelent számait, és többek között foglalkozott a Pestalozzi vitával is. A bírálat alapvetően elítéli Folnesics nézeteit, és védelmezi Pestalozzi elméletét és nevelési gyakorlatát.

Folnesics a *Tudományos Gyűjtemény*ben ismertette a bécsi lap bírálatát[15] és nem értett egyet annak megfogalmazásával, amely szerint ő „Pestalozzi Methodusát az ő lelke szerént egészen meg nem értette". Itt is hangot adott korábbi véleményének, hogy a svájci pedagógus módszere erkölcsromboló és károsan hat a gyermekek vallási érzületére. A folyóirat következő számában

[10] SCHEDIUS Lajos: *A pestalozzizmus ellen való észrevételekről.* = Tudományos Gyűjtemény 1817. II. 115–121.

[11] SCHEDIUS Lajos: *A pestalozzizmus ellen való észrevételekről.* = Tudományos Gyűjtemény 1817. II. 116.

[12] Döbrentei Gábor – Kazinczynak. Kolozsvár, Martz 16 dikán 1817. In: *Kazinczy Ferenc levelezése. XV.* Közzéteszi VÁCZY János. Bp. 1905. 119.

[13] Gr. Dessewffy József – Kazinczynak. Kassárul, Április. 5 dikén 1817. In: *Kazinczy Ferenc levelezése. XV.* Közzéteszi VÁCZY János. Bp. 1905. 146.

[14] Chronik der österreichischen Literatur vom 9-ten April 1817. Nro. 29.

[15] FOLNESICS Lajos: *A Tudományos Gyűjtemény Recensiója a Külföldön.*= Tudományos Gyűjtemény 1817. IV. 142–148.

pedig nagy összefoglaló tanulmányban[16] fejtette ki nézeteit a kérdés filozófiai hátteréről is, elemezve Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi „materializmusát" mely egyenesen a vallástalansághoz, az erkölcsök romlásához vezet.

Közben a *Hesperus* című brünni tudományos közlöny 1817. évi 22. számában megjelent egy cikk egy névtelenségbe burkolódzó magyar szerző (Kazinczy?) tollából, aki éles szavakkal ítélte el a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségét, mert egyáltalán helyet adott a Pestalozzi ellenes véleményeknek. Erre a cikkre reagált a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője Fejér György.[17] Igaza tudatában határozottan megfogalmazta, hogy a folyóirat célkitűzéseinek megfelelően helyet ad mindenféle véleménynek, azoknak is, amelyek nem értenek egyet Pestalozzi nevelési elveivel, és azoknak is, akik azt célravezetőnek tartják. Nehezményezi, hogy „Ha a Hazai Írónak Pestalozzi mellett különös okai és bélátásai voltak, miért nem terjeszté azokat tudósan elő?" – az egyetlen magyar tudományos folyóirat hasábjain, ahogyan azt a tudományos élet íratlan szabályai megkívánják. A német nyelvű külföldi lapban közzétett írás nem tartalmaz tudományos érveket – szögezi le Fejér, majd összefoglalja a hazai sajtóvita legfontosabb tételeit, kiegészítve a németországi lapokban megjelent Pestalozzival foglalkozó írások főbb gondolataival:

> „Ama tárgyról, mellyről a legjelesebb Német nevelők Niemayer, Ewald, Eschenmayer sat. feleseltek, ne lett volna-e szabad F. L. praktikus nevelőnket is szóllani engednünk? Hogy a Pestalozzi nevelés módja a szám és betűvetés, Mathezis, természet- és nyelv esméretére, a tudományok közlésére, az értelem s ész kiformáltatására igen alkalmatos légyen, tagadhatatlan; hogy az Istentelenségre, religyiótlanságra, hitetlenségre vezessen egyenesen, mind eddig nincs meg mutatva... A Freyburgi Nevelők és Tanítók a már jó időtől fogva fenn álló Pestalozzi nevelés-módját el nem fogadták; a nem régen kezdődött Bell Lancaster módját ellenben kapva kapták a bécsi Újság (Nro. 174) tanúsága szerént... a Bécsi Udvari tanításra ügyellő Comissió egy iskolában a Pestalozzi módjával próbát tétetett, s alkalmatlannak találván azt félbe hagyatta. Azon tanúk pedig, kik Pesten a mind az Evangelikus Pestalozzi szerint való, mind a közönséges nem Pestalozzi szerént való iskolákban a nyilvánságos próbatételkor jelen voltak, azt vallják, hogy ebben mint amabban... szint olly készségre tesznek szert a nevendékek."[18]

A szerkesztő azzal zárja le a vitát a szerkesztőség nevében, hogy „... eleget szóllottak már a Pestalozzismus eránt Tudósaink és Paedagogusaink, ideje, hogy a Bell-Lancaster tanításról értekezzenek ezentúl."

A *Tudományos Gyűjtemény*ben az 1817. év elején kezdődött vita tehát májusban lezárult, de hazánk pedagógia iránt érdeklődő szakembereit még sokáig foglalkoztatta a kérdés.

Kazinczy 1817. november 13-án Váradi Szabó Jánosnak írott levelében kitért arra, miért nem tud Pestalozzi nevelési rendszere gyökeret verni Magyarországon és megfogalmazta véleményét a sajtóvitáról is:

[16] FOLNESICS Lajos: *Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi.* = Tudományos Gyűjtemény 1817. 44–90.

[17] *Kinyilatkoztatás a Tudományos Gyűjtemény ügyében* = Tudományos Gyűjtemény 1917. V. 140–142. E helyen kell kiigazítanunk egy tévedést. A szakirodalomból jól ismert, hogy 1817. október végéig Fejér György szerkesztette a folyóiratot, tehát az V. kötet megjelenése idején, májusban is. Kazinczy soha nem volt a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, mint ahogyan azt MÉSZÁROS István írja *Pestalozzi és a magyarországi nevelésügy című tanulmányában.* = Helikon 1984. 2–4. sz. 262.

[18] *Kinyilatkoztatás a Tudományos Gyűjtemény ügyében* = Tudományos Gyűjtemény 1917. V. 141–142.

„A Méltós. Generálisné paransolt velem, hogy Pestalozzinak szerezzek Előre-fizetőket, s nem tudom már mennyi ideje, hogy megírtam, hogy eggyet sem kaptam, s e tájon én vagyok az eggyetlen eggy Subscribens. Azolta is haszontalan volt iparkodásom mind itt, mind Erdélyben. Oroszországban a dolog megyen; nálunk nem megyen. Mit mutat ez? De ott azért megyen mert ott akarja az igazgatás; nálunk Folnesicsek szólnak ellene, s a Tudom. Gyűjtemény a szidalmat a munka első füzetébe vette fel, s olly nem bátor védelmezőt talált Pestalozzi, a millyet nem igen várt. Én nem óhajtom hogy vastag Recensióink legyenek... De valóban a Recensiónak az igen rosszak ellen kéméletlennek, a jók de megtévedők ellen bátraknak kell lenni, mert eddig is mindég az volt a bajunk, hogy az írók nem rettegték az ostort, gond nélkül írtak."[19]

A fenti szavak jól megvilágítják Kazinczy álláspontját az ügyben. A széphalmi vezért mélységesen felháborította a tény: az újonnan alakult pesti folyóirat első számában helyet adott egy Pestalozzit negatívan értékelő cikknek és nézete szerint Schedius sem bizonyult a legfelkészültebb és legbátrabb védelmezőnek. Bírálatokra szükség van, vallja Kazinczy, de a rossz cikkeknek vagy nem kellene helyt adni a lapokban, vagy kíméletlenül meg kellene bírálni őket, nem olyan finoman, mint ahogy Schedius tette.

Feltételezhetjük, hogy a nagy port felvert vita késztette Döbrentei Gábort arra, hogy az általa szerkesztett *Erdélyi Muzéum* című folyóirat 1817. decemberében napvilágot látott VIII. kötetében közzétegyen egy Pestalozzi életéről és tevékenységéről szóló nagyobb tanulmányt, amely az *Annalen der Literatur und Kunst des Inn und Auslandes* című lap 1810. augusztusi számában megjelent írás magyar fordítása.[20] A cikk részletesen elemzi Pestalozzi életútját, kitér munkásságának legfontosabb állomásaira, és arra a tényre, hogy mint a legtöbb értékes és haladó törekvést, úgy a svájci pedagógus eszméit sem értékelték eléggé sem hazájában sem másutt.

Pestalozzi érdemeit elsősorban abban látja a szerző, hogy az elemi nevelés elméletét és gyakorlatát a természet elveiből kiindulva dolgozta ki. A cikk bemutatja a két főmű a *Lénárd és Gertrud* és a *Hogyan tanítja Gertrud gyermekeit* című műveket is.

Döbrentei szerkesztői megjegyzésében úgy nyilatkozik, hogy Pestalozzi módszerét nálunk is be lehetne vezetni. Fájlalja, hogy hazánkban a nevelésügy elméleti irodalma igen szegényes, kevesen tartják fontosnak, hogy ezen a téren tegyenek valamit. Pedig

„Kik egy Országnak fennálló boldogságát, az emberi erkölcsi nemesség kifejtését érzéssel előmozdítani óhajtják, azok a nevelés- és tanításbéli jobbításokat szent kötelességnek méltán tartják. Szégyen megvallanunk, nekünk annak czéljára hasznosabban vezető írásaink nincsenek, s tudósink álmas veszteglése miatt még melly későre lésznek."[21]

A reformkor időszakában végre gyorsabb fejlődésnek indult pedagógiaelméleti irodalmunk. Pestalozzi tevékenységének értékelése is megváltozott. Többé már nem vitatkoztak a szerzők a módszer nemlétező erkölcsromboló és vallásellenes vonatkozásairól. Az yverdoni intézet meg-

[19] Kazinczy – Szabó Jánosnak. Széphalom, Novemb. 13 d. 1817. In: *Kazinczy Ferenc levelezése. XV.* Közzéteszi VÁCZY János. Bp. 1905. 353.

[20] *Pesztalozzi Henrik, a híres Nevelési-Író.* = Erdélyi Muzéum 1817. VIII. 114–125. Itt is meg kell említenünk a szakirodalomban élő félreértést. Mivel a cikk egyes szám első személyben íródott, és a cikk alatt Döbrentei neve áll, aki csak egy szerkesztői megjegyzést fűzött az íráshoz, a cikket emlegető szerzők azt Döbrenteinek tulajdonították. Pedig feltűnő adatok vallanak arról, hogy fordításról van szó. A cikkben szerepel egy mondat, amely a következőképpen kezdődik: „Midőn 1789-ben Helvétziában voltam, s Pestalozzi felől kérdezősködtem..." Döbrentei 1789-ben mindössze négy éves volt, tehát valószínűtlen, hogy róla lenne szó.

[21] *Pestalozzi Henrik, a híres Nevelési-Író.* = Erdélyi Muzéum 1817. VIII. 125.

szűnése és Pestalozzi 1827-ben bekövetkezett halála után főleg mint a korszerű szemléltetés elméleti és gyakorlati szakemberét tartották számon a svájci pedagógust. Tanári kézikönyvek jelentek meg magyar nyelven, népszerűsítve az eljárást. Az adatok és dokumentumok azt jelzik, hogy a magyar iskolákban számos helyen a gyakorlatban is alkalmazták Pestalozzi módszerét.*

FEHÉR KATALIN

Cserey Farkas „Hazafi Óhajtás"-a a Magyar Kurir 1822. évfolyamában. A bécsi *Magyar Kurir* 1822. évfolyamában Cserey Farkas aláírásával egy „Hazafi Óhajtás" jelent meg.[1] Az írás nemcsak azért érdemel figyelmet, mert fényt vet Cserey,[2] s ezen keresztül a korszak szellemi törekvéseire, hanem azért is, mert adalékokkal szolgál a hazai műemlékvédelmi gondolkodás és szemlélet kialakulásához.

> „Az igaz érdemű Kovachich Úr után említetik a' Tudom. Gyüjt. 1821. eszt. II. Kötetének 124 lapján, hogy Garán-Szent-Benedeki Templomban, 1427. esztendőben *per Magistrum Thomam pictorem de Kolosvár* festett Oltárkép áll.[3] Ugyan ott említetik Fuchs-Hoffer Úr után, hogy a' Magyar dicsőségre nézve azon gyászos Mohácsi ütközet, az akkori korban festetve, ugyan a' Garán-Szent-Benedeki Templomban találtatik.[4] A' művészi jelesebb tárgyaknak, a' történt dolgok, az idők' korai, és így a' Nemzeti létel' kifejlődésének legfőbb pontú minéműségére minő nyomos befolyásaik légyenek, a' Tudományi míveltségben előbbre-haladtak előtt, elég ismeretes; buzgó hazafi indúlat vezérli e' rendeimet író tollamat, és kedves Nemzetem előtt kinyilatkoztatom azon óhajtásomat, melly szerint találkozzék annak tisztelt kebléből olly széplelkű és jóérzésű, ki ezen két rendbeli festéseit a' régi Honnyi kornak, remek-ecset által lemásoltatván, helyheztesse a' Magyar Nemzeti Kincs' nagybecsű Tárházába, a' Pesti Nemzeti Muzeumba. Magyarhoz magyar dicsőség' arányából szóllok, és azon évben, mikor a'

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült. (T025753.)

[1] Magyar Kurir 1822. I. 30–31.

[2] Cserey zaklatott életéről újabban ENYEDI Sándor közölt ismertetést: *Cserey Farkas levelei Aranka Györgyhöz 1796-ból.* (Magyar Könyvszemle 1998/3. 293–300), megemlítve, hogy „fennmaradt kéziratai közül is van olyan (pl. „Hazafiúi óhajtásai egy magyarnak"), amely megérdemelné, hogy megjelenjen." 294.

[3] Krüchten József a Kolozsvári Tamás által festett garamszentbenedeki oltár latin nyelvű feliratát, amely a mű megrendelőjét, alkotóját és keletkezésének körülményeit ismerteti, s amelyet teljes terjedelmében közöl, a régi magyar festésről olvasható „igen régi, vagy legrégiebb" nyomnak vélte.(Tudományos Gyűjtemény 1821.II.124.) A feliratot Krüchten Kovachich Márton György „Repertorium Manuscriptorum et Monumentorum Diplomaticorum in Expeditione Diplomatico-Literaria conscriptum. Anno 1810, 1811, 1812" című kéziratából másolta ki, (OSzK Kézirattár Fol. Lat. 139.) ,melyben a történettudós a levéltári gyűjtő útja során elébe került adatokat ismertette. Kovachich forráskutatói munkásságáról és az expedícióról: V. WINDISCH Éva: *Kovachich Márton György, a forráskutató.* Bp. 1968. Kandidátusi értekezés. MTAK Kézirattár. A felirat – melyet tehát már a 19. század elején ismertek és publikáltak – jelentőségéről és a kutatástörténetről: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I.* Szerk.: MAROSI Ernő Bp. 1987. 619.

[4] FUXHOFFER, Damiani: *Monasteriologia Regni Hungariae.* Veszpremii, 1803. I. 139–140. Fuxhoffer leírását Krüchten idézi: „És nem volna-e másolásra méltó az is, amit Fuxhoffer Damián a' Garan Szent Benedeki Templomról magáról ír: „Pugna Mohacsiana, illa Hungariae, sed vel maxime Religioni infausta pugna, coaevo penicillo ad vivum depicta in eiate Ecclesia cernitur." 's a' t. Lásd: Monasteriologia. L.I. Veszpremii, 1803. Fol. Pag. 139." = Tudományos Gyűjtemény 1821.II.124.

nagy Festetich' és Széchenyi' dicsőült Lelkeik még hév párában lebegnek körültünk: és nem hathatósan élesztő ösztönök e azon széplelkű áldozatok, mellyeket Erdély' Udvari Cancellárja Gróf Teleky Sámuel ő Exc.ja és néhai Tudós Püspöke Gróf Batthyáni Ignácz nyujtának a' Hazának? Krüchten Jó'sef Úr után tehát óhajtom, hogy ezen régi Magyar kornak emlékezetes mívei úgy becsültessenek-meg, mint az ollyasokat Nemzetiségekre figyelmetes más Nemzetek megbecsülni szokták.

Ezen óhajtásomnál el nem hallgathatom abbéli régi szíves vágyásomat is említeni, hogy az illető Fő-Kormánytól mind két testvér Magyar Haza' Püspöki Megyéikben tétetne olly arányos Rendelés, mellynek következéséül a' Megyékbeli Mélt. Püspökök szabják pontos kötelességűl Tiszt. Plebánussaiknak, hogy azok közül kiki a' helybeli Templomok eránt minden emlékezetes dolgokat kikeresvén, jegyezze-fel szorgalmatosan, mint p.o.

a.) A' Templom' építetésének idejét, ki építette, és fundálta azt? és ki volt az építőmestere?

b.) Micsoda nevezetes Oltárképek találtatnak abban? ki által és mikor festettek? ugyan ezt értve az Egyházi készületekről és Szent Edényekről is.

c.) Azon Templomban minő nevezetes Emberek kereszteltettek, eskettettek, és temettettek? 's mikor?

d.) Harangjain, bejárásánál, boltozatjain, vagy akárhol is a' Templomban, vagy kerületében micsoda emlékírások találtatnak? és több illyenek Tudományos ízlésű figyelemmel feljegyeztetvén, a' Mélt. Püspökök által Magyar Országon a' Fels. Kir. Helytartó Tanácsnak, Erdélyben, a' Fels. Kir. Fő Korm. Tanácsnak küldessenek-bé: hol is arra kinevezendő Biztosság által az emlékezetre méltók rendbe szedetvén, egy példányba helyheztessenek a' Pesti Nemzeti Muzeumba, másba, minden Káptalan leveles-tárába a' szerint, mint az emlékezetes feljegyzések, mellyik Káptalanhoz tartozó Megyékben találtattak? Ebből, az elenyészett időkről a' jelenvaló és jövendő korra nevezetes befolyású Hisztoriai kincs fog csalhatatlanul egybekerülni. Bécs, Januáriusban 1822.

Cserey, Fő – Strázsa – Mester"

A 19. század második fele előtt Magyarországon sem állami, sem intézményes műemlékvédelemről nem beszélhetünk[5] ugyan, a műemlékvédelmi gondolkodás kialakulásában szerepet játszó néhány szemléleti változás jelentkezése azonban már a felvilágosodás és a korareformkor időszakában megfigyelhető. A sajtóirodalomban kibontakozó topográfiai-honismereti mozgalom, amelynek keretében nemcsak a tudósok ismertetéseit, hanem amatőr régiségbúvároknak és lelkes lokálpatriótáknak a lakóhelyük nevezetességeiről írt beszámolóit is közölték, viszonylag széles körű érdeklődést ébresztett a hazai művészeti, építészeti, régészeti emlékek iránt.

Módosulni kezd az emlékek megítélését befolyásoló értékhierarchia is. Míg korábban inkább a szakrális, illetve az anyagi érték volt a meghatározó, a 18. század utolsó évtizedeitől egyre fontosabbá válik a tárgyi emlékek történeti és tudományos forrásértéke. A megerősödő nemzeti öntudat számára új, hazafias tartalmat kapott a nemzeti múlt tárgyi (és építészeti) emlékeinek megbecsülése, a művelődési mozgalom hatására pedig felértékelődött az emlékek tudományos értéke.[6]

[5] Az állami műemlékvédelem kezdetét a bécsi Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működésének elindulása (1853), az intézményesét pedig a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságának megalakulása (1872) jelentette. *A magyar műemlékvédelem korszakai.* Tanulmányok. Szerk.: BARDOLY István, HARIS Andrea, Bp. 1996.

[6] Ezeknek az általános európai tendenciáknak a felismerését jelezheti Cserey azon óhajtása, hogy a „régi Magyar kornak emlékezetes mívei úgy becsültessenek-meg, mint az ollyasokat Nemzetiségekre figyelmetes más Nemzetek megbecsülni szokták." Cserey korábban is érdeklődött a hazai művészeti emlékek iránt. Az Aranka György-féle Erdélyi nyelvművelő és kéziratkiadó társasághoz érkezett Cserey Farkas „tudósíttása a' múlt 1797-dik Esztendőben, Sz. Somljon talált Kintsről, azoknak le-írásival." = Bécsi Magyar Kurir, 1798.I. toldaléka 11–16. Bécsi Magyar Merkurius 1798.I.232–237.

Csereyt is javaslatai ismertetésekor a „buzgó hazafi indúlat", illetve az a „Tudományi míveltségben" jártasak számára nyilvánvaló meggyőződés vezérli, hogy a művészeti emlékek meghatározták a „Nemzeti létel' kifejlődésének" folyamatát. Azzal, hogy a garamszentbenedeki oltárt – még ha csak másolatban is – a múzeumban helyeztetné el (kiszakítva ezzel eredeti környezetéből, s megfosztva kultikus funkciójától), a szakrális érték helyett a hangsúlyt az emlék történeti és tudományos értékére helyezi.[7] De – mint az egyházi művészeti emlékek adatainak rendszerezésére vonatkozó másik javaslata mutatja – Cserey a történeti és tudományos érték jelentőségét az eredeti szakrális funkciójukat megőrző emlékeknél is felismeri. Az egyházi kincsek és épületek „Tudományos ízlésű figyelemmel" történő összeírásából – véli – „az elenyészett időkről a' jelenvaló és jövendő korra nevezetes béfolyású Hisztoriai kincs fog csalhatatlanul egybekerülni." A tudományos érdek jelentőségének felismerésére utal az is, hogy a felmérések eredményeit nemcsak a káptalani levéltárakba, hanem a Nemzeti Múzeumba is továbbíttatná.

Elsődlegesen ez a két szempont – a hazafias-történeti és a tudományos-művelődési – játszott szerepet azokban a változásokban is, melyek a művészeti emlékekkel való foglalkozás társadalmi megítélésében bekövetkeztek. Az emlékek gyűjtésére, megismertetésére, megóvására, illetve az intézményi és nemzeti gyűjteményekbe juttatására irányuló törekvések a korban – elsősorban a sajtón keresztül – általános társadalmi megbecsülést kaptak. Ezzel biztatja Cserey is – a „hathatósan élesztő ösztönök", vagyis a korábbi példamutató cselekedetek említése mellett – azt a „széplelkű és jóérzésű" hazafit, aki vállalná a Nemzeti Múzeumba kerülő másolatok elkészíttetésének költségeit. A nyilvános, gyakran nevesített dicséretek, elismerések, melyekben társadalmi rangtól és vagyoni helyzettől függetlenül bárki részesülhetett, aki hazafias lelkesedésből, vagy a tudomány iránti tiszteletből tett valamit a hazai múlt tárgyi emlékeinek megmentéséért vagy megismertetéséért, éppúgy hozzájárultak a műemlékvédelmi szemlélet és gondolkodás kialakulásához és elmélyüléséhez, mint azok a leírások és hírek, melyek egyes emlékek tudatlanságból, hanyagságból vagy nyerészkedésből bekövetkezett pusztulását fájlalták.

Csereynek az egyházi művészet emlékeinek összeírására vonatkozó javaslata azok közé a kezdeményezések közé sorolható, melyek a felvilágosodás és a korareformkor időszakában a hazai művészeti emlékek adatainak magán, társasági vagy intézményi keretek között történő, többé-kevésbé szervezett összegyűjtésére, rendszerezésére irányultak.[8] Kovachich Márton György 1787-ben egy „tudós társaság" nevében arra kéri az olvasókat, hogy egy „tudós gyűjtemény" megjelentetése céljából küldjék el hozzá – többek között a hazai művészeti emlékekre is vonatkozó – írásaikat.[9] Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaságának tagjai – mint az 1793-ban megindúló tevékenységükről tudósító sajtóhírek,[10] illetve a Társaság megjelentetett kiadványa[11] tanúsítják, több beszámolóban ismertették a hazai – elsősorban erdélyi – művészeti emlékeket, régészeti

[7] Kovachich Márton 1810-es levéltári gyűjtő útján „Bártfán az egyházban őrzött régiségeket a múzeumnak szeretné megkapni." V. WINDISCH: *i. m.* 244. A váci püspök a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta a korábban a püspökségen őrzött márványreliefet, Báthory András Madonnáját. Tudományos Gyűjtemény 1818.IV.13.

[8] Bél Mátyás topográfiai munkáját egy honismereti társaság (Societas Literaria) kereteiben akarta folytatni Kollár Ádám Ferenc. 1762-es tervezete szerint – mely végül nem valósult meg – a tagok kutatásaik eredményeiről rendszeresen értesítenék egymást, s a megfelelő színvonalú munkákat ki is nyomtatnák. *A magyar sajtó története. I. 1705–1848.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. 63–64.

[9] Bécsi Magyar Muzsa 1787. 453–454.

[10] Bécsi Magyar Merkurius 1794.II.986, 1798.I.232–237, I.361–362, 771–776, Bécsi Magyar Kurir 1798.I. toldaléka 11–16, I.758–760, 771–776.

[11] (ARANKA György): *A' Magyar Nyelv-mívelő Társaság' Munkáinak Első Darabja.* Szebenben, 1796.

leleteket.[12] Jankovich Miklós, a híres műgyűjtő 1818-ban olyan kiadvány megjelentetését tervezi, amely hazai művészeti emlékek rajzait és leírásait tartalmazná. Kéri az olvasókat, hogy az ország minden területéről küldjék be a régi várak, romok, templomok, tornyok, sírboltok leírását. A kassai templom pontos felmérő rajzáért 250, a zágrábiért 160 Ft-ot ígér.[13]

Ezek a részben független társasági keretekben mozgó kezdeményezések – mint látjuk – többnyire és elsősorban a lelkes régiségbúvárok hazafias és tudományos indíttatású közreműködésére számítottak. Bár a Nyelvművelő Társaság megalapításakor Aranka – a feudális hagyományoknak megfelelően – az uralkodó, illetve az országgyűlés védelme alá kívánja helyezni működésüket,[14] ezt a cselekedetet még inkább az erkölcsi és anyagi támogatás megszerzésének igénye motiválta.

Modernebb szemléletről, hatékonyabb, operatívabb módszerek iránti igényről tanúskodik Cserey javaslata. Azzal, hogy az egyházi emlékanyagnak az „illető Fő-Kormány" által elrendelt, azonos szempontok szerint elvégzendő, az egész országra kiterjedő általános felmérése eredményeit rendszerezés céljából Magyarországon a Helytartótanácshoz, Erdélyben a Királyi Főkormánytanácshoz küldetné be, rendszeres és módszeres hivatali adatkezelésre tesz javaslatot. A szakszerűség iránti igény jelentkezik abban a kitételben is, hogy az adatok feldolgozását külön e célra létrehozott bizottság végezné el.

Míg az egyházi művészetre vonatkozó adatok kezelése korábban – pl. a canonica visitatiok esetében – csak az illetékes egyházi hivatalok feladata volt, Cserey az adatkezelést már tágabb és laicizált körben, államigazgatási, illetve közművelődési és tudományos feladatokat ellátó intézmények hivatali keretein belül képzeli el. Modern szemléletről tanúskodik az is, hogy nemcsak a tárgyi emlékek felmérését, hanem az építéstörténetre, illetve az egykori építészekre és képzőművészekre vonatkozó adatok összegyűjtését és rendszerezését is javasolja.

PAPP JÚLIA

Az 1848-as forradalom sajtója a nőkérdésről. Míg 1847-ben 65 időszaki lap jelent meg Magyarországon, addig az 1848/49-es forradalom és szabadságharc másfél évre terjedő időszaka alatt körülbelül kétszázra tehető a megjelent hírlapok és folyóiratok száma.[1] Többségük magyar nyelvű, de német, szlovák, horvát, szerb, román és francia nyelven is jelentek meg lapok.

E hatalmas sajtóanyag pedagógiai szempontú áttekintése még nem történt meg, pedig bizonyos, hogy számos értékes új adattal szolgálhatnak ezek a nehezen fellelhető, szétszórt közlemények neveléstörténetünk számára, a forradalom alatt történt tanügyi eseményeknek az eddigieknél pontosabb, árnyaltabb feltárására. A továbbiakban – a teljességre törekedve – körvonalazzuk az egykori sajtó reagálását néhány, a forradalom időszakában felmerült nőneveléssel kapcsolatos kérdésre. Érdemes először összefoglalni a cikkekben előforduló közös vonásokat, amelyek pontosan jelzik a legfontosabb problémákat.

[12] JAKAB Elek: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság.* = Figyelő 1884/I. 161–175, 256–277, 341–368; JANCSÓ Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai.* Bukarest, 1955; *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig.* Szerkesztette PÁNDI Pál. Bp. 1965. 85–87; *Aranka György erdélyi társaságai.* Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: ENYEDI Sándor. Bp. 1988.

[13] Tudományos Gyűjtemény 1818.XII.122.

[14] (ARANKA György): *Egy erdélyi magyar nyelv mívelő Társaság fel-állításáról való rajzolat az haza felséges rendeihez.* Kolozsvárott, 1791. 35–36.

[1] *A magyar sajtó története II/1.* Szerk.: KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. Akadémiai K. 1985. 52–53.

Bár már a 18–19. század fordulóján elkezdődött hazánkban a nők művelődési jogaiért folytatott küzdelem – előbb röpiratokban, majd a megszülető magyar nyelvű sajtó hasábjain – a valódi problémák és követelések csak a reformkor időszakában körvonalazódtak pontosan. Ekkor erőteljesen összekapcsolódott például a magyar tannyelvért folytatott harc a magyar nyelven folyó nemzeti nőnevelés kérdésével. E kívánalom ugyanúgy megjelent a forradalom időszakában napvilágot látott cikkekben, mint az, hogy nem szabad külföldi nevelőnőket megbízni a magyar gyermekek nevelésével, mert nem tudnak nemzeti szellemű oktatást nyújtani, nem is ismerik kellőképpen hazánkat, és a tradíciókkal sincsenek tisztában. A legtöbb cikk írója hangsúlyozza: tudományos képzést is kell a nőknek nyújtani, de közben semmiképpen sem szabad elfeledkezni a nő kötelességének legfontosabb tényezőjéről, hivatásának hármas voltáról. A nő legyen anya, nő és háziasszony, vagyis feleség. Ez a hármasság 1848/49-ben elsősorban a forradalom hatására egészül ki a nő negyedik hivatásával, ami a honleányi kötelesség. Fontos még, hogy minden szerző elveti a külföld majmolásának akkoriban oly divatos gyakorlatát.

Majer István katolikus lelkész, aki 1842–1845-ig az esztergomi tanítóképző tanára volt, és 1845-ben Nediczky Katalin leánynevelő intézetében folyó munkát korszerű szellemben alakította át, a *Honderű*ben megjelent cikkében[2] felhívja a figyelmet arra, hogy a nőnevelés rendkívül elhanyagolt, és a nemzet bűne az, hogy erre a fontos dologra nem áldozott eleget, holott a nőnevelés lényege az, hogy a haza boldogulását segítse. A nőnevelés célja, hogy a nőket az emberiség nemesítésére képezzék. Az 1848-iki országgyűlés kinyilvánította, hogy a köznevelésből nem lehet többé kizárni a nőket. A szerző szerint a nőnevelés területén eddig a legtöbbet az egyház tette, hiszen ami a nőnevelés körül történt, az egyedül az egyháznak köszönhető, s itt Scitvosky pécsi, Haulika zágrábi, Kluch nyitrai és Kopácsy balassagyarmati intézetére gondol. A nőnevelést az egyházra kell bízni. Fő érvként említi meg azt is, hogy vallás nélkül társadalom nem állhat fenn, és a növendékek erkölcsi nevelése nem valósítható meg. A nők képzése kapcsán szól a szerző a tanárokról is. A legfontosabbnak azt tartja, hogy nőt csak nő vagy családos ember képezhet. Két tanítóra, egy nőre és egy férfira lenne szükség a leánynevelő intézetekben. A férfi jobban ért az értelmi képzéshez, de rejtve van előtte a természet. A női tanító nagyobb hatással van az érzelmi képzésre, képes megőrizni gyengéd érzelmeket, és ismeri a természetet. Ha tehát az a két személy, egy férfi és egy nő foglalkozik a leányokkal, akkor lesz megfelelőbb a nők oktatása.

Fontos és előremutató gondolat az, hogy Majer a nőnevelést országos felügyelet alá akarja helyezni, az erkölcsi igazgatást az egyházra, az anyagiak felügyeletét pedig a hatóságokra kívánja bízni.

Oroszhegyi Jósa, a nemzeti nyelvű és szellemű nőnevelés egyik úttörője. A sajtóban megjelent cikkeiben, tanulmányaiban már a reformkorban is sokat foglalkozott a nőkérdéssel és nőneveléssel. A *Társalkodó*ban megjelent cikkének[3] bevezetőjében kijelenti, hogy egy ezidáig mellőzött tárgyról kíván szólni, s ez a nőnevelés. A családokban a férfiak napestig dolgoznak, és megkívánják, hogy legyen otthon egy nő, a feleségük, aki foglalkozik a ház ügyeivel, őrködik a családi vagyon felett, és bármikor s bárhol a férfi támasza lehet. A férfiak már a hajadonoktól megkívánják az okosságot és az ügyességet, és Oroszhegyi azt vallja, hogy a férfinem számára egyáltalán nem kellemes, ha egy nő természetes korlátain kívül mozog. A nőnevelés helyzetének javítására vonatkozó nézeteit a szerző három pontban fogalmazza meg. Tudatosítja, hogy a nőnevelés idegen kezekben van, olyan emberek kezében, akik nem akarják, vagy egyszerűen nem tudják nő és nemzet viszonyát felfogni. Vidéken szakképzetlen tanítók tanítják a leányokat, olyanok, akiknek számára az oktatás egyszerű kenyérkereset. A fővárosban pedig a korszellemnek hódolva kitűzik

[2] MAJER István: *A nyilvános nőnevelés rendszerének korszerű vizsgálata.* = Honderű 1848. Télhó 29. 56–58, 73–76, 89–91.

[3] OROSZHEGYI Jósa: *Szózat a nőnevelés ügyében.* = Társalkodó 1848. márc. 10. 73–75.

ugyan a nemzetiség címerét, a mindennapi élethez szükséges tudományok tanítását hirdetik, ám mindezen jelszavak csupán külsőségek. A nőnevelés terén azért nem dolgoznak elegen, mert a munkát nem jutalmazzák kellőképpen. A főrangú családok külföldi nevelőnőket alkalmaznak, olyanokat, akiknek elegendő csak a francia nyelvet ismerniük. A középrend külföldiek által fenntartott intézetekben képezteti lányait. A problémák megoldása az lenne, ha Magyarországon képzett nevelőket alkalmaznának az iskolák. Oroszhegyi Jósa itt említést tesz 7 olyan intézményről, ahol ilyen képzés folyik. A szerző abban látja a nőnevelés elmaradottságának legfőbb okát, hogy a tanárok nincsenek kellőképpen megfizetve, és erkölcsi megbecsülésük sem megfelelő. A tanulmányban a szerző leszögezi: a nőnevelés kérdése nem kisebb probléma, mint a fiúké. Azt javasolja, állítsanak fel nemzeti nevelőnőképző intézeteket, amelybe:

> „I. a., testileg és szellemileg ép egyedek vétessenek fel képeztetés végett b., gondoskodva legyen az itten tanult és szigorú vizsgák után eléggé művelt és erényeseknek talált egyedek jövendőjéről
>
> c., az intézet a hölgyképzésre szükséges mindennemű eszközökkel el legyen látva, minnélfogva: hozzá egy minta – leánynevelőintézet kapcsoltassék, mely női munkákra, házi gazdasszonykodásra oktató termékekkel, tudatos, művészeti gyűjteményekkel, testgyakorlati, hasznos időtöltési helyekkel bírjon, a közéletben leggyakrabban előforduló tárgyak: úgy mint az állatok, növények s egyébb szerek hasznos és káros mivoltukban tartására s ismertetésére is gond legyen. Ezen intézet a nyilvánosság és az igazgatóság szigorú ellenőrködése alatt működjék.
>
> II. A nevelők s nevelőnők állása a törvények által határoztassék, s biztosíttassék, a visszaélések a törvény alá essenek; s egyáltalán a nevelési ügy fölvirágoztatására, ápolására válogatott szakemberek, alkalmaztassanak, – az ahhoz nem értők s ezáltal az ügyre károsan hatók beavatkozhatása nélkül.
>
> III. A szellemnek szabad tér nyittassék. Biztosíttassék a nevelési irodalom, s ennek terjesztésére hatóságok és előjáróságok köteleztessenek; mert jó könyvek társaságában többet épül a szellem, mint a bölcsesség szószéke előtt.
>
> IV. Végre minden népesebb városban közköltségen állíttassanak elő intézetek."[4]

Jókai Mór „Nőszabadság" című cikke[5] bevezetőjében március 15-ét, mint a szabadság napját említi, s ez áll buzdító felhívása középpontjában is. A szabadságon a lélek és gondolat szabadságát érti, s ennélfogva az általános jó és az igazság érvényesülését. Jókai pusztulást jósol azoknak, akik elnyomják a gyengébbeket. A szabadság napjából kiindulva érkezik el a cikk valódi témájához, a női nem szabadságához. Felhívja a figyelmet arra, hogy az asszonyi nép volt az, aki a küzdők mellére a kokárdát kitűzte, és a szabadság első jelszavait kirakta az ablakokba, lobogókon hirdetve a szent nevet, amelyért a nép felesküdött. A győzelem bizonyosságának a női kézben tartott zászlót, s a férfikézben tartott fegyvert tartja. A nők kötelességének tartja a szerző azt, hogy a nő a gyakorlatban is kamatoztassa tudását. Felhívja a nőket, hogy tűzzék ki a szabadság és a honvédelem zászlaját. A nő által feltűzött kokárdának Jókai különös jelentőséget tulajdonít, hiszen az ilyen kokárda megvédi a nőknek oly kedves férfiút a csatában. Ezután egy párhuzammal szemlélteti Jókai a nők tevékenységét. Azt mondja, hogy a nő szava úgy lelkesíti a férfit csodás dolgok megtételére, mint a szent lélek segítette a kereszténység első hirdetőit. A befejezésében a szerző óvja a nőket attól, hogy olyan férfit szeressenek, akik nem védik a hazát, akiknek önnön érdeke fontosabb, mint a hazáé, de áldást és emlékezést kér azoknak, akik életüket adják hazájukért.

[4] OROSZHEGYI Jósa: *i. m.* 75.
[5] JÓKAI Mór: *Nőszabadság.* = Életképek 1848. máj. 23. 385.

Teleki Blanka „Hadi zászló magyar hölgyek kezében" című, a *Nemzetőr*ben megjelent cikkében[6] a „Magyar hon hős és nagylelkű fiaihoz" szól. A fenyegetett haza nemcsak a fiúktól, hanem a lányoktól is áldozatot kíván. A nőknek zászlókat kell a kezükbe venni, hogy azzal buzdítsák a férfiakat. Nekik maguknak kell felkötni a hősi kardot, ők azok, akik a férfiakat a csatamezőkre küldik. A nők szíve vérzik a csatamezőn elesettek miatt, de ha ez a haza és a nemzet életét menti meg, akkor ez a halál dicsőséges, mert jobb szabadon meghalni, mint rabszolgaként élni. A női nem fizikai gyengesége miatt azonban a nőnek nem fegyverrel, hanem más eszközökkel kell harcolniuk. Akiknek módjukban áll, anyagilag támogassák a hazát, amely összeget a magyar hadsereg fenntartására kell fordítani. A magyar nők kijelentik – vallja Teleki Blanka –, hogy ha a magyar hadsereg esetleg mégsem tudná megvédeni a hazát, és az ellenségnek sikerülne betörnie az országba, akkor ők egyenként védik házaikat, mert minden ház egy vár lesz, amiben a magyar asszonyok az egri nőkhöz hasonlóan fognak harcolni, s utolsó leheletükig küzdeni. A cikk végén az aláírás helyén a következő megnevezés látható: „Több magyar hölgy".

Teleki Blanka cikkére válasz is született a *Nemzetőr* hasábjain „Derék Honleányok!" címmel,[7] amelyben a szerző áldást kér minden olyan magyar nőre, aki Teleki Blankához hasonlóan cselekszik. Kijelenti, hogy eme nyilatkozat a nőket a magyar nemzetség első soraiba helyezi, zászlóik a kegyelet és tisztelet tárgyai. A magyar nők ezzel a cselekedettel csakúgy, mint a férfiak hű őrei a magyar hazának, nemzetnek és a magyar szabadságnak.

Az erdélyi származású Csiszár Amália a *Pesti Divatlap*ban megjelent cikke[8] bevezetőjében üdvözli a magyar hont, ami majd nemsokára egyedül Erdéllyel. A buzgó honleány bízik abban, hogy Erdély fel fog virágozni. Úgy látja, hogy ez a felvirágzás a magyarok számára is ismeretes, hiszen ők is tapasztalták már, hogy a zord tél után tavasz jön, amely mindig valami újat hoz, bár ezt az újat gyakran megint hideg tél váltja fel, mely örökre tönkreteheti a tavaszt. A szerző megbocsátást kérve két szót rak a magyar nép eme kívánataihoz: „szabadság, egyenlőség, testvériség", s ez a két szó a vigyázat és az éberség. Óva int attól, hogy a boldogságban túlságosan is bízzunk, hiszen a pillanatnyi jó lehet csalóka is. S itt elérkeztünk cikkének legfontosabb részéhez. Tudatában van, és le is írja a szerző, hogy néhány ember azt gondolja, hogy a férfiak számára nincs unalmasabb tárgy, mint a nő a politika és a nyilvánosság terén. Ez ellen szól az a tény, hogy a nők kebelében is keletkeznek néha a közérdek iránti buzgó érzelmek, mit a nő képtelen némán leküzdeni, hiszen a március 15-iki, 16-iki történések annyira hatással voltak rá, hogy képtelen hallgatni.

Vahot Imre a cikk végére szerkesztői megjegyzést fűz, amelyben kijelenti, hogy ennek a lelkes honleánynak a leggyengébb szózata is erősebb, mint a legtöbb honfié, és tettekre buzdító tekintete pedig mindenható.

Az április 20-án Vahot Imre által megfogalmazott cikkben[9] pontokba foglalva látható a női nem rendeltetése, feladata. A női hivatás szempontjából fontos, hogy a nő ne csak a gazdasszonyi és a háztartási munkában legyen jártas, hanem ismerje a világ törvényeit s politikai viszonyait. A politizálást kerülje, de a közügyekhez hozzá tudjon szólni, leginkább azonban a művészettel és az irodalommal foglalkozzon. A közügyekben vegyen részt, pártoljon minden olyan ügyet, amely az emberiség és a haza előmozdítását célozza. Hű és nemes lelkű fiatalokat neveljen. Vahot Imre felveti, hogy a fővárosban és ezen kívül minden nagyobb városban legalább egy-egy nevelőintézet épüljön. A vagyonosabb hölgyek ne csak saját, hanem a szegényebb gyermekek nevelésében is segédkezzenek. A magyar legyen a hivatalos nyelv, és aki magyarul tud, más nyelven ne szólaljon meg. Az anyák mindaddig ne tanítsák idegen nyelvekre gyermekeiket, míg azok a nemzeti nyelven tökéletesen nem beszélnek. A magyar hölgy pártolja a nem-

[6] TELEKI Blanka: *Hadi zászló a magyar hölgyek kezében.* = Nemzetőr 1848. márc. 27. 665.
[7] Névtelen szerző: *Derék honleányok!* = Nemzetőr 1848. márc. 27. 665.
[8] CSISZÁR Amália: *Női szózat Erdélyből.* = Pesti Divatlap 1848. ápr. 15. 472.
[9] VAHOT Imre: *Radikál magyar hölgyek kívánatai.* = Pesti Divatlap 1848. ápr. 29. 521–522.

zeti irodalmat és a művészetet. Azok a hölgyek, akik tehetséget érznek magukban, vegyenek kezükbe tollat, s írjanak a szabad haza és a nőnem dicsőségére, de közben női kötelességeikről se feledkezzenek meg. Minden nő képeztesse magát festészet, ének és zene területén. Támogassa a hazai ipart és csak magyar cselédeket tartson. A külföldi szokásoktól tartózkodjon, a külföldöt ne utánozza. Legyen takarékos, öltözete legyen csinos, egyszerű és magyar. Az általa szervezett összejövetelek magyar szelleműek legyenek. S a cikk végén említi Vahot Imre az egyik legfontosabb pontot, amelyben az országszerte felállítandó nőegyleteket szorgalmazza.

Teleki Blanka egy későbbi, az *Életképek*ben megjelent cikkében[10] a szabadság, egyenlőség, testvériség hármas eszméjéből kiindulva szól a nők emancipációjáról. Megemlíti, hogy a nőket leánygyermekekként kezelik a törvény előtt. Ennek egyedüli okának a nevelést tartja a szerző. Az anyák feladata az, hogy úgy neveljék gyermekeiket, hogy az megfeleljen a forradalom igényeinek. A forradalom pedig embereket követel, cél tehát az emberré nevelés. Ha a nő képes elfogadni helyzete fontosságát, és eleget tenni anyai, házastársi, női és honleányi kötelességeinek, hatalmas erő van a kezében a jövő nemzedék irányításában. Nem az a nő lényege, hangsúlyozza Teleki, hogy minél előbb férjhez menjen. Felhívja a figyelmet arra, hogy mindenkinek kötelessége magát a szabadságra képessé tenni, úgy, hogy annak értelmét felfoghassa, hiszen a szellemi szabadság idővel a társasági viszonyokban is változást eredményez. A cél minden esetben az, hogy a nő legyen érdemes arra, hogy a forradalom fiainak társa legyen, s itt Petőfinét helyezi a középpontba, aki maga nyújtotta át harcba induló férjének a kardot. Az előbbiekben már szóltam arról, hogy Teleki Blanka mit tart a nevelés céljának. Ez az emberré nevelés. A szerző ezen kívül a módszert is meghatározza, azt, hogy hogyan neveljünk emberré. Az első pontban említi azt, hogy az anya saját maga nevelje a gyermekét, s ne külföldi nevelőnőkre bízza. Ezután tegye lehetővé, hogy nemzeti szellemű tanítók tudományt és hazaszeretetet oltsanak a szívükbe. A lányok nevelésében mellőzzék a zongorát, mert az felesleges időpazarlás, de helyette énekeljenek, mert a dal a tolmácsa az érzelmeknek ott, a szavak már nem elegendőek erre. A szerző hangsúlyozza a tudományok fontosságát, elsősorban a történelem és az erkölcstanét, és felhívja a figyelmet arra, hogy több időt kéne rájuk szánni. Fontosnak tartja az egészségtan oktatását.

Teleki Blanka „Elébb reform aztán nőemancipáció" című cikkét az *Életképek* szerkesztői megjegyzéssel közölte, amelyben Jókai Mór kifejti, hogy a nőnevelést az államra kell bízni, és reméli, hogy ezeket a vitákat a nőklubok részletesen meg fogják tárgyalni.

Jókai megjegyzésére egy bíráló hangú névtelen levél[11] érkezett, amelyben a levélíró kijelenti, hogy nem rábízni kell valakire a nőnevelést, hanem az embereknek maguknak kell érte tenni valamit. A nőknek egyesülniük kell akaratuk biztosabb érvényesítése érdekében. Azt mondja a levélíró, hogy a márciusi ifjak kimondták a szabadságot, de nem tartják meg, mert félnek attól, hogy életük többé már nem lesz olyan kényelmes, mint azelőtt volt. Más népeket fel akarnak szabadítani a magyar ifjak, de a magyar nőket nem. Az igazság napját hirdeti a szerző, mely majd elhozza a nő számára a szabadságot, ha képes lesz letörni láncait. A levél végén a szerző biztosít arról, hogy a nők szabadságuk érdekében mindent meg fognak tenni. A névtelen levél szerzője valószínűleg nő volt, erre a T./1. személyű igealakokból, és a hangnemből lehet következtetni.

Karacs Teréz, aki 1848-ban már két éve igazgatja a miskolci leánynevelő intézetet, levelet intézett a *Pesti Divatlap* szerkesztőjéhez,[12] amelyben kiemeli, hogy ismeri a szerkesztő nézeteit a nőnevelés ügyét illetően, ezért tartja fontosnak, hogy a napokban növendékei által írt dolgozatokból néhányat ismertessen. A szerkesztő később egy dolgozatot, Sóldos Liláét meg is jelenteti,

[10] TELEKI Blanka: *Elébb reform, aztán nőemancipáció.* = Életképek 1848. máj. 7. 593–594.
[11] Névtelen szerző levele = Életképek 1848. máj. 14. 639.
[12] KARACS Teréz: *Levél a Pesti Divatlap főszerkesztőjéhez.* = Pesti Divatlap 1848. jún. 25. 773–774.

külön kiemelve, hogy akiben már fiatal korában is ilyen lelkes, honleányi érzések vannak, az mennyi szépet és jót tehet majd felnőttként az országáért. Karacs Teréz cikkében tájékoztatásul közli, hogy a miskolci intézetben töltött két év óta 120 növendék fordult meg a keze alatt, 1848-ban például 81. Karacs Teréz külön kiemeli azt is, hogy meggyőződése szerint növendékei közül kevés van olyan, aki másképp érez, mint az elküldött levelek szerzői. Karacs szerint a nőt csak hazája ismeretére kell megtanítani, s akkor tudni fogja kötelességeit, és ez a nőnevelés célja.

Seltenreich Károly, a pesti nőnevelő intézet igazgatója, a *Pesti Divatlap*ban megjelent cikkében[13] a nőnevelés elhanyagolt állapotáról ír. Maga az állam sem fordított a nőnevelésre megfelelő figyelmet, mert meg volt győződve arról, hogy csak a férfinem képzése szükséges. A törvények nem szólnak a nőnevelésről. Seltenreich fontosnak tartja, hogy a nőnevelés is a társadalmi művelődés részévé váljon, s ennek fejlődését elő kell segíteni. Ez a fajta reformtörekvés már régen szükséges volt, mert – Seltenreich erre külön felhívja a figyelmet – ha az emberi nem állapotát akarjuk javítani, akkor a nőneveléssel kell kezdeni, hiszen a nő az, aki a művelődésre befolyással bír. És ami a legfontosabb, nemcsak természetét, de ösztöneit és nézeteit is örökli majd születendő gyermeke, tehát ezért olyan lényeges az, hogy az anyákat is megfelelően képezzék, hiszen a gyermek is olyan lesz, mint az anya. Fontosnak tartja, hogy a lányokat hármas hivatásuknak megfelelően oktassák, de ha ezeken a határokon túllép a nevelés, annak káros következményei lehetnek. A szerző által megrajzolt nőideál legfőbb vonása, hogy mindig támasza férjének. Feleségként és gazdasszonyként legyen bölcs, okos, házias, takarékos, rendszerető és a cselédségre is jó hatással legyen. Olyan anya legyen, aki az államnak egészséges, erős, művelt és jellemes polgárokat nevel egy szebb és boldogabb jövő érdekében.

Vahot Imre ehhez a részhez szerkesztői megjegyzést fűz, amelyben felhívja a figyelmet arra, hogy a nő hármas hivatását ki kell egészíteni még egy kötelességgel, tehát ne csak anya, gazdasszony és nő legyen, hanem honleány is.

A szerző részletesen, három szempont szerint csoportosítva szól a korabeli nőnevelés hibáiról. A lányok korán elpuhulnak, elhíznak, és tunyák lesznek ahelyett, hogy természetes életmódot folytatnának. A lányok testük kifejlődését akadályozó kényelmetlen ruhákat hordanak, ezért már kiskorukban eltunyulnak, sőt esetenként nyomorékká válnak. A női nemnek hivatásával összefüggő testi-lelki képzést kell kapnia. Tudományokat is kell a lányoknak tanulniuk, de a szerző szerint csak a legegyszerűbb ismereteket képesek felfogni. A korabeli tankönyvek a katekizáló módszert követték, Mária Terézia óta nem történt változás ebben. A tanítók a leírt szövegeken kívül többet és mást nem tanítottak. Cél az kell, hogy legyen, hangsúlyozza a szerző, hogy a tudományokat szabadon és korlátok nélkül terjesszék, mert csak akkor van igazi igazság tartalmuk. A szerző szerint az oktatásnak erényekre kéne serkentenie a nőket, de a lányokat már kiskorukban fogadott vagy erkölcstelen felügyelőnők kezei alá adják vagy társaságokban mutogatják őket. Mindezen dolgok nem segítik a női jellem fejlődését. Seltenreich szerint a megoldás az lenne, ha minden anya tanulna neveléstudományt, mert minden anya egyszersmind nevelő is. Összefoglalásul a szerző még egyszer kiemeli, hogy a mostani állapotában a jellemfejlesztő és nemzeti irányú nevelés rossz, elhanyagolt állapotban van, és nincs remény arra, hogy az áldozattal kivívott szabadság eszményei majd a nők által átadhatnak az utókornak. Ez csakis akkor lehetséges, ha a nők képzéséről maga az állam célszerűen és általánosan fog gondoskodni, és ez az a szent cél, amiért majd az új kormánynak munkálkodnia kell.

Az 1848-iki tanügyi kongresszus[14] a nőnevelés kérdéseivel is foglalkozott, és a következő kívánalmakat fogalmazta meg. Állítsanak fel nőképzőket, és csak ezekben a képzőkben szerzett

[13] SELTENREICH Károly: *Reform és nőnevelés.* = Pesti Divatlap 1848. máj. 27. 649–654.

[14] *Az 1848-iki tanügyi kongresszus a nőnevelésről: Nőnevelésünk hiányai s a honi nőnevelés körüli teendők ezekben összpontosítatnak.* = Nevelési Emléklapok 1848. 15–16, 19–21.

oklevél jogosíthasson fel valakit arra, hogy nyilvános óvodákban, nőiskolákban vagy magánnevelőként dolgozzon. Míg ezeket a nőképző intézeteket felállítják, a leendő nevelőnők álljanak ki egy neveléstani vizsgálatot, ahol készültségükről bizonyítványt nyerhetnek. A magán felsőbb leányneveldékre és tanodákra egy közös nevelési rendszer legyen érvényes, mely az országos köznevelés alapelvei szerint az idegen nyelvek kizárása nélkül működik. A magán alsóbb leánynevelő intézetekre is országos tanrendszer kiszabását írja elő, valamint azt, hogy ezek az intézmények is közigazgatás alá vonassanak. A nyilvános leánytanodákat is szabályozni kell. A leánytanodák felszerelései és kormányzata állami felügyelet alá tartozzon. A leánytanodákat a fiútanodáktól szigorúan el kell különíteni. A tanulmányok célja, hogy segítségükkel a nők magukat és környezetüket boldogítani tudják, és megfeleljenek honleányi hivatásuknak. A következő tantárgyakat oktatnák: varrás, fonás, egyéb kézi munka, vallás, erkölcstan, nőihivatástan, olvasás, írás, levelek s egyéb szükséges iratok fogalmazása, számolás, egészségtan, házigazdasszonyságtan, természettan, világ és magyar történelem és ének. A tankötelezettség 6-tól 12 éves korig tart, s ezek után minden leányt utóképzésre kötelezteznek. Egyforma legyen a fizetésük mind a leánynevelő-intézetekben, mind a férfinevelő-intézetekben tanító nevelőknek. Ezeken kívül cél még egy a nőneveléssel összekapcsolódó cselédképző rendszer kiépítése. Szóba kerül még a tanítónőképzőkre vonatkozó intézkedés is, melyben javasolják, hogy ezek a felállítandó tanítónőképzők 3 évfolyammal működjenek hasonlóan a férfiképzőkhöz, és növendékeik elemi iskolát végzett, 16 éves lányokból kerüljenek ki. Tantárgyaik közé tartozzanak mindazok a tantárgyak, melyeket az elemi iskolákban oktatnak ezeken kívül: testi és szellemi neveléstan, módszertan, rajz, egészségtan, műtan, varrás, fonás, hímzés, főzés, sütés, mosás, tejkezelés, baromfinevelészet, konyhakertészet.

Érdemes ezek után áttekinteni, hogy a cikkekben felvetett elméleti követelések hogyan valósultak meg a gyakorlatban.

Oroszhegyi Jósa cikkében[15] hét olyan intézetről tesz említést, amely az 1848/49-es években működött. Majer István cikkében említi Scitovsky pécsi, Haulika zágrábi, Kluch nyitrai és Kopácsy balassagyarmati nőnevelő intézetét. Tehát ez összesen négy, és ehhez járul még hozzá az a négy intézmény, amit a szakirodalom is szélesebb körben ismer, Zirzen Janka jászberényi, Karacs Teréz miskolci, Teleki Blanka pesti és Seltenreich Károly Pesten Béla utca 249. alatt található nőnevelő intézete.

Zirzen Janka intézete 1840-ben nyitotta meg kapuit, de anyagi okok miatt hamarosan bezárt, majd 1846-tól 1849-ig ismét működött.

A miskolci nőnevelő intézet 1846. szeptember 8-án kezdi meg működését. Az első tanévben 69 diákja volt, mind 12 és 16 év közötti polgárlány. Három osztályos rendszere 1859-ig működött, némely szakokon azonban négy osztály is volt. Az első években minden tárgyat Karacs Teréz tanított, a német, ének és a rajz kivételével. Amit tanított, mindig szemléltette is. Gyakran a növendékek adták össze a pénzt, hogy az intézet működni tudjon. Karacs nem engedte a magolást, értelmező tanulást követelt meg. 1848-ban Pest kiürítésekor Karacs Teréz, Teleki Blankával ellentétben nem zárta be intézetét, hanem továbbműködtette.

Seltenreich Károly nőnevelő intézetének programja[16] a *Nevelési Emléklapok*ban olvasható. Az intézet általános képzési tárgyai voltak: magyar és német nyelvoktatás, olvasás, szép és helyesírás, írásbeli fogalmazások, szavalások, vallás- és erkölcstan, nőihivatás – és háztartástan, természettan és története, közönséges földleírás – különösen Magyarországról –, a világ és magyarok története, az emberi test ismerete, egészségtan, elmebeli gyakorlások, fej s számjegyekkel való számolás,

[15] OROSZHEGYI Jósa: *i. m.* 74.

[16] *Seltenreich Károly felsőbb helyen is jóváhagyott nőnevelő intézetének programmja. Pesten Béla utca 249.* = Nevelési Emléklapok 1848. 157–158.

női kézimunkák és francia nyelven való társalgás. Különös képzési tárgyként említik az idegen nyelveket, rajzolást, a zenét és a táncot. Az oktatási nyelv a magyar és a német. Seltenreich a cikkben pontos elszámolást ad az intézet anyagi vonatkozásairól, az élelemről, az intézet berendezéséről és azokról a személyes dolgokról, amikkel minden tanulónak rendelkeznie kell. Az intézményben a diákokat koruk, tehetségük és előmenetelük szempontjából három főosztályra osztják.

Teleki Blanka intézete 1846-ban, a Majthényi házban nyitotta meg kapuit. A pesti intézetben tanított Vasvári Pál, Hanák János és Thern Károly. Az első évben az intézetnek egyetlen, 1847-ben azonban már 14 növendéke volt. 1848-ban már annyian jelentkeztek, hogy sok növendéket vissza kellett utasítania a grófnőnek. Teleki Blanka növendékei nem feledkeztek meg a nők műveléséről sem. 1848-ban Pest kiürítésekor az intézet bezárta kapuit, Teleki intézetének tanárai pedig a honvédségbe jelentkeztek.

Befejezésként fontosnak tartom megemlíteni azt, hogy a nők egyenlő politikai, művelődési és hivatásbeli jogaira való törekvés, majd később az egyenlőség megteremtődése természetes úton is bekövetkezett volna, hiszen az ország életében folyamatosan végbemenő politikai, gazdasági és szociális változások az értékek és normák folyamatos átértékelődését hozzák magukkal. Azonban a reformkorban volt néhány olyan személyiség, aki képes volt arra, hogy felmérje az ország helyzetét, és belássa, hogy csak úgy lehet egy ország oktatási és kulturális helyzetét fejleszteni, ha a nők neveléséből indulunk ki, mert egyszer majd a fiatal lányok is anyák lesznek, és akkor majd nekik kell tudniuk, hogy hogyan neveljék gyermekeiket. Ezek a személyek, Karacs Teréz, Seltenreich Károly, Teleki Blanka, Oroszhegyi Jósa, Fáy András, Hetényi János, Steinacker Gusztáv a nőnevelési törekvéseiket tudatosan dolgozták ki. A nők helyzetének javítását a sajtóban kifejtett elméleteikkel, később ezeknek a gyakorlatban való megvalósulásával tudatosan segítették elő, hogy majd az 1848/49-es évre a szabadságharc három fő eszményével – szabadság, egyenlőség, testvériség – összefonódva a nőnevelés helyzete a haladás és fejlődés útjára léphessen.

KERESZTY ORSOLYA

FIGYELŐ

„A nemzet könyvtára a szolgálat műhelye" (Az Országos Széchényi Könyvtár Múzeuma). Szép, frappáns és egyben igaz a millecentenárium évében megnyílt kiállítás címéül kiválasztott mondat. Tudják és érzik ezt azok, akiknek egyetemi éveitől utolsó szakmai munkával töltött napjukig az otthonuk, munkahelyük mellett, helyett vagy után legfontosabb, elkerülhetetlen „dolgozószobája" a Széchenyi Könyvtár. Akár a nagy-, akár a szakolvasóinak valamelyike.

A hazánknál szerencsésebb sorsú országokban így Ausztriában, Franciaországban vagy a velük szinte egyenrangú nagy múltú és tekintélyű városokban, mint Firenze, Milánó stb. a középkori uralkodói illetve főúri magángyűjtemények alapozták meg a nemzeti vagy communális, a városi polgárságot szolgáló könyvtárat. Kisebb városainkban, így Lőcsén, Nagyszebenben működtek olyan közkönyvtári feladatokat is vállaló plébániai bibliotékák, amelyek a városi polgárság igényeit is kielégítették. Magyarországon a korábbi magyar uralkodók könyveit is magába foglaló Bibliotheca Corvina töltötte volna be a nemzeti könyvtár funkcióját – már Mátyás király halála után országos határozat jelzi a gyűjtemény ilyen szerepének felismerését, amely a könyvek egyben tartását célozza és még Mátyás fia, Corvin János könyvhasználatát is felügyelet alá vonja –, története azonban másként alakult. A történelmi események következtében a királyi könyvtár szétszóródott.

A magyar nemzet könyvtárának 1802-ben történt alapítása az annak múzeumát is létrehozó Széchényi Ferencnek köszönhető. Mert bibliothékája lényegében egy korabeli főúri műgyűjtemény természetes ám igényes „segédlete"-ként jött létre. 1846-ban költözött a két gyűjtemény a Nemzeti Múzeum épületébe. 1949-ben a Múzeum és a Könyvtár különvált, s az utóbbi intézmény 139 év után vált meg többször korszerűsített, ám kinőtt otthonától. A Könyvtár ugyanis időközben a folyamatos gyarapítás mellett különböző gyűjteményekkel gazdagodott, különgyűjteményei (Régi Magyarországi Nyomtatványok tára, Kézirattár, Térképtár, Színháztörténeti tár, Plakát- és kisnyomtatványtár stb.) alakultak ki.

A nemzeti könyvtárak magától értetődő feladatuknak tartják, hogy gyűjteményeik rejtett értékeit időszaki kiállításon mutassák be az érdeklődőknek. Az is megszokott, hogy egy könyvtár új épületébe beépítik a réginek valamely impozáns termét, szobáját, vagy áthelyezik egy-egy garnitúráját. A Széchényi Könyvtár is élt és él ezekkel a lehetőségekkel, – általában több időszaki kiállítással várja az érdeklődőket. Az Apponyi termet eleve betervezték az új épületbe, a Széchényi-terem bútorait és a Hóman-garnitúrát ma is használják. Emellett egy példa nélkülinek mondható állandó kiállítással is fogadja a látogatókat, amely a munkatársak és az olvasók hétköznapi környezetét tárgyak segítségével kíséri végig az alapítástól az 1985-ös új, várbeli palotaszárnyba való költözködésig. A tárlat eszméje dr. Fülep Katalin tudományos munkatárs érdeme, aki jóval a régi épületből való kiköltözés előtt kezdte lajstromozni és menteni a használatban levő berendezési tárgyak, dokumentumok mellett a régieket, s ügyelt arra, hogy azok ne minősüljenek „felesleges" tehernek. Ezek a megmentés, a gondos restaurálás és feldolgozás után kerültek fel a

millecentenárium évében az épület legfelső emeletén megnyitott múzeumba. (Az anyaggyűjtés folyamatáról, a feldolgozás és restaurálás problémáiról, a kiállításrendezés szempontjairól értékes publikációjában számol be: *Az Országos Széchényi Könyvtár „házi múzeumának" története.* = OSZK Híradó (39.) 1996. 7–8. sz. 15–28.)

A múzeum előtti kör alakú térben a Könyvtár régi zománcozott címerei, különböző eligazító táblái vezetik be a látogatót az intézménybe. A galériához vezető kapu mellett a kiállítás címét is tartalmazó plakát a kiállítás létrehozóit is gondosan felsorolja.

A kiállítás anyagának gerince a galérián kapott helyet. A gerincen végighaladó folyosó két oldalát kabinetsor szegélyezi. Ezekbe kerültek a tárgyak, a korlátot is képező válaszfal fedőlapjára pedig a dokumentumok. A paravánra kerültek a fényképek, amelyek bútorok, berendezési tárgyak, munkaeszközök egykori helyét mutatják be. A tömör, kétnyelvű (magyar mellett német) magyarázó szövegek is a paravánon olvashatók. A tárgyak, dokumentumok mellé helyezett cédulák csak a legfontosabb adatokat tartalmazzák (sajnos a távolabb levők nem mindig olvashatók).

A jobboldali kabinetsor elején az első igazgatói szoba, a Széchényi-terem emlékét fényképek idézik. Az időközbeni változásokat különböző korú tárgyak szemléltetik, az 1950-es években még használt tollszárral bezáróan. A szép együttest a fotelba ültetett emlékkönyv kissé megzavarja. A tárló dokumentumai ízelítőt adnak a könyvtár működéséről és közelebb visznek olyan, ma is nagy szakmai tekintélyként számon tartott egyéniségek, mint Fraknói Vilmos, Mátray Gábor vagy Horváth István munkájához. Igen imponáló például Horváth Ignác 1891. április-június közötti munkajelentése.

A régi olvasóterem berendezésének egyes darabjait a könyvtár idősebb olvasói még használhatták is. Fényképek és dokumentumok igazolják, hogy a 19. századi olvasói között a tudományos és az irodalmi élet valamennyi nagyságának – Aranytól Vámbériig – eredményeihez a könyvtár háttérként szolgált.

A könyvtáros dolgozószobáját – ha nem is volt mind olyan, mint a nagylengyeli Apponyi kastélyból ajándékképpen kapott könyvtárszoba, vagy a Todoreszcu-terem – néhány érdekes munkaeszköz, és praktikus berendezési tárgy villantja fel. Ilyen az 1898-ban vásárolt első írógép vagy a létraszék, amit kár volt elfelejteni. A szerzeményezést és feldolgozást dokumentáló számlák és ex libris pecsétlenyomatok közül némelyik szépségével tűnik ki. Példaként egy magyar könyvkereskedő 1873-ban kiállított számláját idézhetjük.

A kabinetsor végén, a folyosó zárófalát – mintegy a kiállítás tengelyét – alkotva, egy tabló vezet el Széchényi magánkönyvtárától a nemzet könyvtárába. A gyönyörű idézetek kiválóan alkalmasak Széchényi Ferencnek és Eötvös Józsefnek a nemzeti könyvtár fontosságára, funkciójára és a nemzetnek a vele szembeni kötelezettségére vonatkozó, ma is nagyon időszerű eszmékének felelevenítésére. A Miller Jakab Ferdinándtól Juhász Gyuláig terjedő igazgatói arcképcsarnokot végignézve elégedetten ismer fel a látogató olyan kitűnő kutatókat, akik a könyvtári munkában is nagy érdemeket szereztek, s jelenlétük mintegy igazolja, hogy a Nemzeti Könyvtár vezetői posztjának betöltése általában jól megfontoltan történt.

A bal kabinetsor felé fordulva a látogató a Kézirattár és a Hírlaptár történetének dokumentumait tanulmányozza. Ennek a két különgyűjteménynek az anyaga nem túl gazdag. Ugyanakkor felveti a kérdést, hogy a többi különgyűjteményből miért nem kaptunk ízelítőt?

Ez után a könyvtár – mint az 1930-as évektől – nagy mértékben korszerűsített munkahely jelenik meg. Ebben a kabinetben még a mai olvasók jó része is otthonosan mozog. A fém kardexszekrény, a rolós iratszekrény, a lámpa stb. legalább olyan ismert, mint Windisch Éva történész, a könyvtár egyik volt osztályvezetője a tárlóban lévő fotón.

A könyvraktáraknak szentelt kabinet a fapolctól a régi épület utolsó fém állványáig vezet el, s emellett bemutatja az egykori szakrendszert is. A pultra fektetett „Tudósok a Széchényi Könyvtár szolgálatában I. rész 1802–1918". c. album tudósok szakmai életrajzait és arcképeit tartalmazza.

A felső korszakhatár emberi szempontból indokolt, hiszen valakit esetleg sérelem érhet, de az I. rész azt sejteti, hogy a folytatás is várható. Igen meglepő, hogy míg Miller Jakab Ferdinándról akadt arckép, Bartoniek Emmáról és Rédeyné Hoffmann Máriáról egyenlőre nincs. Talán e recenzió hozzásegíti a gyűjteményt hiánya pótlásához.

A kötészet és a restaurálás házon belüli megoldását a könyvtár viszonylag későn, 1859-től vállalta. Mivel ezen a két területen, főleg az elsőn technikai újítással alig lehet számolni, az 1920-as években felállított műhely prései és fűzőgépei a költözködéskor kerültek a gyűjteménybe. Az eleinte inkább hiányok pótlására szolgáló fényképezés gyakorlata és az önálló fotólaboratórium igénye is viszonylag későn (1920-ban) fogalmazódott meg a könyvtár vezetőségében. Mivel ezen a téren az amortizáció és a fejlődés igen gyors, az egykori felszerelésről inkább dokumentumok mintsem tárgyak tanúskodnak.

Az utolsó kis kabinet a Nemzeti Múzeum épületében töltött utolsó 35 évet mutatja be, igen szűkszavúan. A látogató mégis szívesen időzik előtte, hiszen bizonyos kényelmetlenségei ellenére ez volt számára a Széchényi Könyvtár. A költözködés közben készült felvételek az akkori kíváncsiságot elevenítik fel: milyen lesz az új épület? Kényelmesebb, praktikusabb, jobb munkahelyet biztosít a dolgozóinak és olvasóinak? Lassan ez a kérdés is megérdemel egy tárlót.

A galériát elhagyva érzékeli a látogató, hogy a kiállítás alatti szinten, a lépcsőtől jobbra és balra elhelyezett tárlók is e kiállítás részei. A Széchényi Ferenc gyűjteményére vonatkozó adatok és az 1808-ban kapott második otthon dokumentumai lényegében a kiállítás bevezetői. Az elektromos címpréselő gépek és a fém kocsi nyilván súlya miatt nem kerülhetett a galérián az őt megillető helyre.

Az anyag gyűjtése, feldolgozása mint említettük, Fülep Katalin áldozatos munkája, a forgatókönyv elkészítése alapvetően Somkuti Gabriella érdeme. A kiállítás igényes rendezése közös munka eredménye volt. A rendezés egyébként embert próbáló munka lehetett. Ugyanis a hosszú galériában az anyag jellegéhez, fontosságához illő és mégis arányos kabinetekbe rendezése, a kör alakú előtér és a könyvtártudományi olvasóterem előtti tér hangulati és gondolati összekapcsolása nem könnyű. Remélhetőleg lesz még lehetőség a „házi múzeum" további gyarapítására, alapterületének bővítésére, esetleg az épületen belül praktikusabb elhelyezésére. A kiállítást többször is meglátogatva egy dologgal lehetek igazán elégedetlen: a látogatottsággal. A nyitvatartási idő bővítése és némi írott vagy szóbeli propaganda segíthetne ezen. Ezt a tárlatot legalább a Könyvtár minden használójának illene megtekintenie. Az újonnan beiratkozó egyetemi hallgatókat pedig valahogyan ösztönözni kellene arra, hogy mielőtt olvasóként belépnek a könyvtárba, ismerkedjenek meg annak történetével, munkájával is.

WEHLI TÜNDE

Néhány észrevétel a költő Zrínyi leveleinek legújabb kiadása kapcsán. Az elmúlt harminc év Zrínyi-levél filológia terén végzett legnagyobb szabású vállalkozása a Bene Sándor és Hausner Gábor válogatásában, gondozásában és jegyzeteivel megjelent *Zrínyi Miklós válogatott levelei* c. kötet (Bp. 1997. 332 l. Régi Magyar Könyvtár. Források 6.).

A két szerkesztő – az utószó tanúsága szerint – a szövegek válogatásnál kettős szempontot tartott szem előtt. Az egyik a közép- és felsőfokú oktatásban való hasznosítás lehetősége érdekében „Európa Zrínyijének" írói, politikai és politikai gondolkodói szerepének minél sokoldalúbb bemutatása. Ez magyarázza az idegen nyelvű iratok kizárólag magyar fordításban való közlését is. A másik cél a további kutatások segítése volt. Ennek érdekében – néhány tudatosan mellőzött báni oklevél kivételével – valamennyi, a Csapodi–Klaniczay-féle legutolsó kiadás (*Zrínyi Miklós*

összes művei II. Levelek. Bp. 1958.) óta „ismertté vált", azaz a szakirodalomban valamiképpen feltűnő irat beválogatásra került (226–227.). A főszövegben található 170 levél közül valójában 79 tartozik ez utóbbiak közé. Nagyobb részük itt-ott elszórva már megjelent nyomtatásban, vagy épp arra vár (8. 13. 98. 118. sz.), néhányuk egy történeti publikáció hivatkozásai nyomán vált hozzáférhetővé (133. 134. 135. 135. 136. 142. sz.). Eképpen a két levelezéskötet – vagyis az 1958. évi és a jelen kiadás – együttes használatával bárki könnyen tisztába jöhetne levéltári kutatásai során a keze ügyébe akadó Zrínyi-levél ismertségével, avagy ismeretlenségével.

Elmondhatjuk, hogy a kiadók az említett időszak (1958–1997) szakirodalmának teljes körű ismeretében második vállalásuknak is lelkiismeretesen eleget tettek.

Ha ezután azt gondolnánk, hogy most már minden nyomdafestékkel kapcsolatba került Zrínyi-levél regisztrálására és legalább magyar nyelven való publikálására sor került, úgy csalódnunk kellene. A szerkesztők talán szintén abba a közismert hibába estek, hogy túlságosan is bíztak a megelőző munkálatok alaposságában, és vizsgálataikat nem terjesztették ki korábbi időkre. Csapodi–Klaniczay kiadása tudniillik kettő, a magyar egyháztörténetírás által idézett, s korántsem érdektelen Zrínyi-missilist is figyelmen kívül hagyott.

A költőnek 1652. február 18-án a szentilonai piactartási jogok körüli viszályok tárgyában Borkovich Márton pálos generálishoz írt levelét Kisbán Emil használta *A magyar pálosrend története. I: 1225–1721* (Bp. 1938.) c. munkájában (228–229.). Bár Kisbán pontos lelőhelyet nem adott, ez kisebb fejtöréssel könnyen kideríthető: EKK Acta Paulinorum (Ms. Ab 154), tom. 1, 314–315. (Vö. *Zrínyi a pálosok történetében.* In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv,* Bp. 1998. 333–345.)

Róma levéltárainak Fraknói Vilmos mellett legérdemesebb hazai kutatója, Galla Ferenc 1946-ban jelentette meg missziótörténeti tanulmányát, *A magyar katolikus restauráció misszionáriusa* címmel (klny. az Egyházi Körirat 1946 február–októberi számából). Tanulmánya 17. oldalán említi Zrínyinek az Apostoli Szék missziós területeket felügyelő „minisztériuma", a Congregatio de Propaganda Fide bíborosaihoz káplánja érdekében intézett, 1642. július 6-áról keltezett írását. Galla nem maradt adós a pontos, mindmáig érvényes jelzettel sem: APF SOCG vol. 85, fol. 317^{r}. (62.). Zrínyinek ez a levele valóban különösen értékes. Nemcsak azért, mert a modrusi püspökség feletti kegyúri törekvéseihez kapcsolódik, s mert hitéről is tanúbizonyságot tesz benne:

> „Testem Deum, testem totam Hungariam habeo, quod non ore solum, sed vita et sanguine tanquam antemurale Christianitatis fidem Romano-catholicam defendam, nec antiquius quidquam in votis habeam, quam gloriosorum antecessorum meorum vestigiis insistendo, ipsam vitam pro eadem fide catholica, qua charius nihil habeo, cum morte commutare." azaz „Tanúm az Isten, tanúm egész Magyarország, hogy nem csak szájammal, hanem életemmel és véremmel mint a kereszténység előbástyája védelmezem a római katolikus hitet, s semmi más nincs régebbtől fogva vágyaimban, mint hogy dicsőséges őseim nyomába szegődve magát az életet a halállal cseréljem fel ezért a katolikus hitért, amelynél semmi sem kedvesebb számomra."

Értékes azért is, mivel a Szentszékkel való kapcsolattartásáról mindeddig csupán egy közvetlen dokumentumot tartott számon – Fraknóinak köszönhetően – a Zrínyi kutatás. (Ezt a VII. Sándorhoz intézett 1664. május 21-i köszönőlevelet a válogatásban 161. sz. alatt meg is találhatjuk. – Vö. *A zengg-modrusi és zágrábi püspöki székek betöltése a 17. század derekán,* s.a.)

A levelekhez készített alapos jegyzeteket végigolvasva figyelmesek lehetünk arra, hogy Bene Sándor és Hausner Gábor az összeállítás során nem elégedtek meg csupán a mások munkája révén napvilágra került Zrínyi-levelek közlésével. Helyesen ismerték fel, hogy még korlátozott célú és lehetőségű kiadványuk sem nélkülözheti az önálló levéltári ill. kézirattári kutatást. Ennek tanúbizonysága a 17., 19. és 159. sz. alatt található három irat, amelyeket a zágrábi Nacionalna i

Sveučilišna Knjižnica anyagából hoznak. Az azonban csak kifogásolható, hogy e téren minimális eredményekkel is megelégedni látszanak. Hiszen, ha kimondott célkitűzésükön túl mégiscsak fontosnak tartották könyvük gazdagítását ismeretlen források bevonásával, néhány egyéb nyilvánvaló lehetőséget kihasználva ezt még inkább s mondhatni könnyen megtehették volna. Érdemben növelték volna ezáltal az olvasók tájékozottságát, s nem különben könyvük tudományos értékét.

Legyen szabad csak pár olyan lelőhelyet bemutatnom, amelyeknél rövid kutatástörténeti áttekintés után előzetesen is valószínűsíteni lehetett, hogy újabb Zrínyi-leveleket rejtenek.

A kötet névmutatójában az Erdődy grófokra mintegy 22 utalás található (324.). Ez első látásra is elégséges bizonyítéka egy szorosabb kapcsolatnak, amely a vonatkozó és régóta ismert szövegeket olvasva még egyértelműbbé válik. E szálon elindulva és eljutva – akár levélbeni megkeresés útján – a Bécsben őrzött Erdődy levéltárig, a biztos siker tudatában forgat(tat)hatjuk át a mindössze pár doboznyi levelezést. Számos magyar egyházi (Pázmány, Szelepchényi, Erdődy János egri püspök stb.) és világi főméltóság írásai között gyors egymásutánban öt ismeretlen Zrínyi-missilis akad így kezünkbe. Három horvát nyelvű levél Erdődy Miklóshoz (Csáktornya, 1661. december 26., 1663. augusztus 12. és 15.), valamint két latin: Orehóczy Gáspár vicebánhoz és a horvát-szlavón biztosokhoz (deputati) a Kanizsa alatti táborból, 1664. május 27.). Ez utóbbi irat, amelynek csak két másolata található itt, a felmentő török sereg elleni győzelem reményében a báni közfelkelés elrendeléséről tudósít:

> „Cum autem magna vis, et salus patriae in capiendo hoc fortalitio consistat, ne obsidio illius diu desiderata, et eo usque deducta ita facile turbetur, spectabilibus, magnificis, ac generosis dominationibus vestris hisce significare volui, ut statim dominis regnicolis generalem insurrectionem publicare, eisque sub gravi poena iniungere velint, ut ad nos quantocius in succursum properent, neque ullam dilationis moram in hoc ponant, nam ab hoc quasi ultimo puncto tota res nostrae libertatis, et salutis quasi totius Christianitatis dependet. Aderit nobis auxiliator Deus in conterendo isto hoste, nam et multitudo illius non est tanta, quin sufficientes vires resistendi illi habituri simus, adveniente isto milite." vagyis „Minthogy pedig ez erősség elfoglalása nagy jelentőségű és a haza üdve áll rajta, nehogy régóta kívánt ostromlása oda jusson, hogy könnyen megzavarhassák, kegyelmeteknek ezen soraimmal akarom jelezni, hogy az ország lakosainak tüstént általános felkelést hirdessenek, és súlyos büntetés terhe alatt hagyják meg nekik, hogy mielőbb segítségünkre siessenek, és ebben semmiféle késlekedést se tegyenek, ugyanis ettől mintegy utolsó pillanattól függ szabadságunk valamint az egész kereszténység üdvének ügye. Velünk lesz Isten segítsége ez ellenség legyűrésében, mivel ennek sokasága nem akkora, hogy ne bírnánk elégséges erővel ellenállni neki, ha megérkeznek a kért katonák."

(Orehóczy vicebán az inszurrekcióval kapcsolatosan kapott végrehajtási utasítást. A horvát szövegek az enyémnél hozzáértőbb szemrevételezést kívánnak. – Jelzetük: ÖStA HHStA Familienarchiv Erdődy, lad. 101, fasc. 11, sine no., sine fol. [Karton 106].)

Beletekintve a jogbiztosító iratanyagba, a monyorókeréki uradalomnál Zrínyinek egy vélhetően 1644. június–július folyamán kelt, s bécsi ágensei útján (medio agentium suorum) az uralkodó elé terjesztett kérvényével találkozhatunk. A Vas megyei tömördi birtokot kéri adományul, mint írja, azért

> „mivel összes javaim a török végek mentén fekszenek, és eme uradalom nélkül igen kényelmetlen számomra, hogy míg Legszentebb Felségtek udvarában időzöm, oly messzi lévő muraközi birtokaimról szállítsam az élelmet fel Bécsbe." („Quia vero ego cum omnia bona mea in confiniis Turcis obviis habeam, et absque hoc mihi valde incommodum sit, tam procul dum aulam maiestatis vestrae sacratissimae frequento victualia ex bonis insulanis huc Viennam devehere." – (Jelzete: ÖStA HHStA Familienarchiv Erdődy, lad. 52, fasc. 4, no. 3. [Karton 481.].)

Kevésbé látványos, de mégsem felesleges a bécsi udvari levéltár török vonatkozású sorozatának (Turcica) átnézése. Noha itt a törökkel folytatott diplomáciai tárgyalásokról, valamint a hódoltsági és határvidéki élet mindennapjaival kapcsolatosan jelentős hazai provenienciájú anyag található, mindössze két Zrínyitől származó iratra lettem figyelmes más irányú (ehelyütt a Szentszék oszmánok elleni közreműködését vizsgáló) gyűjtésem folyamán. Légrádról [1647.] május 21-én Zrínyi Miklós és Péter az előző napi kanizsai portyáról és Erdődy Farkas haláláról tesznek jelentést III. Ferdinának. (ÖStA HHStA St.abt., Türkei, I [Alter Bestand], Kart. 119, Konv. 1646 [!], fol. 86^{r}–87^{v}.) Egy dátum nélküli (vsz. 1652. augusztus–szeptember), olasz nyelvű másolat pedig a bán számomra ismeretlen címzettjének tett beszámolóját tartalmazza a török támadásokról, törekvéseiről Csáktornya megerősítésére, valamint kérését a stájer rendek által esküvőjére megígért ezer forint hadisegély átutalására. Zrínyi sajátosan foglalja itt össze a törökhöz való „békebeli" viszonyát:

> „Excellenciád ezért a kegyért és kedvezésért mindig biztosra veheti tőlem, hogy a törökök nem panaszkodhatnak a mi álhatatlanságunkra, senki sem bántotta őket, de ha egyszer-egyszer felocsúdnánk, s nem ismertetnénk meg velük gyengeségünket, most békében lehetnénk, de aki jól viseli az első pofont, másodjára is türelmes lesz..." („V^{ostra} Ecc^{ellenza} per tal grazia, e favore e favore, [!] haverà sempre me per certo che li Turchi non si possono lamentar di nostra insolenza, nissuno li hà toccato, ma si noi alle volte ci risentissimo, et non facessimo conoscer la nostra debolezza, adesso staressimo in pace ma chi e buon à tolerar un sciaffo, sarà anco patiente di secondo..." – (Jelzete: ÖStA HHStA St.abt., Türkei, I [Alter Bestand], Kart. 125, Konv. Aug.–Dez. und s.d., fol. 161^{r}–162^{v}.)

Az archivum saecularéban 196-os szám alatt (acta radicalia) elhelyezett levelezésen kívüli egyéb állagokat figyelmen kívül hagyva a Zrínyi-kutatás szintén mindmáig adós maradt a prímási levéltár teljes körű feltárásával is. Ennek tanúbizonysága Zrínyi Csáktornyáról 1654. április 10-én és november 4-én Lippay Györgyhöz intézett két autográf missilise. Az első irat a költőnek az esztergomi érsek-helytartóhoz a nádorválasztás előtti közeledési kísérletéről árulkodik, s érdemleges adalékul szolgál a prímással való vitatott kapcsolatainak történetéhez. Zrínyi „főember szolgáját", Ivanovich Tamást küldte Pozsonyba:

> „Meg érti Nagod ű kegyelmetűl, hogy az en minden kiuansagom egiűt fog iarni Nagod parancholatiaual, és soha sem Nagodtul sem attiafiaitul el nem tauozik, szolgalatom. Sok bizonios okaim uannak arra remensegemre, hogy Nagod az maga kegyelmet soha tűlem meg nem uonia, holot soha engem senki mas keppen nem latot, hanem az Nagod bőchületi mellett szolua. Es ez az mastani igiretem, kit lőlkőm üduőssegeuel kőtők, hogy hűu szolgaia leszek Nagodnak, nagyob zalog lehet Nagodnal..."

– írja személyes találkozóra vonatkozó javaslatának kíséretében. – (Jelzete: PL AEV Act. Rel., fasc. 149 [no. 1781–1809], fol. 42 [ad num. um 1785].)* Novemberben Keglevich Zsigmondot ajánlja a prímás figyelmébe, „miuelhogy ű kegyelme ebben az orszagban ennekem leg iob baratim kőzűl ualo". (PL AEV Act. Rel., fasc. 149 [no. 1781–1809], no. 1788/l, fol. 70.)*

Tartalmuk ismeretében talán még jobban sajnálhatjuk, hogy e levelek a Balassi Kiadó szép kiállítású kiadványában sem nyerték el az őket megillető helyet.

TUSOR PÉTER

* E két iratot Tóth Krisztina prímási levéltáros időközben reponálta. Új lelőhelyük: Archivum Saeculare, Acta Radicalia, no. 196, 61. cs., fol. 135 és 149. Az Országos Levéltár mikrofilmtárában továbbra is a fenti jelzetek után használhatók.

Rövidítések

APF SOCG – Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli (o de Propaganda Fide), Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali
EKK – Egyetemi Könyvtár, Kézirattár
ÖStA HHStA St. abt. – Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilungen
PL AEV Act. Rel. – Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Vetus, Acta Religionaria

A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról. Néhány figyelemreméltó katalógus (1978–1998). Átlapozva a *Kniha '93–'94*-es, 1996-ban megjelent kötetét, elgondolkoztam Gabriela Žibritová asszony közleményén, amelyben az elmúlt évtized magyarországi könyvtörténeti kutatásait foglalja össze.

Átnézve a *Magyar Könyvszemle* utolsó húsz évének számait, rájöttem, annak ellenére, hogy a magyarországi szerzők egyenként elég jól ismerik és hasznosítják a szlovákiai, romániai, horvátországi vagy ausztriai kutatások eredményeit, a könyves szakma legrégebbi folyóiratában a szomszédos országokban megjelent könyvekről, alapvető fontosságú nyomtatott katalógusokról csak elvétve jelent meg ismertetés. Ezt a hiányosságot nem szabad azzal sem indokolni hogy lám, még a legfrissebb szlovák, román stb. szakirodalomban sem hivatkoznak alapvető magyarországi dokumentumkötetekre, és új felfedezésként megjelentetnek forrásokat, nem hivatkoznak újabb monográfiáinkra. Csak példaként említem Igor Graus közleményét a besztercebányai ispotály 1533-as könyvkatalógusáról, amely most a *Kniha '95–'96*-os kötetében (Martin, 1997. 135–143.) jelent meg többedszerre, ráadásul úgy, hogy a jegyzék variánsairól még mindig nem tud a szerző (vö. IPOLYI Arnold, Századok 1874. 632.; ÁBEL Jenő (MTAK MS 335/5) és DÉZSI Lajos (JATE EK MS 550) is lemásolta; Adattár 13. 3–6.).

A több mint 20 éves *Kniha,* a Matica slovenská könyvtártudományi és könyvtörténeti évkönyve (*Zbornik o problémoch a dejinách knižnej kultúry*) két utolsó kötete, és több más szomszédos országban megjelent kiadvány jól mutatja a szlovákiai, romániai, horvátországi kutatások megélénkülését, azt is, hogy a kutatók törekszenek a könyvtári és a levéltári forrásokat is megismerni, és forrásközeli interpretációt adni. Azt hiszem elvárható lenne, hogy a mai Szlovákia, Románia, Horvátország stb. területén valaha volt bárminemű nyomda, könyv, könyvtár ne csak mint a szlovák, román, horvát stb. nemzeti kultúra monumentuma tűnjék fel, de mindenképpen fontos számunkra, ha a dokumentumokat feltárják és eredeti nyelven kiadják. Hasonlóképpen fontos lenne az is, ha konferenciánkra kölcsönösen meghívnánk egymást, igaz ebben az irányban is történtek lépések. A 700 éves Pozsony ünnepségsorozatának könyvtörténeti kötete (*Kniha '93–'94.* Martin, 1996.) és a 740 éves Besztercebánya ünnepségek alkalmával 1995-ben rendezett konferencia aktái (*Kniha '95–'96.* Martin, 1997.) még nem ezt a helyzetet mutatják. Úgy tudom, hogy az 1998. őszi lőcsei konferenciának már volt magyarországi vendége és az együttműködés számos szép példáját tudnánk említeni. Nem szabadna arra várni, hogy egy „európai" (tehát nyugat-európai) ország jószolgálati tevékenységként közvetítsen közöttünk.

Anélkül tehát, hogy az elmúlt húsz év romániai, szlovákiai, jugoszláviai (horvátországi és szerbiai) és ausztriai, a magyar művelődés történetét érintő könyvtörténeti kutatásait akarnám összefoglalni, a teljesség igénye nélkül röviden megemlítenék néhány fontos régi-nyomtatvány-, illetve kézirat katalógust.

Az ősnyomtatványok katalógusainak sorát a gyulafehérvári Batthyáneum *(Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae.* Conscriptus Petro KULCSÁR. Szeged, 1965.), a nagyszebeni Brukenthal Múzeum (Veturia JUGĂREANU: *Catalogul colecţiei de incunabule.* Sibiu, 1969., Muzeul Brukenthal.; a szerző erről a gyűjteményről korábban önálló kötetet adott ki: Veturia JUGĂREANU: *Crîmpeie de cultură din secolul al XV-lea oglindite în colecţia de incunabule a Bibliotecii Brukenthal din Sibiu.* Sibiu, 1956, Muzeul Brukenthal /Studii şi comunicări 7./), és a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai könyvtár (FIKK László–BALÁZS Lajos: *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Teleki-Bolyai. – Catalogul incunabulelor din Biblioteca Teleki-Bolyai.* Tîrgu Mureş, 1971.) után a kolozsvári Egyetemi Könyvtár követte:

MOSORA, Elena – HANGA, Doina: *Catalogul incunabulelor. Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca.* Cluj-Napoca, 1979. Edituria Dacia.

A 84 művet leíró (és további 5, mikrofilmen lévőt említő) katalógus, amely néhány érdekes metszet reprodukcióját is közli, igaz nem a legfejlettebb nyomdatechnikai eljárással, számunkra inkább – amint a legtöbb megjelent katalógus –, a kéziratos bejegyzések közlése miatt értékes. Sajnos a bejegyzésekhez nem készült mutató, így például Mikó Imre ősnyomtatványait a tételes átolvasás után vehetjük számba, és azt sem tudjuk, vajon valamennyi, a kötetekben szereplő bejegyzést közölték-e az összeállítók. A könyvtár ősnyomtatvány gyűjteményének történetét az előszóból nem ismerhetjük meg, minthogy az inkább az európai nyomdászatra, semmint a könyvtár történetére vonatkozó megjegyzéseket közöl. A bukaresti Nemzeti Könyvtár incunabulum gyűjteményét 1956-ban kezdték összeszedni, leginkább az állam által konfiskált könyvtárakból. A könyvtár története román és angol nyelvű előszóból is megismerhető.

SCHATZ, Elena-Maria: *Catalogul colecţiei de incunabule.* Bucureşti, 1995, Biblioteca Naţională a României.

E katalógushoz már a korábbi posszesszorok mutatója is csatlakozik, és a bejegyzések olvasata is pontosabbnak tűnik, kevesebb benne az olyan hiba, ami fejből is javítható. A gyűjteményben 141 kötet eredetiben, 19 pedig mikrofilmen olvasható. A tulajdonosi bejegyzések igazolják azt az egyébként közismert tényt, hogy leginkább az Erdélyből elhordott könyvanyag képezi a reprezentatív bukaresti könyvtárak anyagának nagy részét. Az aradi, csíksomlyói és eperjesi (!) ferencesek könyvei mellett előfordul a Batthyanaeumból oda került két kötet is, de számos más erdélyi bejegyzés is olvasható a kötetek leírásában.

Az erdélyi szász könyvtörténeti kutatásnak inkább nagy múltja, semmint jelene van. Átfogó jellegű munkák természetesen jelennek meg (lásd például: Hans MESCHENDÖRFER: *Das Verlagswesen der siebenbürgen Sachsen. Ein Überblick.* München, 1979, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks. /Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B.: Wissenschaftliche Arbeiten. Bd. 36./, de a forráskutatáson nyugvó könyvtörténeti monográfiákat nem találjuk. A *Vereins für siebenbürgische Landeskunde* folyóiratai és könyvsorozatai a múlt századtól kezdve a mai németországi és ausztriai kiadványokig (historiográfiai áttekintésként lásd: *Wege Landeskundlicher Forschung. 25 Jahre Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde 1962–1987.* Red. von Konrad G. GÜNDISCH. Köln-Wien, 1988. Böhlau. /Siebenbürgisches Archiv. Bd. 21./) számos fontos könyvtörténeti tanulmányt közöltek Gustav Gündischnek, aki a legutóbbi évtizedekben talán a legtöbb figyelmet szentelte a könyv-, és olvasmánytörténeti kutatásoknak, már nem volt ideje kiterjeszteni tevékenységét a levéltári dokumentumok összegyűjtésére. Tanulmányai összegyűjtve is megjelentek a „Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens" sorozat 14. köteteként (*Aus Geshichte und Kultur der siebenbürger Sachsen.* Ausgewählte Aufsätze und Berichte von Gustav GÜNDISCH. Köln-Wien, 1987, Böhlau). Ha azonban azokat a könyveket akarjuk kézbe venni, amelyeket e tanulmányok említenek, Romániában kell kutatnunk. Ezért is fontosak a kiállítások (vö. például: *Transylvanica. Ausstellung seltener Bücher des XV. bis XIX. Jahrhunderts. 27. Septem-*

ber bis 31. Oktober 1991. Katalog von Hans MESCHENDÖRFER. München, 1991. /Ausstellungskataloge der Bayerische Staatsbibliothek. 57./), és az ott maradt gyűjtemények katalógusai. A nagyszebeni könyvtárak közül a legjelentősebb a Brukenthal Múzeum régi gyűjteménye.

NĂGLER, Doina: *Catalogul transilvanicelor.* Biblioteca Muzeului Brukenthal. Vol. I. (Sec. XVI–XVII. Vol. II. (Sec. XVIII.) Sibiu, 1974, 1982.

A XVI–XVII. századból a megjelenés időrendjében 612, a XVIII. századból ugyanilyen rendben 1140 kiadványt sorol fel a szerző a könyvtár transylvanica gyűjteményéből, vagyis az erdélyi kiadványokat, illetve erdélyi szerzők másutt megjelent műveit. Az első kötethez elkészült a posszesszor mutató is, a másodikhoz már nem, de az egyes kötetek leírásánál röviden feltünteti a katalógus a provenienciát is. Samuel Brukenthal könyvtárának történetét a magyar nyelvű szakirodalomból is jól ismerheti az érdeklődő, ám a most folyó szebeni olvasmánytörténeti kutatás levéltári dokumentumait érdekes lesz szembesíteni ezzel a katalógussal. Az első kötet mutatói már jelzik azt, hogy csak ritkán kerültek a városi polgárok könyvei a XVIII. századi gyűjtő könyvtárába, kevés a helyi korábbi tulajdonos. Annak ellenére így van ez, hogy a középkori domonkos rendház, majd az evangélikus gimnázium, illetve a városi könyvtár jelentős része is inkorporálódott a gyűjteménybe. Ezzel szemben érdekességként előfordul Köleséri Sámuel neve három kötetben, vagy a nagyenyedi kollégiumi könyvtár egyik első donátoráé, Ölyvesi Balázsé is (igaz, az enyedi kollégium könyvtárát már a XVII. században többször menekítették az erődített Szebenbe). A Brukenthal Múzeum nem transylvanica anyagának katalógusa nyilvánvaló, hogy olvasmánytörténeti szempontból legalább ilyen fontos lenne, de erre, látva a mostani állapotokat, még várnunk kell.

Nagyszeben másik, jelentősebb régi könyv állománnyal rendelkező gyűjteménye a román nemzeti kulturális mozgalom, az Astra könyvtára.

AVRAM, Mircea: *Calendarele Sibiene în limba germană (sec. XVI/XX.).* Sibiu, 1979, Editura Bibliotecii Astra.

A szerző az erdélyi, főként a nagyszebeni nyomdászat történetének kutatója, elsősorban a XVI-II–XIX. századi kiadványok elemzésével foglalkozik (Vö. Elena DUNĂREANU–Mircea AVRAM: *Presa sibiană în limba germană (1778–1970).* Sibiu, 1971, Biblioteca Astra) Most a könyvtár állományát alapul véve, de a nagyszebeni könyvtermés egészére figyelve regisztrálja ez a katalógus az eddig ismert szebeni kalendáriumokat, amely a szlovákiai és a magyarországi hasonló kiadványokkal együtt használva jó segédeszköze lehet az alsóbb néprétegek olvasási szokásait kutatóknak. Az Astra könyvtárának állománykatalógusai közül a vizsgált időszakban a XVIII. századi európai nyomtatványoké jelent meg:

CORNEA, Lucian: *Cartea străină veche în Bibliotheca „Astra" sec. XVIII. Catalog.* Sibiu, 1982, Editura Bibliotecii Astra.

A rövid, igazából a 446 leírt könyvhöz nem nagyon kötődő mondandót tartalmazó, az európai felvilágosodás főbb szellemi áramlatait és nagyobb alakjait felemlegető előszót az időrendes katalógus követi. Az elég sok hibával közölt, de teljes (rövidítések nélküli) címleírásokat 6 index egészíti ki, így a kötet jól és könnyen használható. A tulajdonosok között nem meglepő a sok magyar és szász név.

A romániai kutatás természetesen nagy hangsúlyt helyez a román nyelvű kiadványok történetére, illetőleg a könyvnek a román társadalomban betöltött helyére. A Demény-házaspár tanulmányai összegyűjtve is megjelentek (DEMÉNY Lajos–Lidia A. DEMÉNY: *Carte, tipar şi sociatate la români în secolul al XVI-lea.* Bucureşti, 1986, Editura Kriterion), de ezt követően is több önálló kötet is foglalkozik a XVI–XVIII. századi román kiadványokkal. Példaként a balázsfalvi kiadványok fametszeteit bemutató Cornel TATAI-BALTĂ könyvét (*Gravorii în Lemn de la Blaj. 1750–1850.* Blaj, 1995, Editura Eventus), és a szlovák Eva Selecká-Mârza, a gyulafehérvári román nyomdászatról szóló monográfiáját említhetjük (Eva MÂRZA: *Din istoria tiparului românesc.*

Tipografia de la Alba Iulia 1577–1702. Sibiu, 1998. Editura Imago). A román bibliográfia számon tartott képviselőjének Timotei Cipariunak munkája (1855) előtt készült Vasile Popp nyomdászattörténete, amelyet a Mârza-házaspár adott ki 1995-ben (Vasile POPP: *Disertaţie despre tipografile românesti în Transilvania şi învecinatele ţări de la inceputul lor până la vremile noastre.* Sibiu, 1838. Ed. Eva MÂRZA, Jacob MÂRZA. Cluj Napoca, 1995. Editura Dacia). Erről kivételesen a *Magyar Könyvszemlé*ben is megjelent egy alapos recenzió V. ECSEDY Judit tollából (MKsz 1996. 139–142.). A *Bibliografia românească veche (1508–1830) Vol. I–IV. 1903–1944.* kiegészítéseként, illetve a régi román, illetve a románokra vonatkozó kiadványok, a könyvek használatának vizsgálatát is elősegítő leírási móddal két kötet is megjelent.

MOSORA, Elena–HANGA, Doina: *Catalogul cărţii vechi româneşti din colecţiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga" Cluj-Napoca.* Cluj-Napoca, 1991, Editura Bibliotecii.

A kolozsvári Egyetemi Könyvtár ősnyomtatványait is bemutató szerzőpáros most 754 román kiadványt katalogizált, és a katalógust a kötetek tartalmának a bemutatásával együtt adták közre. A budai, a brassói, a szebeni és a balázsfalvi nyomdák számos terméke mellett a bécsi, a iaşi-i és a rîmnici nyomdászok termékei teszik ki a gyűjtemény nagyobb részt. A régebbi tulajdonosok mutatójából látható, hogy az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtára is nagy figyelmet szentelt a román nyomtatványok gyűjtésének.

A nagyváradi Megyei Gheorge Şincai Könyvtár 129 könyvének részletes bemutatását találjuk a következő katalógusban:

MĂLINAS, Constantin: *Catalog de carte românească veche. 1643–1830.* Biblioteca Judeţeană *„Gheorghe Şincai" Oradea.* Oradea, 1993, Editura Michail Eminensu. /Bibliotheca bibliologica. Seria de restituiri „Festina lente". Carti oprite de cenzura comunista. 1./

Nem csupán a román nyelvű kötetek szerepelnek a leírtak között, hanem a jelzett időhatáron belül kiadott román ortográfiák, nyelvtanok, vagy a románok eredetéről írott könyvek is. Az egyes kötetek címleírása az eddigiekben említett kötetekétől, és általában a nálunk is követett szokásoktól sajátosan eltér, de használható. A kéziratos bejegyzéseket ezzel szemben példás részletességgel adta ki a szerző, aki az előszóban is kitér ezek olvasmánytörténeti hasznosíthatóságára.

Amint az eddig bemutatott kötetekből is kitűnik, az erdélyi magyar művelődéstörténet csak adalékokat nyerhet az ilyen kiadványokból, a magyar könyvtárak történetét a romániai és a magyarországi magyar kutatóknak kell megírniuk. A ma meglévő egykori könyvanyag szakszerű katalógusait el kell készíteni, és ezt a munkát csak helyben, a többnyire román állami könyvtárakban lehet elvégezni. A magyar személyzettel, vagy azzal is dolgozó könyvtárak hasonló katalógusa még nem készült el, bár számos komoly eredményeket felmutató könyv jelent meg az utóbbi időben. Jakó Zsigmond és tanítványai, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Jakó Klára mellett több könyvtáros – Deé Anikó, Muckenhaupt Erzsébet – dolgozik e feladaton. Örvendetesnek mondható, hogy fiatal kutatók, a tanítványok tanítványai is érdeklődnek kulturális múltunknak ezen szép fejezete iránt.

A pozsonyi egyetem klasszikus filológusai, akik munkásságuk jelentős részét az újlatin irodalom kutatásának szentelték, a szakképzett történészek és könyvtárosok, akik életük jelentős részét Szlovákia hallatlanul gazdag könyvtáraiban őrzött kéziratok és régi könyvek kutatásával töltötték, gazdag hagyatékot hagytak hátra. Könyveket és tanítványokat, akik folytatják munkájukat. A retrospektív szlovák nemzeti bibliográfia munkálatai mellett sor került a középkori kéziratok, az ősnyomtatványok számbavételére, és szervezett program szerint folyik a XVI. századi nyomtatványok feltárása is. A könyv-, könyvtár- és olvasmánytörténet kiváló művelői, Josef Repčák, vagy Josef Telgársky mellett a fiatalabbak, Eva Selecká, Viliam Čičaj, Helena Saktorová, vagy Klára Komorová, de mások is megtanulhatták a források tiszteletét (sajnos a következő generációból már nehéz lenne neveket említeni). A szervezett kutatások eljutottak az olvasmánytörténet levéltá-

ri forrásainak feltárásáig, és ezen a ponton is kibővültek azok a kapcsolatok, amelyek a két nemzeti könyvtár (magyar és szlovák) munkatársai között eddig is fennálltak. A helyzet persze nem minden szempontból ilyen rózsás, mint ahogy a legutóbbi mondatokból következne, hiszen ha így lenne, erre a közleményre sem lenne szükség.

A középkori kéziratok legnagyobb szakértője Július Sopko sajnos már nem él. Elvégezte ugyanakkor azt a munkát, amelyet Magyarországon is nagy energiákkal végeznek a Fragmenta Codicum munkacsoport volt, és jelenlegi munkatársai. Katalógusai közül az elsőt, a szlovákiai könyvtárakban lévő kódexek leírását Körmendy Kinga már ismertette (MKsz 1982. 175–177.), de a második és harmadik kötet bemutatása elmaradt:

SOPKO, Július: *Codices medii aevi qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur. – Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie. I. Codices Latini medii aevi bibliothecarum Slovaciae. – Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach.* Martin, 1981. Matica Slovenská.

SOPKO, Július: *Codices medii aevi qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur. – Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie. II. Codices Latini medii aevi qui olim in bibliothecis Slovaciae asservantur et nunc in Hungaria et Romania asservantur. – Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a v Rumunsku.* Martin, 1982. Matica Slovenská.

SOPKO, Július: *Codices medii aevi qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur. – Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie. III. Codices ac fragmenta codicum bibliothecarum Slovaciae. – Kódexy a neúplne zachované rukopisy v slovenských knižniciach.* Martin, 1986. Matica Slovenská.

Az egyes kódexek leírása a nemzetközi elvárásoknak megfelelő, és a katalógusokhoz a szokásos konkordanciák mellett a következő mutatók csatlakoznak: initia operum, index specimium, továbbá a személy- és helynevek mutatója a tárgymutatóval együtt. A datált kéziratok kronologikus mutatója sem hiányzik a katalógusokból. A személyneveknél a név előfordulásának minőségét is feltüntette a szerző, tehát a posszesszorok, és a bejegyzésekben előforduló nevek is ebben az indexben kereshetők. A tárgymutató a scriptorokat is felsorolja. A magyar címleírási és névhasználati szokásokhoz szokott szakembert zavarja az egyes nevek és címek szlovákra fordítása (mondjuk Jakub Milánsky *Kázne* című munkájáról nem nagyon jut eszünkbe Jacobus Mediolanensis „Sermones"-e), és abban is biztos vagyok, hogy a neveket ugyancsak fordító nemzetek (például a francia) szakértői sem igazodhatnának el ez alapján. Július Sopko azonban a kódexek részletes leírásával, és a leírásban az eredeti névalak feltüntetésével, továbbá az indexekkel megadja a lehetőséget a tájékozódásra. Számos kódex esetében kiegészíti azokat az ismereteket, amelyeket az eddigi katalógusokból tudhattunk. Mondjuk a Batthyánaeum Szentiványi Róbert által összeállított kézirat katalógusa – amelynek szakszerűségét senki nem vonhatja kétségbe – több ponton kiegészül Sopko leírásában. Például olyan megfigyelést tesz, hogy a Szentiványi 285. (SOPKO III. 399.) írásképe azonos a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 73. jelzetű kódexével (CSONTOSI János, MKsz 1879. 69–73.; SOPKO III. 265.), de más példát is említhetnénk.

Amilyen teljesítményt Július Sopko a középkori kéziratok feltárása terén maga mögött hagyott, ahhoz az ősnyomtatványok, illetve a régi nyomtatványok kutatásában Imrih Kotvan munkássága hasonlítható. Több könyvtár állományának bemutatása után megjelent a mai Szlovákia könyvtáraiban található valamennyi inkunábulum leírása.

KOTVAN, Imrich: *Incunabula quae in bibliothecis Slovaciae asservantur. – Inkunábuly na Slovensku.* Martin, 1979, Matica slovenká.

A szerzők nevei szerint (eredeti latin neve szerinti) alfabetikus rendben felsorolt 1236 nyomtatvány leírásában a kötet összeállítója nem feledkezett el a kéziratásos bejegyzések közléséről sem, a posszesszorok pedig – az olvasmánytörténet kutatója számára külön örömet okozva – a

névmutatótól elkülönülten szerepelnek a kötetben. Ilyen részletes leírással, ma már jóval nagyobb anyagot bemutatva újra ki kellene adni a SAJÓ–SOLTÉSZ-t is. BORSA Gedeon ezt a katalógust már részletesen bemutatta (MKsz 1983. 11–116.), és ugyancsak ismertette azt a kötetet, amely az 1984-ben elhunyt Kotvan és leánya, Eva Frimmová neve alatt jelent meg 1988-ban a Matica Slovenská ősnyomtatványairól (MKsz 1990. 86–87.), amely gyűjtemény gyarapodása is nyomon követhető az összesített katalógus megjelenése óta:

KOTVAN, Imrich–FRIMMOVÁ, Eva: *Incunabula quae Martini in bibliotheca nationali slovaca societatis Matica slovenské dictae asservantur. – Inkunábuly slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej v Martine.* Martin, 1988, Matica Slovenská.

Apja munkáját Frimmová más irányban is folytatta, így a mai Szlovákia területén valaha volt könyvtárakból Magyarországra és Romániába került ősnyomtatványok katalógusát is kiadta:

KOTVAN, Imrich–FRIMMOVÁ, Eva: *Incunabula de bibliothecis Slovaciae quae in institutionibus regionum externarum asservantur.– Inkunábuly zo slovenských knižnic v zahraničných inštitúciách.* Martin, 1996, Matica Slovenská.

A katalógus szerkezetében követi Imrih Kotvan 1979-ben megjelent kötetét, és az anyaggyűjtés is feltehetően az apja munkája volt. Nem hagyhatjuk szó nélkül az immár német nyelven is a kötetbe került előszó szellemét, amely megítélésünk szerint rossz hagyományokat folytat. A posszesszorok jelentős része XVI–XVII. századi könyvgyűjtő, illetve intézmény (világi egyházak, szerzetesi közösségek). Az a gátlástalanság, ahogy ezt a világban szlovák kultúraként interpretálja Eva Frimmová már a szakmai hozzáértést is kérdésessé teszi. Mert lehet vitatkozni azon, hogy az életét csaknem egészében a Magyar Királyságon kívül eltöltő Johannes Sambucus vajon Ján Sambucus slovenský humanista, vagy Zsámboky János magyar humanista, de minek. Feltehetően Sambucus maga nevetne ezen a vitán legnagyobbat (a nyugat-európai kollégáink mellett). Azon azonban még vitatkozni sem lehet, hogy Hans Dernschwam, egy morvaországi német – aki valószínűleg sem magyarul, sem szlovákul sem tudott –, szlovák humanista-e, vagy sem. Azt gondolom, hogy komoly szakember, aki a Kárpát-medence XVI–XVII. századi múltját (könyvkultúráját) akarja megismerni, és másoknak bemutatni, annak legalább annyi történelmi tény kell ismerni és tudomásul vennie, mint amennyit a XX. század kutatójának. E szempontból a Matica Slovenská könyvtárának XVI. századi könyveit bemutató kötetek előszavai példaként szolgálhatnak Frimmová asszonynak.

A szlovák kutatás nagy figyelmet szentel a slavica dokumentumok kutatásának, illetve azok önálló nyilvántartásának és kiadásának. E slavica kutatás és újabban alkotott latin szóval slovacica kutatást is magában foglal, ezért különösen érdemes az e kutatások mentén feltárt dokumentumokra figyelnünk (hiszen azok egyben hungaricumok is):

KOTVAN, Imrich: *Slavica saeculi XVI Bibliothecae Universitatis Bratislavensis. – Slaviká XVI. storočia Univerzitnej knižnica v Bratislave.* Bratislava, 1982.

Kotvan szakértelmének megfelelően magas színvonalú, az ősnyomtatványoknál alkalmazott leírási szokásokat követő katalógus. A rövid címleírást egy részletes, sormetszetet adó, betűhív címfelvétel követi. A kötet állapotát és a kéziratos bejegyzéseket részletesen ismertető megjegyzés után a nemzetközileg ismert katalógusok azonosító jelzetei találhatók meg a kötetben. A szláv vonatkozásokat a legteljesebben kell értelmeznünk. Tehát ha mondjuk egy Heliodorus-kiadás, amely Bázelben jelent meg, de lengyel származású a jegyzetek írója, akkor már szerepel a kötetben. A 151 nyomtatványban megőrzött tulajdonosi bejegyzések mutatójának tanulmányozása jó adalékokat szolgáltat a Kárpát-medence olvasmánytörténeti adatbázisához.

FRIMMOVÁ, Eva: *Slaviká v histockých fondoch Univerzitnej knižnice.* Bulletin Univerzitnej Knižnice v Bratislave. Roćnik 4. 1993.

Az 1993 szeptemberében Pozsonyban tartott XI. Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszus tiszteletére készült kiadványban 39 szláv kéziratot, 10 iszlám (arab és török) szöveget, 6 ősnyomtat-

ványt, 26 XVI. századi nyomtatványt, 22 Comeniusszal kapcsolatos XVII–XVIII. századi kiadványt, 23 egyéb XVIII. századi szlavikumot sorol fel. Ezt követi Anton Bernolák és L'udovít Štúr könyveinek felsorolása (23, illetve 24 darab), majd a pozsonyi reformkori szlovák könyvtárból ma is az Egyetemi Könyvtárban (Pozsony) fellelhető könyvek (76), folyóiratok (18) és kéziratok (4) előszámlálása. A kéziratok közül az egyik ezen könyvtár 1846. évi katalógusa. Sajnos az egyes tételek leírásában csak a rövid címfelvételt közli Frimmová, reméljük a teljes, a tulajdonosi bejegyzésekig elmenő bemutatása e könyveknek is megtörténik majd a közeli jövőben.

A Szlovák Nemzeti Bibliográfia retrospektív sorozataként nagyon értékes kötet jelent meg akkor, amikor a szlovák nyelvű, illetve a mai Szlovákia területén kiadott kalendáriumok katalógusát közreadták:

Bibliografia slovenkých a inorecových kalendárov 1701–1965. Zostavili Mária KIPSOVÁ, Tatiana VANCOVÁ, Zelmina GESKOVÁ. Matica Slovenská, Martin, 1984. /Slovenská národná retrospektivna bibliografia. Séri B. Periodika./

A kötetet számos mutató zárja, olyan, amelyek segítségével könnyen azonosítható egy-egy szlovák naptár. A kalendáriumok megjelenésének éves mutatója alapján ugyanis jól követhető, hogy az adott évre melyik szervezet adott ki naptárat, illetve az, amely – az egyébként nehezen azonosítható nyomtatványok közül – éppen a kezünkben van, és szeretnénk tudni, ismert-e, vagy sem. A kiadók mutatója segítségével egy-egy időszak szlovák népművelésével foglalkozó szervezetek munkájához nyerhetünk adalékokat. A kötet kiválóan alkalmas összehasonlító – magyar, román, szlovák, német stb. – elemzések elvégzéséhez is, és a Kárpát-medence könyves művelődésének egy érdekes, máig nem igazán kutatott fejezetéhez szolgáltat jó forrásanyagot.

A magyar szakirodalomba is gyakran idézett katalógus, a nagykubinyi Csaplovics könyvtár XVI. századi nyomtatványainak a leírása:

SMETANA, Ján–TELGÁRSKY, Jozef: *Catalogus librorum impressorum saeculi XVI. qui in biliotheca Čaplovičiana in Dolný Kubín asservantur. – Katalóg tlači 16. storočia v Čaplovičovej knižnici v Dolnom Kubíne.* Martin, 1981, Matica Slovenská.

A gyűjtemény történetét röviden bemutató szlovák nyelvű bevezetést a könyvek szerzői betűrendes katalógusa követi. A teljes címleírás mellett közlik a szerzők a tulajdonosi bejegyzéseket, illetve a provenienciára utaló egyéb információkat is. Egy-egy ritka nyomtatvány ugyan fellelhető a gyűjteményben, számunkra azonban azok a példányok érdekesek, amelyek ismert kora újkori könyvgyűjtők bejegyzéseit őrzik (például Thurzó Györgyét).

Egy-egy könyvtár antikva katalógusának a kiadására már sor került, de a teljes Szlovákia területén őrzött XVI. századi nyomtatvány anyag egységes számba vétele csak most, az elmúlt két évtizedben kezdődött el. Az első két kötet már kézbe is vehető:

Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI, quae in Slovacia asservantur. – Generálny katalóg tlači 16. storočia zachovaných na území Slovenska. I. SAKTOROVÁ, Helena–KOMOROVÁ, Klára–PETRENKOVÁ, Emília–AGNET, Ján: *Opera impressa saeculi XVI, quae in Bibliotheca nationali Slovaca societatis Matica Slovenská Martini asservantur. – Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej.* Martin, 1993, Matica Slovenská.

Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI, quae in Slovacia asservantur. – Generálny katalóg tlači 16. storočia zachovaných na území Slovenksa. II. SAKTOROVÁ, Helena–KOMOROVÁ, Klára–PETRENKOVÁ, Emília: *Opera impressa saeculi XVI, quae in bibliothecis Ordinis Scholarum Piarum asservantur.– Tlače 16. storočia v piaristických knižniciach.* Martin, 1997, Matica Slovenská.

Az első kötetben a túrócszentmártoni Nemzeti Könyvtár XVI. századi könyveiről informálódhatunk (2009 kiadvány) VELENCZEI Katalin ismertetésében (MKsz 1994. 235–237.) már kitért a könyv szakmai bemutatására, itt a hangsúlyt inkább arra a tényre helyezzük, hogy a kötetek kéz-

írásos bejegyzéseinek kiadásával megelőzték a szlovák kollégák a magyar Nemzeti Könyvtár munkatársait. Igaz, a gyűjtemény koránt sem olyan nagy, mint az Országos Széchényi Könyvtáré, és ők viszont nem közölnek contentát. Az olvasmánytörténet kutatójaként a szlovák kötetnek jobban örülök, s csak remélni lehet, hogy az OSzK antikváinak posszesszor bejegyzéseiről is információkat kapunk.

A második kötetben elsősorban a piaristák lévai, nyitrai, podolini, privigyei és pozsonyszentgyörgyi könyvtárából, de más helyekről is származó 1861 antikva leírását találjuk. Szinte mindegyik említett rendháznak ismerjük katalógusát az 1750 előtti időszakból, így az egyes tételek azonosítása – főként tudva, hogy a XVII–XVIII. századi kiadványok is megvannak – autopszia alapján is lehetséges lesz. A megelőző tulajdonosok bejegyzései között több ismert könyvgyűjtő szerepel (például Thurzó György, vagy Otrokócsi Fóris Ferenc).

Az egész országra kiterjedő szervezett katalogizáló munka mellett az egyes kisebb gyűjtemények is igyekeznek felmutatni értékes állományukat. Ezek közül említjük a következő kiadványt:

VIERIKOVÁ, Mária: *Tlače 16. storočia v zbierkach ústrednej knižnice Slovenskej akadémie vied.* Bratislava, 1996.

A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 67 XVI. századi nyomtatványt őriznek, 10 olvasható ezen kívül fakszimile kiadásban, 51 pedig mikrofilmen. A szakmai ismertetése e kötetnek már megjelent (V. ECSEDY Judit, MKsz 1997. 489–492.), így a részletesebb ismertetéstől eltekinthetünk.

Azok a könyvtárak, ahol nagyon kevés ősnyomtatvány, vagy XVI. századi kiadvány található, az 1918 előtt beszerzett állomány bemutatására koncentrálnak. Ilyen a besztercebányai is:

Tlače do roku 1900 vo fonde SVK Banská Bystrica. Zostavila Terézia UHERKOVÁ. Banská Bystrica, 1995. Státna Vedecká Knižnica.

Szerzői alfabetikus rendben a besztercebányai Városi Könyvtár 1900 előtti állományának leírását vehetjük kézbe e munkával. Az ismertetés írója talán megengedhet magának annyi szubjektivitást, hogy elmondja, nagy várakozással nyitotta ki a kötetet, s rögtön a tulajdonosi bejegyzések mutatójánál. A XVI–XVIII. századi olvasmányműveltség kutatójaként azonban csalódnia kellett, mert a bejegyzések szerint a régi Besztercebánya könyvtáraiból alig került a mai könyvtárba egy-egy darab. Örülhetünk természetesen annak is, hogy a XIX. századi kisebb gyűjtemények számos darabja hollétéről szerezhetünk tudomást e katalógusból. A teljesnek mondható címleírás tehát kitér a provenienciára is, jelzi a kötetekben szereplő pecsétéket is. Precíz, szép könyvtáros munka.

A következő két kiadvány katalógusnak ugyan nem nevezhető, de kedves emlékkönyvek, amelyeket a trencsényi és a pozsonyi nyomdászat történetének jeles évfordulóira állított össze a közelmúltban elhunyt Jozef Telgársky. A rövid szlovák és német nyelvű bevezetést a városok nyomdászati termékeinek címlapfotói követik. Trencsényből 95, Pozsonyból az egyes nagyobb nyomdák szerint csoportosítva 250.

TELGÁRSKY, Jozef: *350 rokov typografie v Trenčíne.* Trenčín, 1987.

TELGÁRSKY, Jozsef: *Typographia Bratislavensis 1477–1918.* Posonium, Prešporok, Pressburg, Pozsony, Bratislava. Univerzitná knižnica Bratislava, 1992.

Horvátország az elmúlt két évtizedben viharos történelmi korszakát élte át, nem csodálható, ha nem tudott nagy energiákat szabaddá tenni a régi könyvek és a kéziratok katalogizálására. A magyar művelődéstörténet szempontjából Horvátország nem egységes terület. A déli része inkább kötődik az itáliai hagyományhoz, s nem szerves része a Kárpát-medencének. Ez tükröződik a magyar retrospektív bibliográfia (RMNy) összeállítóinak felfogásában, de a horvát szakemberek véleményében is. Az olasz és francia specialistákkal közös konferenciáik látókörébe az északi részről Zágrábon kívül alig esik valami (már ami a XVI–XVII. századok illeti). E szempontból csak a tájékoztatás kedvéért említek három fontos, megismerendő tanulmánykötetet: *Les croates*

et la civilisation du livre. Actes du Ier Symposium internatioanal d'études sur l'aire culturelle croate. Publ. par Henrik HEGER, Janine MATILLON. Paris, 1986, Presse de l'Université de Paris-Sorbonne. /Croatica Parisiensia. 1./ *L'Umanesimo in Istria,* a cura di Vittore BRANCA. Firenze, 1983, Olschki. /Civiltà veneziana. Studi 38./; *Il libro nel bacino adriatico (secc. XV–XVIII.),* a cura di Sante GRACIOTTI. Firenze, 1992, Olschki. /Civiltà veneziana. Studi 44./

Borsa Gedeon már ismertette a zadari Tudományos Könyvtár XVI. századi nyomtatványainak kiadott katalógusát (MKsz 1988. 93–94.), kiemelve, hogy magyar szempontból nem éppen gazdag gyűjteményről van szó (Pavao GALIĆ: *Catalogus librorum saeculo sedecimo typis impressorum, qui in Scientiarum Bibliotheca Jadrensi asservantur. – Katalog knjiga tiskanih u XVI stoljeću, koje se čuvaju u zadarskoj Naučnoj biblioteci.* Zadar, 1987). Nem így a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, amelynek gazdagságára elég csak annyi utalás, hogy Zrínyi Miklós könyvtárának ma ismert darabjait is itt őrzik. 1991-ben kiadták a kéziratgyűjtemény katalógusának első darabját:

Catalogus manuscriptorum in Bibliotheca Nationali et Universitaria Zagrabiae exstantium. – Katalog rukopisa Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu. Obradio Šime JURIĆ. Knjiga 1. Zagreb, 1991.

658 kéziratos kötet nagy szakértelemmel készült, részletező leírása található meg ebben a kiadványban. Az egyes tételek leírása valóban részletező, például ha egy korabeli könyvjegyzékről van szó (pl. Josip Kušević, XIX. sz. első fele), akkor a jegyzék rendjét is közli, illetve azt, hogy az egyes szakcsoportokhoz hány tétel tartozik. Ugyanígy ha egy krónika kerül leírásra, az egyes fejezetek címeiig részletezően feltárt a kézirat. Számunkra fontos, és a kötet nemzetközi használatát is megkönnyítő tény az, hogy a magyar, latin, olasz, vagy német kéziratok címeit nem fordítja horvátra, illetve horvát nyelven csak magyarázatot fűz a kézirathoz. Mondhatnánk ezt ugyan természetesnek is, de régiónkban – valljuk meg – van az ellenkezőre is példa.

A szerbiai területek élete sem kedvez a humán jellegű kutatásoknak, illetve a tudományos könyvkiadásnak. A szabadkai Városi Könyvtár mindkét nagyobb régi könyvgyűjteményéből, tehát Milkó Izidor író, és Zomborcsevics Vince orvos hagyatékából is rendeztek kiállítást 1981-ben és 1986-ban, de az ezen alkalmakkor megjelent néhány oldalnyi jegyzék nem tekinthető katalógusnak. A szerb kéziratok katalogizálása ugyanakkor, ha nehézségekkel is, de szépen halad. Ezeknek magyar művelődéstörténeti vonatkozása azonban nagyon kevés.

A magyarországi humán tudományok szakemberei azt hiszem sokrétű és aktív kapcsolatban állnak Ausztria különböző kutató helyeivel, különösen a burgenlandi tartományi kulturális kormányzathoz tartozókkal. Rendszeresen részt vesznek a szalónaki megbeszéléseken (Schlaininger Gespräche) és a mogersdorfi találkozókon. Ezeken a könyvkultúra is volt már kiemelt téma (*18. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modini Celje 1986. Vpliv in učinki tiskarstva in tiskov v panonskem prostoru de jožefiniskih reform. – Utjecaj i učinci tiskartstva i tiskanih djela u panonskom prostoru de jozefinskih reformi. – Buchdruck und Druckschriften im pannonischen Raum bis zu den josephinischen Reformen – Einfluss und Auswirkungen. – A könyvnyomtatás és a nyomtatványok hatása és eredményei a pannon térségben II. József reformjai előtt.* Maribor, 1988.) A tartományi helytörténeti kutatásoknak számos kiváló könyvsorozat az eredménye, s ezek létrehozásában is az együttműködés segített. Sokat profitált Ludwig Kuzmich is a magyar retrospektív nemzeti bibliográfia anyagából akkor, amikor a burgenlandi horvát nyomtatványokat vette számba:

KUZMICH, Ludwig: *Kulturhistorische Aspekte der burgenlandkroatischen Druckwerke bis 1921 mit einer primären Bibliographie.* Eisenstadt, 1992. /Burgenländische Forschungen. Hrsg. vom Burgenländischen Landesarchiv. Sonderband X./

A kötetben a téma monografikus feldolgozása mellett megtalálható egy szakirodalmi bibliográfia és az egyes nyomtatványok részletező leírása. A horvát nyelvű könyvek tartalmáról mindig ad a szerző néhány mondatos német nyelvű összefoglalást is.

Egészen más kutatásokhoz kötődik az az annotált bibliográfia, amely a bécsi, a pozsonyi és a pest-budai folyóiratokról készült. (Ismertette: KÓKAY György, MKsz 1989. 313–314.) Az irodalomtörténeti szakemberek használták, de igazából nem került a szakmai köztudatba:

SEIDLER, Andrea–SEIDLER, Wolfram: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda.* Wien-Köln-Graz, 1988. Böhlau. /Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts. Bd. 1./

A katalógus egészen új perspektívát nyit a XVIII. század második felében kialakuló olvasói réteg kutatásához. Ha valaki történelmet, vagy irodalomtörténetet tanult tudta, hogy a felvilágosodás századának milyen általános tendenciái vannak az irodalmi- és kulturális élet intézményeinek változásában. Azt hiszem kevesen szembesültek azzal a ténnyel, hogy 1760 és 1800 között több mint 400 folyóirat jelent meg a Monarchia három városában. Az egyes lapok alapításának és megjelenésének alapinformációi mellett szemléletes grafikonok, statisztikai táblázatok segítik az eligazodást ebben az anyagban.

Ha már nem is tartozik a szomszédos országok közé Oroszország, mégis fontos figyelni arra a megindult katalogizálási munkára, amely nyilván legalizálni próbálja a második világháború alatti, és az azt követő rablásokat, de úgy tűnik egyelőre meg kell elégednünk azzal, hogy tudunk az egykori magyarországi könyvtárak anyagának hollétéről. Elvileg az sem kizárt, hogy kutathatóvá is válik ez az anyag. Az a frissen indult könyvsorozat, amely az állami könyvtárak XVI. századi könyvállományát teszi majd katalógus szinten nyilvánossá nagy szakértelemmel és pontossággal készül.

Catalogus librorum sedecimi saeculi qui in totius Rossiae Reipublicae litterarum externarum bibliotheca asservantur. – Vszerosszijszkaja goszudarsztvennaja biblioteka inosztrannoj literaturü (VGBIL). Curavit N. V. KOTRELEV. *Pars prima. Libri verba Germanica continentes. – Katalog nemeckojazücsnüh izdanij XVI veka v fondah VGBIL.* Composuerunt E. A. KORKMAZOVA, A. L. PONOMAREV. Mosquae, 1992. Rudomino.

A Németország, Lengyelország, Csehország és az egykori Magyarország területéről származó XVI. századi német nyelvű kötetek közül 84 darab Esterházy Pál egykori kismartoni könyvtárából származik (az ottani ferences rendházból vitték át a kastélyba), két kötetben szerepel Simon Gerengel soproni lelkész, egyben pedig Szuhay István váci püspök kézjegye. Ezen személyiségek könyvtárának rekonstruálásakor jól szolgál majd ez a katalógus.

Évekig reménykedtünk, hogy a sárospataki Református Kollégium Budapestre menekített, és onnan Oroszországba hurcolt könyveit egykor visszakapja a nagy múltú gyűjtemény. Sajnos nincsen olyan politikai súlya az országunknak, hogy nyomást tudna gyakorolni az orosz államra, s így még sokáig várhatjuk vissza a köteteket, amelyeknek jegyzéke megjelent:

Displaced Books from Sárospatak Calvinist College Library (Hungary) in the collections of Nizhny Novgorod Regional Research Library. Catalogue. – Trofejnüe knigi iz biblioteki Sarospatakszkogo reformatszkogo kolledzsa (Vengrija) v fondah Nizsegorodszkoj goszudarsztvennoj oblasztnoj universzalnoj naucsnoj biblioteku. Katalog. Compiled by E. ZHURAVLEVA, N. ZUBKOV, E. KORKMAZOVA. Moscow, 1997, Rudomino.

Az előzőnél sokkal igénytelenebb szakmai munkát takar a kiadott jegyzék, ezért sem neveztem katalógusnak. Az 1300 nyomtatványt és 8 kéziratos kötetet szerzői betűrendben sorolják fel a kötet összeállítói. Talán nem meglepő, hogy az orosz kollégák a címleírásban is átírták a helyneveket a mai aktuális állami elnevezésre, tehát ami Cassan lett kiadva, az Košice lett, ami Colosvaratt, az Cluj, hiszen tudomásul kell venni mindenkinek, hogy amit egyszer valaki megszerzett, az az övé. Az pedig hogy szakmailag sületlenség a dolog, az nem számít, hiszen nem szakmai céllal készült a kiadvány(?). Ezért nem is csodálkozhatunk, ha az egyes kötetekben lévő

kézírásos bejegyzéseket sem tartották a címleírás részének. Számukra ezek a nevek úgysem mondhatnak semmit, pedig ez nagy veszteség az olvasmánytörténet kutatói számára. Elbeszélésből tudom, hogy az egyik Biblia Lorántffy Zsuzsanna személyes tulajdona volt, de azt, hogy a könyvek közül melyek tartoztak a Rákóczi család bibliotékájába, az legfeljebb egy Nyizsnyij Novgorodi kutatóúton derülhetne ki. A feltüntetett kéziratok feldolgozásához is szakértő kellene. A címek így is sokat sejtetőek, Leonardo Bruni, Martin Luther (levele Révay Ferenchez), Johannes Bocatius kéziratai mellett érdekes XVII. századi politikai iratok, illetve néhány iskoladráma szövege található az elvitt könyvek között.

Nem gondolom, hogy az említett kötetek ismertetését elvégeztem, fontos lenne, ha az egyes részterületek hazai, vagy határokon túli magyar szakemberei nagyobb figyelemmel lennének a magyar kollégáik munkája iránt, és így ezeknek a könyveknek a szakmai értékelése is megszülethetne.

Befejezésként meg kell említenem még azt a sajnálatos tényt is, hogy igazából a Magyarországon kiadott nyomtatott régi könyv- és kézirat katalógusokat sem ismerjük. A könyvtárak viszonylagos jó együttműködésének köszönhetően a helyi kiadványok eljutnak ugyan egymáshoz, de a szakma legrangosabb folyóiratához a szerzők, és a kiadók már nem juttatják el kiadványaikat, így azokról a szakmai bírálat is elmard.

MONOK ISTVÁN

SZEMLE

Csáky S. Piroska: Könyv, könyvtár, olvasó. Művelődéstörténeti tanulmányok. Újvidék, 1997. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság. Magyar Tanszék. 335. l.

A szerző a vajdasági magyar könyvkultúra ismert kutatója és terjesztője, akinek nevéhez számos tanulmány és cikk, valamint több alapvető feltáró és értékmentő mű kapcsolódik. E művelődéstörténeti tanulmányokat tartalmazó kötete – gazdag tartalma ellenére – csak szerény vázlatát mutatja be annak a jelentős és remélhetőleg még sokáig folytatódó és tovább gazdagodó életműnek, amelynek legfőbb tárgya a jugoszláviai magyar könyv volt. A könyvtörténeti kutatásoknak az az ága, amelyet Csáky S. Piroska leginkább művelt: a könyv társadalmi funkciójának, a „befogadó"-nak a vizsgálata önmagában is érdekes és időszerű vállalkozás már csak azért is, mert az irodalomtörténet az olvasóközönségre korábban alig fordított figyelmet. Munkásságának jelentőségét még tovább növeli az a körülmény, hogy vizsgálódásai tárgyául a Vajdaság magyar könyvkultúráját választotta, egy olyan közösségét, amelyről sokáig vagy túlságosan kevés vagy csak torz ismereteink voltak. Elég, ha a közelmúltban változatlan formában ismét megjelentetett Révai Lexikon 20. kötetében a délvidéki irodalomról olvasható lekezelő megállapításra vagy pedig a Szeli István által idézett azon véleményre utalunk, amely szerint „a Vajdaság talaja a szellemi művelődés számára a priori terméketlen."

Csáky S. Piroska egy helyen György Lajost, az erdélyi magyar irodalom neves kutatóját és bibliográfusát jelölte meg példaképének, akinek tevékenysége szintén arra irányult, hogy szellemi életünk jelenségeit azok feltárásával nyilvánosságra hozza és megmentse a feledéstől. Hivatkozhatott volna akár sokkal korábbi példákra is: Czvittinger Dávidtól Sándor Istvánon keresztül Horányi Elekig, nemzeti bibliográfiánk és irodalomtörténet-írásunk megteremtőiig, akik szintén tudták, hogy a magyar szellem eredményeinek számbavételével és nyilvánosságra hozásával nem csak egy szaktudománynak, hanem a tudatos manipuláció által rossz hírbe hozott nemzetnek is szolgálatot tesznek. A szerzőnek a rosszindulat mellett szintén szembe kellett szállnia a hazai sznobság és közöny úgy látszik időfelettinek bizonyuló szövetségével is, amikor szűkebb hazája, a Vajdaság magyar szellemi életét leginkább tükröző könyvkultúrát vette vizsgálat alá.

Mindezt olyan időszakra időzítette, amikor a történelem kisebbségi sorsra juttatta az ott élő magyarságot. *A vajdasági magyar könyvek 1918–1941* (Újvidék, 1984.) c. bibliográfia összeállításával tette meg a szerző az első lépést magyar szellem két háború közötti hiteles képének a megrajzolásához, amikor is számba vette az időszak teljes vajdasági magyar könyvtermését. E munkája, valamint *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970.* (Újvidék, 1973.) c. összeállítása azért is nagy jelentőségű, mert sajnos mindkét korszakban csak nagyon hiányosan érkezhettek Magyarországra – még a nagykönyvtárainkba is – az ott megjelent magyar könyvek.

A tanulmánykötet többi könyvtörténeti tanulmánya is a Vajdaság művelődéstörténetét

gazdagítja. Olvashatunk többek között a két világháború közti időszak könyv- és lapkiadásának helyzetéről, az alsólendvai és a becsei nyomdák történetéről, a *Magyar Szó* 1945 utáni kiadói tevékenységéről, a vajdasági naptárkiadás egy évtizedéről és egy korábban alig kutatható témáról: az 1945–1995 közötti vajdasági magyar nyelvű egyházi kiadványokról.

Külön fejezetben találhatók a könyvtárakkal kapcsolatos írások, amelyekben a könyvtárosképzés, a bibliográfia-készítés, a hungarika-kutatás és az olvasószolgálat kérdéseiről olvashatunk. A 4. fejezet az olvasással kapcsolatos írásokat, az utolsó pedig kapcsolattörténeti cikkeket tartalmaz. Ezek között található pl. a „Vuk és az Egyetemi Nyomda" c. cikk, amely először a *Magyar Könyvszemlé*ben jelent meg. E zárófejezetben kapott helyet az a bibliográfiai összeállítás is, amely a jugoszláv népek 1957–1987 közti magyar nyelvű irodalmát tartalmazza. A kötetnek a magyar-délszláv szellemi kapcsolatok történetével foglalkozó írásai harmonikusan kapcsolódnak a vajdasági magyar kultúrát bemutató tanulmányokhoz és cikkekhez, és ez akár jelképesnek is tekinthető.

KÓKAY GYÖRGY

Szilágyi Márton: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája. Debrecen, 1998. Kossuth Egyetemi Kiadó, 4911. (Csokonai Könyvtár 16.)

A recenzens – a 18. század irodalmának fiatal kutatójaként – nehezen tudja (tudná) elfogultságát leplezni a könyvvel kapcsolatban. Szilágyi Márton monográfiát írt, a nagy irodalomtörténetek korábban szinte kizárólagos műfaját jelentősen átértelmezve, poétikáját újrafogalmazva. A szerzőt idézve: „Ez a könyv kísérlet, több szempontból is. Tárgya a XVIII. század végének egyik legfontosabb folyóirata, a Kármán József és Pajor Gáspár szerkesztette Uránia. Önmagában egy ilyen típusú vizsgálat is kísérlet lenne, hiszen monografikus igényű, sajtótörténeti vizsgálatok nem születtek az utóbbi időben egyik XVIII. századi, hazai folyóiratról sem. Csakhogy ambícióm az volt, hogy ennél tágabb területet fogjak át." (7.)

A könyvben alkalmazott módszer sok szempontból tanulságos, ezért nem lesz érdektelen – talán a szakma szempontjából sem –, ha recenzens nem pusztán a kötetben felmutatott eredményeket ismerteti, hanem teszi ezt a kötetkompozíció elemzésén keresztül. Már csak azért is választható ez a megközelítési mód, mert a könyv egyes fejezetei önálló publikációkként korábban jórészt már olvashatók voltak. Az újdonság nem – csak – az eredmények újbóli kimondásában, hanem a kimondás megformáltságában, kompozícióba rendezésében található fel.

A szerző már az idézett mondatokban szakít bizonyos hagyománnyal: a tárgy valóban az *Uránia,* de nem „csak" a folyóiratnak a története. Erre utal már az eső hallásra „furcsának" tűnő cím is. Eleve leszámol annak lehetőségével, hogy a könyvben egy folyóirat saját korabeli – és tegyük hozzá: a hagyomány által kialakított – kontextusából kiszakított történetét fogjuk olvasni. A folyóirat két személy „tulajdonává" válik. Az, hogy Pajor neve a mellérendelő szerkezetben egyenrangúságot fejez ki, nem kellene, hogy meglepő legyen. Eddig is tudtuk, hogy két fő(?) szerkesztője volt a lapnak. De nem mindegy az, hogy a két személy a címben is egyenrangúnak „neveztetik." Ez már valóban ütközhet – korábbi – elvárásainkkal. (A recenzens ezen a ponton, a könyv elolvasása után nem érti, hogy Schedius neve miért nem szerepel a címben.)

Az első fejezetben a szerző kritikatörténeti szempontokat alkalmazva próbálja meghatározni, körülírni azt a hagyományt – és annak születését –, amelyből eddig Kármán- és a csak vele kapcsolatban említett Uránia-recepciónk eredeztethető. Meggyőzően bizonyítja, hogy Kármán-képünk mögött a Toldy Ferenc nevéhez köthető történetietlen átértelmezés és „újrafelfedezés" (valójában annak félreértése) áll. Toldy az első, aki számára nem az *Uránia* a fontos, hanem egy kiindulópontként jellemezhető fiktív – hiszen bizonyos okok miatt „létrehozott" – személy, akit ő Kármán Józsefnek

nevez el. Az *Uránia* csak annyiban fontos, hogy benne található a Kármánnak tulajdonított életmű jelentős része. Egy tekintélytől eredeztethető kanonizációs folyamat esetlegességére figyelmeztet a következő kijelentés: „Ha a folyóirat háromkötetnyi anyagából bizonyos szövegek Pajor nevéhez kötve kerültek volna bele Toldy előadásába [1843. Kisfaludy Társaság, HB], akkor az interpretációs sémák akár egy másik szerzői név köré rendeződve is elkezdhettek volna működni." (119.) Hogy ez nem történik meg, kimondva-kimondatlanul Toldy akarata, hiszen ő nem az *Urániát*, hanem Kármánt akarta újra-felfedezni. (1843-at megelőzően akadt, aki Pajornak tulajdonította a *Fanni' Hagyományait*!) Kármán szerepének túlhangsúlyozása, helyesebben a Toldyra visszavezethető kultusz máig ható működése akadályozta eddig az *Uránia* monografikus feldolgozását, mint ahogy az *Urániá*ban található nem Kármánnak tulajdonított cikkek alulértékelését is. „Az, hogy az Uránia szövegeinek a kiadása Toldytól kezdve mindig a feltételezett és megkonstruálandó Kármán-életmű köré szerveződött, óhatatlanul elszakított bizonyos összefüggéseket a cikkek között is; hadd utaljak arra, hogy néhány [...] írás azért nem jelent meg soha 1794–95 óta, mert az irodalomtörténeti tradíció nem Kármán-műnek minősítette." (122.) A kialakuló kultusz tulajdonsága, hogy kijelentései megkérdőjelezhetetlenségük folytán axiomatikussá váltak. Ritkán merült fel a megkövült tradíción belül a rákérdezés lehetősége.

Szilágyi Márton érdeme, hogy nem a leszámolás szándéka vezeti könyve írásakor. Az elfogadás vagy elutasítás ugyanúgy növeli bármely tradíció jelentőségét. A szerzőnek nem ez a célja. Kritikatörténeti fejezete egyértelműen bizonyítja, hogy a Toldy eredetei koncepcióját félreértő, de ugyanúgy alapjában történetietlen Kármán- és *Uránia* interpretáció zsákutca. Ehhez a felismeréshez természetesen csak a tradíció igen alapos elemzése során juthat el.

Rendkívül szimpatikus és példa értékű, hogy nem foglalkozik a korábbi interpretációk igazságértékével. Nem szándéka – pedig a könyv műfajában benne rejlik: erre utaltam a poétikai átértékeléssel – egy újabb „nagy történet" megírása. Nem nevezi kizárólagosnak saját kutatási eredményeit sem, inkább figyelmeztet következtetései esetlegességére, a további kutatás és elemzés lehetőségére.

Pedig a második fejezet szakmai szempontból kiváló mikrofilológiai szövegvizsgálatai sok irodalomtörténésznek adhatnának alapot egy új értelmezési kánon kizárólagosságának hirdetéséhez. Anélkül, hogy a többi fejezetet egy kicsit is alábecsülném, számomra az itt dokumentált módszer a leginkább példaértékű. Ez a fejezet meggyőző bizonyíték az irodalomelmélet kontra irodalomtörténet vita értelmetlenségére. A könyv (és mindenekelőtt a második fejezet) tökéletes bizonyíték arra, hogy menynyire nem nélkülözheti az elméleti indíttatású újra- illetve átértelmezés, a hagyomány lebontása illetve újraépítése a kritikatörténeti, a recepcióesztétikai, a történeti-poétikai és a sajnos manapság sokat kárhoztatott – aminek azért alapja is van – mikrofilológiai módszer (stb.) alkalmazását. Az irodalommal való foglalkozásnak tétje van, irodalomelméleti ismeretek nélkül nincs irodalomtörténész; a mikrofilológia mint módszer alkalmazása nélkül viszont nem képzelhető el az irodalomtörténet által megjelölt szöveg felé fordulás. (Talán belátható, hogy a filológia kifejezéshez tartozó jelentésmezőt az elmélet hátrányára bővítettem.)

A szerző az *Uránia* szövegeinek nem csupán az eredetét vizsgálja, hanem azok egymáshoz való viszonyát is. Sőt a legtöbb szöveg esetében a lehetséges (kevés adat maradt fenn, azért csupán lehetséges) recepcióra is kitér, „mellesleg" lebontva ezzel a korábbi hagyomány(ok) megcáfolhatatlannak hitt alapjait. Meggyőzően bizonyítja, hogy a cikkek nagy része fordítás, jó esetben átdolgozás. Kármánék szerkesztői eljárását jellemzi, hogy egy forrásból több cikket is fordítanak. Az egyik legtöbbször felmerülő forrás az évtizedekkel korábbi bécsi folyóirat, az *Anzeigen*. Innen a legtöbbször átültetett szerző Karl Gottlieb von Windisch, aki egyébként Schedius veje volt. (Schedius az *Uránia* egyetlen névvel megjelölt szerzője).

Windischnek egy kultúrantropológiai vizsgálatokra is okot adó cikkén kívül (A' nagy 'Sidógyűlésről) inkább a praktikus témájú írásait hasznosítják. Talán ez is összefügghet azzal, hogy az eredeti kifejtett szándék szerint női olvasókat céloznak meg a lappal. Bár a lap megszűnése éppen ennek a rétegnek a hiányára bizonyíték (tehát oka inkább gazdasági, és nem a „fokozódó elnyomásban" keresendő; számomra ezt elfogadhatóan bizonyítja a szerző).

Sorolhatnánk tovább a szövegeredetek és -leszármazások meggyőző filológiai cáfolatait és bizonyítékait. Egy dologra azonban mindenképp ki kell térni, ez a folyóirat korabeli recepciójának kérdése. Köztudott, hogy az *Urániá*nak az európai felvilágosodás filozófiai és eszmei irányait tükröző írásai csak a 19. század elején kerültek befogadásra. Erre magyarázatot adott az az általában metaforákat alkalmazó eljárás, amely „állócsillagként", értsd: magányosként, korát megelőzőként mutatja be a lapot, aminek egy fiktív Kármán-kép az oka. A szerző ellenben meggyőzően bizonyítja, hogy „az Uránia bizonyos szövegei beépülhettek a Patzkó-féle kalendáriumba, s így egykorúan a legnagyobb tömeghatású kiadványtípus olvasmányaivá is váltak." (292.) Ebből vonja le a következtetést: „...bizonyos szövegek igenis populárisnak tekinthetők, sőt annak is bizonyulnak, feltételezhető tömeghatásuk igen jelentős lehetett". (293.) Az *Urániá*nak ezzel a praktikus populáris oldalával (ami a programból kiolvashatóan a szerkesztők feltett szándéka szerint jellemzi a lapot), Szilágyi Márton foglalkozik érdemben először.

Kármán és Pajor biográfiáját írja meg a szerző a harmadik fejezetben. Pajoré eddig egyáltalán nem volt megírva, az utolsó Kármán-biográfia is több mint ötven éves. Nem nevezhető ma már szokványos irodalomtörténeti műfajnak a biográfia, ezért idézem a magyarázatot: „A biográfia újragondolásának feladata tehát inkább a komoly forráskritika próbája: el kell választani a tényeket helyettesítő legendákat a valószínűsíthető vagy éppen bizonyos adatoktól." A meglepő – vagy talán nem is az –, hogy Kármánról valóban igen keveset tudunk, szemben a sokáig háttérbe szorult Pajorral. Az *Uránia* létrejötte szempontjából bizonyítottan meghatározó jelentőséget kap mindkét szerkesztő szabadkőművessége. Az már inkább feltűnő, hogy ennek nem igen találjuk visszhangját magában a folyóiratban, szemben Kazinczy *Orpheusz*ával. Mindenesetre leszámol azzal az illúzióval a szerző, hogy a szerkesztők életének alapos(abb) ismerete az *Uránia* interpretációjához bármiféle segítséget nyújtana. Ennek hangsúlyozása a Kármán nevéhez kötött *Fanni' Hagyományai*val kapcsolatban különös jelentőséggel bír.

A *Fanni' Hagyományai* – elnézést a kifejezésért – című szöveggel kapcsolatos filológiai, történeti-poétikai problémákra a szerző már az első fejezetben, a Kármán-kultusszal és Toldy interpretációs, rekonstrukciós eljárásaival kapcsolatban kitér. Az utolsó fejezetben ennek és a másik nagy jelentőségű szövegnek: *A' nemzet' tsinosodásá*nak elemzése található.

A szerző új irányt jelöl ki a *Fanni' Hagyományai* összehasonlító poétikai elemzése során: magyar nyelvű kontextusban is keresi a lehetséges párhuzamokat, s Kazinczy *Bácsmegyey*ének elemzésével igyekszik bizonyítani egy olyan elvárási stratégia korabeli meglétét, amely a *Fanni' Hagyományai* befogadása során is működésbe kellett hogy lépjen. Éppenséggel az, hogy a levélregény műfaja – az egyes szám első személyű narráció – nem lehetett ismeretlen a korabeli befogadó számára, pontosabban az, hogy a befogadó mindezek ellenére nem vonta kétségbe az ilyen művek fiktív voltát, új megvilágításba helyezheti Kármán újításait is. Ennek lényegét újra csak az *Uránia* felől közelítve érthetjük meg. A folyóirat egy hirdetményben megjelent rovatbeosztásában a szerkesztők egy biográfiai rovatot is megneveznek – talán épp a praktikusság jegyében. Ebbe a rovatba lett szánva a kisregény: Fanni története. Az egyes szám első személyű narráció nem megfelelő elbeszélő mód a műfaj számára, ez indokolhatja a regény többszintű narrációs eljárást; de ebből következik a (természetesen legendákkal kiegészített, fiktív!) Kármán-biográfiát alapul vevő interpretációs stratégiák alapvető sikertelensége is.

A szerző „közelítése" – mindkét elemzés műfaj-meghatározása: közelítés – *A' nemzet' tsinosodásá*hoz is rendkívül sok továbbgondolásra érdemes konkrét adatot és következtetést tartalmaz. A korábban rekonstruált Kármán-életmű reprezentatív reflexiójaként megnevezett elméleti írás eredetiség koncepciója – pontosabban ennek egyfajta értelmezése – élesen szembeállítható az *Uránia* szerkesztői eljárásával. (Ezen a ponton természetesen értelmét veszti pl. a Kazinczy-Kármán szembenállás túlhangsúlyozása is: ez szintén egy későbbi konstrukció eredménye.) Mindenekelőtt érdemes leszögezni, hogy az eredetiség nem kulcsfogalom az értekezésben, annak oka, hogy az 1800-as évek első évtizedeitől kezdve azzá válhatott, a szöveg megformáltságában keresendő: „egy erősen és hatásosan metaforizált, szép retorikai kidolgozottságú szövegről van szó, amely éppen ezért kínálkozhatott föl a későbbi, erőteljes átértelmezések számára." (424.)

A debreceni Csokonai Könyvtár sorozat eddig is meglehetős hangsúlyt fektetett a 18. század végéhez köthető kutatások publikálására. Az általam röviden és talán felületesen méltatott könyv igen jelentősen hozzájárul a korszakról kialakítandó képünk formálásához (köszönhetően „elvarratlan szálainak"), de mindenekelőtt a magyar irodalom egy emblematikus figurájának, és most már kijelenthetjük: a 18. század vége egyik legfontosabb folyóiratának újraértelmezéséhez.

HEGEDŰS BÉLA

Szathmáry Tibor: Térképkincsek Kalocsán. A Főszékesegyházi Könyvtár atlaszai, térképei, városképei. Kalocsa, 1998. 149 l. + ill. (Miscellanea 3.)

Amíg az egyházi levéltárainkban található kéziratos térképeket nagy gonddal összegyűjtötték és ki is adták (Dóka Klára: *Magyarországi egyházi levéltárak térképei. I–XVI.* Bp. 1989–1992.), addig a könyvárakban lévőket ez ideig kevés figyelemben részesítették. Szathmáry Tibor könyve az első, amely egy egyházi könyvtár ilyen típusú könyveit számba veszi. A „Cartographica Hungarica" sorozat anyaggyűjtése során jutott el a Kalocsai Főszékesegyház könyvtárába, ahol meglepetve tapasztalta milyen gazdag anyag található a geográfia és topográfia tárgyköréből. A 160 000 kötetes állományból hozzávetőleg 26 000 érinti a földrajz és rokontudományainak tárgykörét. A katalógusszerűen összeállított kis könyvben minden leírt művet illusztráltak az eredeti könyvekből vett térképekkel. Ezzel vizuálisan is közérthetővé tették a kötetet, amely egyúttal egy kiállítás vezetőjeként is szolgál. Jellemző a kalocsai könyvtár anyagának gazdagságára, hogy valamennyi egyházi könyvtárunk közül csak a Debreceni Református Kollégium állománya tartalmaz mennyiségben és minőségben hozzá hasonló nagyságrendű, földrajzi vonatkozású könyvet.

Az első fejezet – bár igen röviden, de minden lényeges tudnivalót tartalmazva – a könyvtár történetét mutatja be. Vélhetően már az Árpád-kor végén rendelkeztek kódexekkel, hiszen már 1251-ből vannak adataink a székesegyházi iskola létezéséről. Fraknói Vilmos az érsekség kalocsai és bácsi székesegyházának kincseit (beleértve a könyv- és levéltárat) Esztergom és Zágráb székesegyházainak javaihoz hasonlította. A tragikus sorsú Váradi Péter, a XV. század egyik legműveltebb főpapja volt és neves bibliofil. Vitéz János és Mátyás király pártfogoltjaként bizonyára jeles könyvtára volt, amely azonban a kalocsai érsekség csaknem minden javaival elpusztult.

A mostani könyvtár kezdetét 1784-től számítjuk, amikor Patachich Ádám, a nagy mecénás, magánkönyvtárát végrendeletileg az egyházmegyére hagyományozta. Őt 1759-ben iktatták be a nagyváradi püspöki székbe, s mint ilyen számtalan reformot vezetett be: nyilvános iskolákat létesített és enciklopédikus könyvtárat állított fel. Megbízottai Bécsben, Rómában, Grazban folyamatosan figyelték a könyvpiacot és tájékoztatták a püspököt a kínálatról, aki nagy szakértelemmel válogatta ki a megvásárolandó műveket. Az 1760-ban készült betűren-

des katalógusban a „Geographi et topographi" című tárgykört is felvették, amelybe 31 művet tartottak besorolandónak. Amikor 1776-ban kalocsai érsekké nevezték ki, nem kisebb tekintélyt, mint Pray Györgyöt kérte fel könyvtára katalógusának elkészítésére. Halála előtt két évvel Patachich érsek egyesítette magánkönyvtárát a székeskáptalan könyvtárával és így az, az érsek halálakor (1784) 19 000 kötetet számlált.

Az új érsek Kollonitz László lett, aki ugyancsak nagy szerelmese volt a könyveknek. Az ő topográfiai, útikönyv és atlaszállománya gazdagabb volt elődjénél. Ezidőtájt a híres történészprofesszor Katona István volt a könyvtár prefektusa. A későbbi érsek (Kunszt József) gyarapította a gyűjteményt, amely 1945-ben majdnem szétszóródott, de Grősz József erélyes fellépése folytán elkerülte az államosítást.

Nincs itt terünk és nem is lehet célunk minden egyes tétel bemutatása. Elégedjünk meg az ősnyomtatványok regisztrálásával.

A T-O térképeknek (nevezik keréktérképeknek is) számtalan változata ismert a könyvnyomtatás előtti időből a XI. század végétől kezdődően. Ezeken az addig ismert három kontinens egy körben foglal helyet, s azokat egy T betű tagolja. Valós földrajzi tartalmuk igen csekély, de tanúi egy olyen régi világszemléletnek, amelynek értelmében a föld gyűrű, vagy korong alakú, és a világóceánon úszik. Középpontjukba legtöbbször Jeruzsálemet is belerajzolták. Tulajdonképpen az antik római és a korai keresztény elképzeléseket jelenítve meg. A kalocsai könyvtárban Isidorus Hispalensis: *Ethimologiarum...* 1472-ben Augsburgban nyomott művét őrzik, amelyben illusztrációként egy ilyen T-O típusú térkép szerepel. Sevillai Isidorus püspök a VII. században élt. Klasszikus forrásokra alapozva állította össze enciklopédiaszerű munkáját. A possessor bejegyzések szerint ez az értékes ősnyomtatvány már 1526 előtt Kalocsán volt, pontosabban Váradi Balázs nagyprépost tulajdonából származik, aki 1510-ben halt meg. 1762-ben a gyöngyösi zárda könyvtárában találták meg, ahová a török elől mentették a könyvet. Egy későbbi csere folytán került vissza Kalocsára.

A reneszánsz kor fedezte fel újra az ókori műveket. Pomponius Mela az egyik leghíresebb római geográfus volt. Az ő művét adták ki 1482-ben Velencében *Cosmographia sive de situ orbis* címen. Belőle Magyarországon négy példányt őriznek.

Ptolemaios híres ókori földrajzi művének számtalan kiadását ismerjük a középkorból és a kora-újkorból. A 26 trapézvetületű rézmetszet mintegy 7000 helység koordinátáit tartalmazza. A Mátyás király halálának évében (1490) Rómában nyomott *Georgráfiá*ból hármat őriznek Magyarországon. A Kalocsán fellelhető – a fentin kívül – kiadások időrendje: 1564 (Ruscelli II.), 1584 (Mercator II.), 1598 (Magini III.), 1605 (Mercator III.), 1695 (Mercator V.).

1493 nyarán került első ízben kiadásra Nürnbergben az akkori világot ábrázoló mű, a *Krónikák könyve.* Kiadási helyéről gyakran *Nürnbergi Krónikának* is nevezik. Többszáz fametszetet, rengeteg városképet és két térképet tartalmaz. Az illusztrátorok Michael Wolgemat (Dürer mestere) és Wilhelm Pleydendorf voltak. A művet a nürnbergi polihisztor-orvos Hartmann Schedel adta ki, ezért többnyire a ő neve alatt emlegetik. Az 1493-as nyári, latin kiadást még ez év decemberében a német változat követte ékes nürnbergi tájszólásban. A latin nyelvű krónikából Magyarországon 23-at, míg a német változatból 22-öt őriznek. Ez utóbbiból Kalocsán három (ezen belül két régi színezésű) példányt tartanak nyilván.

Talán ennyi is elég a Főszékesegyházi Könyvtár hallatlan gazdagságának érzékeltetésére. A kisgrafikával foglalkozók figyelmét még az egyes példányokon szereplő Kollonitz László nagyváradi ex librisére és super ex librisére hívnánk fel.

Őszintén reméljük, hogy az érsekségnek lesz annyi anyagi ereje, hogy a Boros István szerkesztette Miscellanea sorozatot, művelődéstörténetünk nagy hasznára, folytassa.

KŐHEGYI MIHÁLY

Vizuális költészet Magyarországon I–II. (Visual Poetry in Hungary I–II.) Bp. 1998. Felsőmagyarország Kiadó – Magyar Műhely Kiadó. I. KILIÁN István: *A régi magyar képvers.* (Old Hungarian Pattern Poetry.) 331 l. II. *Válogatás a 20. századi vizuális költészetből.* (Selection from 20th Century Visual Poetry.) Szerk. KOVÁCS Zsolt, L. SIMON László. 243 l.

A közelmúltban „nem mindennapi eseményként" szokatlan különös versantológia látott napvilágot. A kétkötetes kiadvány a magyarországi furcsa, rejtélyes vizuális költészet igen változatos képet nyújtó világából, roppant gazdag műfajaiból tartalmaz válogatást. Az első kötet 113 képverset, a második 105 személy vizuális alkotásait. A bevezető fejezetek, a jegyzetek, a tartalmi mutató angol fordításban is olvashatók.

A kiadvány a vizuális költészet tipológiájának olyan bőséges hányadát mutatja be, hogy lehetetlen a benne képviselt műfajokat ismertetni. Csak megközelítőleg próbálkozunk ezért a képvers meghatározásával, érzékeltetésével. A képversben a szerző mondanivalóját, a vers sorait, a szavakat, betűket úgy állítja össze, hogy az geometrikus ábrát (négyszög, kör, háromszög), képet vagy alakot (ember, virág, torony, zászló, bárd, szárny stb.) formáljon, vagy a kiemelt betűk a sorok elején, végén, a szövegen belül valamilyen nevet, értelmes gondolatot vagy szót, (esetleg ábrát) formáljanak, hogy az így egymás alá, mellé vagy egymástól távolhelyezett szavak, jelek, betűk képszerűségükkel is esztétikai hatást keltsenek, egyszerre irodalmi és képzőművészeti jellegű élményt váltsanak ki a szemlélőből, olvasóból. Ezek az alkotások sokszor költői műként értelmezhetők. De a betűknek mint építő elemeknek vizuális szerepe is van, esetleg a kép betűket nem is tartalmaz. Ez a mesterkedő, rejtélyes vizuális költészet főleg a XX. században olykor rejtvényes változatot ölt. A vers formai megjelenítése fontosabbá válik a vers mondanivalójánál, képzőművészeti képformája a szövegénél, amely néha teljesen hiányzik a figurális formából, s a látvány a rejtés titokzatosságával (olykor eredménytelen!) gondolkodásra kényszeríti a szemlélő-olvasót.

A XX. századi törekvések megértését mindenképpen megkönnyíti a hagyományos képversek ismerete. Ezért szerencsésnek nevezhető, hogy a modern vizuális költészet bemutatása együtt történt a régi magyarországi képversekével.

Ez utóbbi felfedezése, ismertetése, publikálása Kilián István professzor érdeme. 1980-ban az *Új Írás*ban ő írt elsőként tájékoztatást a magyarországi régi vizuális költészetről, néhány mintát is közölve belőle. Létezéséről a szakirodalom Kiliánnak ebből a dolgozatából vett tudomást. (Higgins, Dick: *Pattern Poetry. Guide to an Unknown Literature.* New York, 1987.)

Hogy ezt követőleg milyen intenzíven foglalkozott a témával, mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a jelen kiadványban idézett szakirodalomnak több mint a fele az ő tolla alól került ki. Kutatásainak eredményét jól illusztrálja a most napvilágot látott tanulmány- és antológia-kötet.

A képversek bemutatását tömör megfogalmazású bevezető rész előzi meg. Kilián itt előbb röviden áttekinti az európai vizuális költészetet. Ezután részletesebben ismerteti a képversírás történetét a régi Magyarországon. Ebben a részben is közöl már verseket, amelyek az antológiát érdekesen kiegészítik. Itt olvashatjuk pl. a legrégibb magyar nyelvűt, Langi Mihály protestáns lelkésznek Pázmány Pétert gúnyoló akrosztichonos szerzeményét (PAZMAN PETER GAZ NEV LATOD), több típuspéldát a poétikai kézikönyvekből (Moesch Lukács: *Vita Poetica;* Johannes Baptista), Arany János betűkubusát stb.

Mielőtt azonban a Janus Pannoniustól a XIX. század közepéig (1858) terjedőleg történeti áttekintést adna a magyarországi vizuális költészet keletkezéséről, szerzőiről, a keletkezés körülményeiről, elméleti alapvetésként a XVII. század poétikai műveinek a képversekre vonatkozó tanításait, eszméit ismerteti, példaversekkel világítva meg azok nagyszámú típusait. Részben itt megismerkedünk az antológia

darabjainak megértéséhez szükséges műfajokkal, a terminus technicusokkal, a formai és tartalmi megjelenítés mesterkedő fogásaival. (A szerző egyik érdeme, hogy a Függelékben egy külön fejezetben („A kötetben használt verstani fogalmak szótára") összefoglalta ennek sokaktól a költészet legmagasabb fokának tartott tudós költészetnek megértéséhez nélkülözhetetlen szógyűjteményét. Éppen ezt hiányoljuk a második kötetben.)

Graff András, Piscator, Ludovicus, Moesch Lukács, Baptista Adolph, Johannes verselméleti tanításainak műfaji, formai elemzése után tér rá a szerző a magyarországi vizuális költészet bemutatására. A kezdetek után (Janus Pannonius, Balassi Bálint, Szenci Molnár Albert) a képversek kultusza a XVII–XVIII. század fordulójától, főképpen a XVIII. században virágzik. Leggazdagabb gyűjteménye Lepsényi István *Poesis Ludens*e (1700–1706), amelyben a képversek sok fajtáját megtaláljuk. A képversek általában alkalmi jellegűek, szerzőik gyakran a különböző iskolák tanulói, tanárai. A necpáli iskola növendékei (tanárai?) a Révay-család köszöntésére (Petrőczi Istvánné Révay Erzsébet) szereznek virágformájú verseket (szlovákul!). A magát Corvus Albusnak nevező pálos rendi Simándi László különböző alakú költeményeivel többször Remete Szent Pálról emlékezik; 1712-ben *Nova Musa* címmel kiadott könyvecskéje a kor poétikájának gazdag példatára disztichonokban írt akrosztichonokkal, szókubusokkal, aenigmákkal, logogryphusokkal, paraleptonokkal stb.

Nagy hagyománya volt a képvers írásának a piaristák körében, akik közül 1716-ban Szlavkovszki Benedek a mesterkedő költészet számos válfajának ismeretéről tanúskodó versfüzetet adott ki.

A manierizmus és a barokk sajátos irodalmi és képzőművészeti műfaját képviseli a Sigray Ferencet búcsúztató *Panegyris lugubris* címmel 1727-ben Pozsonyban kiadott verses, rajzos gyászjelentés.

Igen szép verseket írt-rajzolt a XVIII. század egyik legtermékenyebb költője, az unitárius Kozma Mihály (1723–1798), akitől fennmaradt egy kéziratos poétikai jegyzetfüzet, és nagyrészt alkalmi költeményeket tartalmazó versgyűjtemény. Körcikk és kör játékából formált, gyakran magyar nyelvű versei szép virágalakot képeznek.

A Kiliántól válogatott versek között több képzőművészeti értéket hordozó reprezentatív jellegű monumentális alkotást is találunk (8., 10., 111. sz.).

A császár, a császári ház tagjai, mágnás magyarok, egyházi méltóságok tiszteletére szerzett vizuális költeményeket a XIX. században is alkottak. E század mesterkedő verselőinek sorából kiemelkedik Patacsich József. 1829–1836 között sok alkalmi verse jelent meg előkelő címzettek, sőt magának I. Ferenc királynak a tiszteletére. Köszöntő verseit nyomdai és képzőművészeti díszítmények háttérfestmény alkalmazásával tette esztétikusabbakká (29., 30., 106. sz.).

Miután a bevezetőben Kilián a történeti fejlődés folyamatában megmagyarázta a versek tartalmát, értelmezte szerzőjük szándékát, mondanivalóját, elemezte az alkotások műfaji, formai sajátságait, megvilágította azok keletkezési körülményeit, az egyes darabok kiadásában nem időrendi sorrendben közölte a régi magyarországi vizuális költészet anyagát, hanem műfaji csoportosításban illetőleg a szövegek egyező formai megszerkesztésében. Így olvashatunk különféle alakzatban komponált verseket a mágikus betűnégyzetektől az ember alakú kubusig, figurális mezosztichonokat (keresztek, rózsák, tulipánok), geometrikus ábrákat (kör, kerék, spirál), labirintus-, rejtvény-, síremlékverseket, kabalisztikus számértékű sorokat stb.

A szövegeket eredeti nyelvükön, részben kisebbített hasonmás kiadásban, részben lineáris átírásban olvashatjuk. Több figurális vers kiolvasása, megértése nehéz feladat. Kilián István azonban az eredetivel szemközti oldalon megadja a szövegek olvasatát kellő magyarázattal kísérve az olvasati, értelmezési problémákat; közli a képversben elrejtett szöveget, a keletkezés dátumát, a szerző nevét, a szöveg kézírásos vagy nyomtatott voltát, lelőhelyét, sok esetben a vonatkozó irodalmat.

A szövegek publikációját Függelék követi. Az „Életrajzi adatok" c. fejezetben a közölt versek szerzőinek, rajzolóinak, címzettjeinek, nyomdászainak életrajzi adatait találjuk utalással a kötetben szereplő szerzemények sorszámára, a róluk szóló irodalomra. (Ez utóbbi helyenként hiányos; igaz, hogy az UMIL-re való hivatkozás révén a bővebb szakirodalom megtalálható.)

Az életrajzi adatokat a már említett és igen hasznos, a vizuális költészettel kapcsolatos verstani fogalmak szótára követi.

A Függelék utolsó fejezete a felhasznált irodalom jegyzékét tartalmazza.

A magyarországi vizuális költészet második kötete a *Ma* folyóirat (1916–1925) avantgárd törekvéseitől kezdve az 1990-es évekig törekszik a műfaj valamennyi formájának a bemutatására. Ez a rész is a közölt anyag ismertetéséről, bemutatásának elveiről szóló bevezető résszel kezdődik. Az antológiából azonban hiányzik az első kötetben oly hasznosnak bizonyult szerkesztői olvasat. Pedig az eredeti szövegek helyenként annyira komplikáltak, az alakzatokból kihámozhatatlanok, néha még a szövegversek is olyan piciny betűtípussal szedettek, máskor elmosódottak, hogy olvasatuk, értelmezésük lehetetlen. A szerkesztőktől mint a téma specialistáitól elvárható lett volna legalább az ilyenek szövegének közlése, egyik-másik szemelvénynek értelmező magyarázata (pl. Tamkó Sirató Károlyénak az 50–51., Bujdosó Alpárénak a 90–91., Cselényi Béláénak a 95., Csernik Attilának a 96–97., Juhász R. Józsefnek a 117., Szombathy Bálintnak a 186. lapokon). Kíváncsiak lennénk pl. véleményükre a 85., 86., 108–109., 180., 188., 193., 194. lapok szöveg, betű nélküli alakzatairól.

Ebben a részben is megtaláljuk a szerzők életrajzi adatait és igen hasznosnak tartjuk őket. Hiányzik azonban a terminus technicusok jegyzéke. Pedig az ilyen szavak, mint pl. versgenerator, irodalmi videózás, konceptuális akció, dimenzionista manifesztum, konceptuális objekt, intermediális grafika stb. pontos jelentésének ismerete nélkül a szerkesztők magvas mondanivalója nem mindig érthető világosan. Az „Ajánlott irodalom" teljes ismerete bizonyára átsegítené az embert ezen a nehézségen.

VARGA IMRE

Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Bp. 1998. Nap Kiadó. 247 l.

A magyar történészek, főleg a középkorkutatók, a medievisták számára örvendetes esemény, hogy új, második kiadásban jelent meg az alkotóképessége teljességében lévő kiváló magyar történésznő munkája. A műhöz Gerics József írt tömör bevezető sorokat és az egészet Ladányi Erzsébet rendezte sajtó alá, hozzácsatolva Bolla Ilona két másik, kisebb, korábban már megjelent tanulmányát hasonló tárgykörből. Maga a kitűnő monográfia sokkal többet tartalmaz, mint amit a szerény cím kifejez. Tulajdonképpen az egész magyar társadalomfejlődés bemutatása az államalapítástól a XIV. század végéig. A szerző nagyon precíz és elmélyült elemzéssel világítja meg azokat az okleveleinkben és törvényeinkben szinte zűrzavaros, mozaikszerű sokféleségben előforduló jogi szakkifejezéseket, amelyek a társadalom egyes, nagyon is szétágazó csoportjait jelölték, értelmükben korok szerint változva is, és mutatja be magukat az általuk jelölt társadalmi képződményeket. Kutatásai kiterjedtek a teljes szóba jöhető forrásanyagra és szakirodalomra, mindig figyelembe véve az illető korok külföldi társadalmi jelenségeit és jogi terminológiáját, de úgy, hogy elkerüli a külföldi analógiák fölhasználásakor olyan gyakran előforduló csapdákat.

Ha föltesszük a kérdést, hogy a mű a magyar jogtörténetbe, vagy a társadalomtörténetbe tartozik-e, azt kell mondanunk, hogy mindkettőbe, ahol a szerző egyforma jártassággal mozog. Ez nem is lehet másként, mert a jogtörténet és a társadalomtörténet egymástól el nem választható diszciplínák, hiszen minden társadalmi szerkezet mélyén ott van a jog. Sőt

tovább menve, a művelődéstörténet sem nélkülözheti ezeket, hiszen minden műveltség létesítője és hordozója a társadalom, a maga jogi alapjaival.

Természetesen nincs itt terünk arra, hogy akár csak vázlatosan is szóljunk a mű tárgyalásának menetéről, arról a bonyolult, a társadalom legkülönbözőbb rétegeit érintő fejlődésről, amelynek egyik központi problémája a „liber" és „libertas" fogalmak különböző megjelenése, arról a fejlődésről, ami az olyan nagyon sokrétű kora-középkori magyar társadalomból átvezet az egységesülő „nobilis – ignobilis" kettősségbe. Feladatunk nem lehet más, mint a figyelemfölkeltés.

CSAPODI CSABA

Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa. Herausgegeben von Bernhard FABIAN. Band 5, Ungarn. Bearbeitet von Judit P. VÁSÁRHELYI unter Mitarbeit von Katalin RÁKÓCZI und Sándor DÖRNYEI. Hildesheim – Zürich – New York 1998, Olms-Weidmann, 290, 3 l.

Der Ertrag menschlicher Kultur setzt sich aus vielen Bestandteilen zusammen. Diese Bestanteile können nach der Typologie der jeweiligen Überlieferungsträger erfaßt und beschrieben werden. Handelt es sich um die Träger sprachlicher Kultur, bietet sich als adäquates Ordnungsprinzip in erster Linie die Sprache an. Diesem Prinzip schließt sich dann als zweites der regionale Gesichtspunkt an: Bestimmung der Regionen, wo man sich dieser Sprache zur gegebenen Zeit bedient hatte.

Diesem sprachlich-territorialen Konnex nach enstand das Konzept jener „einmaligen kulturwissenschaftlichen Dokumentation" (Züricher Zeitung, 12. 9. 96), die sich „Handbuch der historischen Buchbestände" nennt. Das von der Volkswagen-Stiftung geförderte Handbuch erscheint seit 1992 und wird auf 40 Bände geplant, welche sich auf drei Abteilungen verteilen. Die 23 Bände der ersten Abteilung, die kurz vor dem Abschluß steht, beschreibt die Bestände in Deutschland, die zweite Abteilung efaßt in 4 Bänden die österreichischen Sammlungen. Als erster Band der dritten Abteilung, die den Bibliotheken der nicht-deutschsprachigen Länder Europas gewidmet ist, erschien der Ungarn-Band, der am 26. Oktober 1998 im Rahmen eines workshop im Collegium Budapest präsentiert wurde. Diese Gesamtkonzeption der Reihe ist jedoch der Titelei des Bandes nicht zu entnehmen, nur das Vorwort gibt darüber Auskunft.

Der Band, wie alle späteren Bände dieser Reihe, berücksichtigt die Bestände im gegebenen Land, in diesem Fall in Ungarn, die als Druckort solche Städte aufweisen, die im deutschsprachigen Raum Europas liegen (z. B. Berlin, München oder Zürich). Die Sprache der Veröffentlichung spielt dabei keine Rolle. Für ein zweites, allgemeines Auswahlprinzip gilt dann die deutsche Sprache des Druckes, sollte er bei einem Verlag im Helsinki oder in Zagreb erschienen zu haben. Unter „historischen Beständen" versteht die Redaktion diejenigen gedruckten Informationsträger (auch Graphik und Atlanten), die vor oder im Jahre 1900 erschienen sind.

Jedem Band, der den Beständen eines Landes oder eines Länderteiles (z. B. eines Bundeslandes in Deutschland) gewidmet ist, wurde eine Zusammenfassung über die Buchkultur und Bibliotheksgeschichte dieser territorialen Einheit vorangestellt. Ein so bündiger und informativer Aufriß ungarischer Bibliotheksgeschichte, wie ihn Judit P. Vásárhelyi im vorliegenden Band geschrieben hat, erschien in einer Fremdsprache noch kaum. Der besondere Wert dieses Beitrags ist, daß er auch das gesamte kulturgeschichtliche Umfeld des ungarischen Buchwesens skizziert.

Im Band werden Bestände von 33 ungarischer Bibliotheken, 14 davon in Budapest, beschrieben. Aufgenommen wurden die Bibliotheken, von denen die Herausgeber angenommen haben, daß sie besonders viele und wertvolle Dokumente besitzen, die den oben skizzierten Germanica-Kategorien entsprechen. Die

hier gebotene Erschließung der Bestände ist kein Teilkatalog, kein Titelverzeichnis. Es werden eher Hintergrundinformationen über die Entstehung der Sammlung, über erworbene Nachlässe, über Präferenzen der Erwerbungspolitik sowie über Verluste besonders während des Zweiten Weltkriegs und in den ersten Nachkriegsjahren gegeben, d. h. Indizien genannt, die die quantitativen und/oder qualitativen Merkmale der in der Sammlung liegenden Germanica-Dokumente signalisieren können. Einige hervorragende Stücke, Inkunabeln, Rara, inhaltlich wichtige Drucke werden jedoch oft genannt; dies war auch Absicht der Reihenredaktion. Die Verfasser dieser Beiträge waren daher Mitarbeiter der jeweiligen Bibliotheken bzw. der Sondersammlungen wissenschaftlicher Großbibliotheken, welche Sondersammlungen auch einzeln behandelt wurden. Dank den Fachkenntnissen der Mitarbeiter ist der Informationswert dieser Beiträge zumeist sehr hoch.

Einige u. E. wichtige Mitteilungen fehlen jedoch bei manchen Bibliotheken. In der Bestandsbeschreibung der Széchényi-Nationalbibliothek wird die Erwerbung der besonders reichhaltigen Privatsammlung des gelehrten Bibliophilen Miklós Jankovich natürlich erwähnt. Dadurch gewann die Nationalbibliothek nach der auf Hungarica ausgerichtete Sammlung der Grafen Ferenc Széchényi einen zweiten, in Hinsicht der internationalen Wissenschaftsgeschichte sehr bedeutenden Grundstock. Aus deutscher Sicht wäre besonders erwähnenswert gewesen, daß Jankovich durch seine Agenten bedeutende Teile der in Nürnberg versteigerten Ebner-Eschenbach'schen Sammlung und der Regensburger Bibliotheca Reisachiana erworben hat. Deshalb konnten etwa Unikate aus Nürnberger Druckereien in Budapest verifiziert werden. Sammelbände der Jankovich-Sammlung, die manchmal mehrere Dutzende von Kleindrucken enthalten, waren noch in der jüngsten Vergangenheit einzeln nicht erschlossen. Ein Fingerzeig für Norica-Forscher.

In der Zusammenfassung der Bestandsgeschichte der Bibliothek der Erzdiözese Eger/Erlau wird die in internationaler Hinsicht bedeutende Sammeltätigkeit des Bischofts Károly Esterházy hervorgehoben. Mit der Hilfe von Giuseppe Garampi, Nuntius des Heiligen Stuhls in Wien, der übrigens auch bei dem Aufbau der Bibliothek von György Klimó in Pécs/Fünfkirchen behilflich war, erwarb Esterházy bedeutende Bestandteile der Fürst-Auersperg'schen Sammlung in Österreich und der Privatbibliothek des Leipziger Philologen und Theologen Johann August Ernesti (1707–1781), der eine ganze Reihe kritischer Editionen von griechischen und lateinischen, kirchlichen und weltlichen Autoren besorgt hat. Diese Hinweise wären wohl nicht überflüßig gewesen.

Da eine so verdienstvolle und reichhaltige Enzyklopädie ungarischer Bibliotheksbestände vielleicht nie wieder in einer westlichen Sprache erscheinen wird, hätte man vielleicht die Auswahl der Sammlungen weitherziger treffen können, umso mehr, da historische Büchersammlungen in Ungarn der deutschen Forschung bereits früher, zwar unter anderen Aspekten, präsentiert wurden. E. Travnik hat in seinen Aufsätzen „Zur Entstehung der kirchlichen Bibliotheken Ungarns im 18. Jahrhundert" (Deutsch-Ungarische Heinmatblätter, 1934) manche wichtige Sammlungen behandelt, auf die auch moderne, spezielle Bestandserschließungen die internationale Forschung aufmerksam gemacht haben (G. Sajó – E. Soltész: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservuntur.* Bp. 1970, oder A. Vizkelety: *Beschreibendes Verzeichnis altdeutscher Handschriften in ungarischen Bibliotheken.* 2 Bde. Bp. – Wiesbaden 1969, 1973), die jedoch in den vorliegenden Band nicht aufgenommen wurden. Als Ergänzung möchte ich hier besonders zwei Diözesanbibliotheken erwähnen, die in Győr/Raab und die in Szombathely/Steinamanger. Bereits ihre geographische Lage, unweit von der österreichischen Grenze, deutet an, daß hier bedeutende Germanica-Bestände liegen könnten. Die Geschichte dieser Bibliotheken überzeugt uns davon. 1821 überließ der Raaber Domherr, ehemaliger Je-

suitenpater Sándor Balogh seine etwa 6000 Band starke Sammlung der Diözese, die er durch seine Beauftragten in Preßburg und in Wien erwerben ließ. Viele Stücke kaufte er etwa aus dem Nachlaß des 1648 verstorbenen Vizekanzlers der Wiener Universität, Johann August Zwerger, aber auch andere österreichische Vorbesitzer, unter ihnen fünf Wiener Domherren, können in den Bänden der Balogh-Sammlung namhaft gemacht werden. Gewiß eine reichhaltige Beute an Germanica.

Der erste Bischof von Szombathely, János Szily schenkte 1791 seine Bibliothek, die er unter der Mitwirkung von István Schönvisner, Kustos der Pester Universitätbibliothek und von Anton Kurcz, seinem Wiener Vertrauensmann, zusammengestellt hatte, der bischöflichen Katedrale. Den Grundstock seiner Sammlung bildeten die Bestände der von Josef II. aufgelösten Augustiner-Probstei in Pöllau. Die Bibliothek des zweiten Bischofs von Szombathely, des gebürtigen Prager Grafen Franz Herzan, wird noch heute als eine Sondersammlung in der Diözesanbibliothek aufbewahrt. Nur die letzten vier Jahre seines Lebens verbrachte Herzan in Szombathely, sonst war er in Österreich und in Italien als diplomatischer Beauftragte der Kaiserin Maria Theresia und ihrer Nachfolger tätig. Seine Bücher erwarb er zumeist im Ausland.

Außer der fundierten Bestandanalysen liegt der besondere Wert des Bandes in seiner praktischen Ausrichtung. Das ganze „Handbuch historischer Buchbestände" versteht sich als ein neuartiges Instrument für die wissenschaftliche Arbeit. Es werden sowohl die ersten nötigen Angaben zur Kontaktaufnahme mit der jeweiligen Bibliothek (Postanschrift und elektronische Verbindungen) als auch die gedruckten und die in der Institution vorliegenden Kataloge und sonstige Hilfsmittel der bearbeiteten Bestandteile genannt. Die abschließende Bibliographie verzeichnet die Titel, die zu einer weiteren Orientierung in der Geschichte und Zusammensetzung der Sammlungen verhelfen. Das Buch wird bestimmt seine Mission erfüllen.

VIZKELETY ANDRÁS

Dumitriu-Snagov, Ion: Monumenta Romaniae Vaticana. Bucharest, 1996. Public Information Department. 64 l.

Az 1883. április 27-én alapított bukaresti katolikus érsekség fennállásának 113 évére emlékezve, a Vatikáni Könyvtár Sixtus-termében 1996. január 18 – május 2. között egy figyelemre méltó kiállítás volt látható, „Román emlékek a Vatikánban" címmel. A 152 kiállított dokumentum a vatikáni könyvtár és levéltár anyagából való. A kiállítás előkészítését és összeállítását Dr. Ion Dumitriu-Snagov professzor, a Nemzetközi Vallástudományi Akadémia tagja irányította, ő a szerzője a kiállításról 1996 őszén megjelent angol nyelvű monográfiának is. Ehhez Luigi Poggi bíboros és Ioan Robu bukaresti katolikus érsek írt előszót.

Szavaikból, a tanulmánynak pedig mind szelleméből, mind betűiből egyértelmű a kiállítás létrehozóinak az a szilárd meggyőződése, hogy az anyag nagy művészettörténeti értéke széleskörű nemzetközi érdeklődést tesz indokolttá. Mint Robu érsek írja, a kiállítás méltó megemlékezés a keresztény román élet kétezer évéről, utalva arra, hogy a keresztény hit itteni elterjedése a hagyomány szerint Szent András apostol nevéhez kötődik.

Dumitriu-Snagov professzor „Bevezetés"-e a kiállított tárgyak – régi könyvek, kéziratok, oklevelek, térképek – fényében a Szentszék és a Rómához eredete, hagyománya, nyelve és kultúrája alapján elszakíthatatlanul kötődő keresztény román nép kapcsolataira összpontosít. Ennél a pontnál azonnal említést kíván, hogy a sok százados együttélés elkerülhetetlenül szükségessé teszi a magyar kapcsolatok figyelembe vételét. Ennek a követelménynek a szerző eleget tesz, az pedig természetesnek veendő, hogy ez számos eltérést jelent a magyar történetírás álláspontjától.

A „Bevezetés" történeti jellegű; elején két bekezdés foglalkozik a 15. század előtti korral, a többi a török hatalom megjelenésétől a Trianonig terjedő időszakból emel ki lényegesnek tekintett elemeket. Ide kívánkozik, hogy a román kereszténység kezdetét az Alduna tájékán

a mai Dobrudzsában működött és a görög Patraszban vértanúságot szenvedett Szt. András apostol személyével jelöli meg.

A 15. század második felében, IV. Sixtus pápasága, Nagy István moldvai fejedelemsége (1457–1504) és Hunyadi Mátyás királysága (1458–1490) alatt, élénk kapcsolat állott fenn a török hódítás elleni védekezés jegyében. A mohácsi vereség (1526) említése mellett szól a szerző a 16. századi román reneszánszról, nyugat-európai kulturális kapcsolatairól, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem és Vitéz Mihály havasalföldi uralkodó törökellenes törekvéseiről, 17. századi irodalmi–történeti értékű román kéziratokról. A Rómával egyesült görög egyházrész létrejöttét a 17. század végén említi a szerző, vallási, történeti-politikai, etnikai elemek részletezése nélkül. Dicsérően szól az osztrák közoktatási rendszernek az erdélyi románságra gyakorolt hatásáról, Balázsfalva nemzetközi oktatási központtá válásáról.

A katolikus egyházkormányzás 19. századi mérföldkövei az 1853-i „Ecclesiam Christi ex omni lingua" elnevezésű pápai bulla, amely felállította a balázsfalvi székhelyű Fogaras-Gyulafehérvár-i egyháztartományt, valamennyi görög katolikus hívő számára, az Erdélyen kívül élőkre is, és a területet, kivéve azt az esztergomi érsek joghatósága alól, a római De Propaganda Fide kongregáció igazgatása alá helyezte. A területen élő magyar anyanyelvű görög katolikusok gondozására az I. világháború előtt felállított hajdúdorogi püspökségről nincs említés.

A román királyság 1881-i kikiáltását és a berlini szerződés 1878-i aláírását követően XIII. Leó pápa 1883-ban a havasalföldi vikáriátust érsekségi szintre emelte Bukarest székhellyel. A moldvai vikáriátus pedig Iaşi (Jászvásár) székhellyel 1884-ben lett püspökség, a bukaresti érsekség alá rendelve. Ezt szintén a római De Propaganda Fide kongregáció igazgatta. Itt említhető meg, hogy ez a kongregáció több évszázados kapcsolatban volt a moldvai magyar anyanyelvű római katolikus hívekkel, akik – többnyire eredménytelenül – kértek magyar nyelvű lelki gondozást. A „Bevezetés" erről a vatikáni kapcsolatról nem tesz említést.

Végezetül szól a „Bevezetés" a kiállított térképekről, kiemelten egy 1562-ben készült, a vatikáni Raffaello-termekben látható nagyméretű freskóról, amely – egyéb közép-kelet európai területek mellett – mutatja Havasalföldet, Moldvát és Erdélyt (akkor a magyar politikai dominanciájú erdélyi fejedelemséget). A mai román állam területét visszavetítve, a szerző arra következtet, hogy ezt Nyugat-Európában – különválasztva a török birodalomtól és Magyarországtól – akkor is román földnek tekintették. Ugyanez vonatkozik egy, a Vatikánban őrzött, 1585-ben készült világtérképre.

A tanulmány terjedelmének kétharmada magának a kiállításnak a tárgyaival foglalkozik, bőséges történelmi-művészeti kommentárokkal. A következő megjegyzéseket igyekszünk minél rövidebbre fogni, megengedve, hogy kivételt tegyünk a magyar vonatkozásokkal, ha azt a szöveg indokolttá teszi.

Ellentétben számos közép-kelet európai néppel, amelyeknél a kereszténység felvétele pontosítható (ideértve a magyarokat is), a románoknál ez nem lehetséges, mert náluk tömeges megtérési folyamatról volt szó, aminek a kiindulópontja Szent András apostol már említett, a néphagyományban élő hittérítő tevékenysége az I. század közepén, főleg a mai Dobrudzsa területén. Ennek a tevékenységnek kiemelkedő alakja Nolai Szent Paulino (Pál?) kiállított költeményeiben említett Remesiai Szent Niceta püspök (365–414), a liturgiában máig használt „Te Deum laudamus" hálaadó himnusz (a szerző szerint hagyományos román mű) költője. Működése alatt a térség gót betöréstől szenvedett.

Értékes kéziratokat mutatott be a kiállítás a 4–6. századból; a bennük említettek közül Szent Kasszián, Alázatos Dénes és a polihisztor Aethicus Hisytrus Dobrudzsához kötődik.

A vatikáni levéltár gazdag anyaga szól Róma 13–14. századi balkáni kapcsolatairól. A tanulmány említi a tirnovói (Közép-Bulgária) bulgár-román cárság 12. századvégi uralkodóját, Ioniţa Assan Caloian-t (Kalojánt), akihez III. Ince pápa 1199-ben követet, majd 1204-ben koronát küldött. Ezt a kapcsolatot a

bizánci latin császárság (1204–1261) megszakította. Minimális említést tesz a szöveg a román nép egyházi hierarchiájának ebben a korszakban való alakulásáról, ami elsődlegesen az orthodox kapcsolatot jelenti. Igaz másfelől, hogy ezek deklaráltan nem tartoznak a kiállítás anyagához; megemlítésük a keresztény románság folyamatos orthodox túlsúlya alapján lehet indokolt.

Az 1255-ben készült Legenda sanctorum vagy Aurea – szerzője a genovai Jacobus de Voragine – tartalmazza a Szent Gellért legendát és Szent László kunok elleni hadjáratát. A tanulmány szól Szent István kelet-alföldi, Ajtony (Achtum román vajda) elleni hódításairól, a Makó melletti csanádi (mint nyugat-romániai) monostor Szent Gellért általi alapításáról. Hangsúllyal szól a tanulmány XI. Gergely pápa 1377-i öt leveléről; ezek az avassági (Észak-Partium, Szatmár) orthodox román hívők lelki gondozásával, misszionáriusok kiküldésével, az egri, nagyváradi és erdélyi püspökség joghatóságának a szabályozásával foglalkoznak. Jelentős történeti értékű okmány az 1439-i firenzei zsinat a nyugati és keleti keresztény egyház által célul kitűzött – meg nem valósult – egységéről szóló diplomájának 17. századi másolata.

Részletesen foglalkozik a tanulmány a Nürnbergi Krónika, azaz Herman Schedel „Világkrónika" című, nemzetközi hírű 1493-as munkájával. Egyik szerzője, Enea Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa (1458–1464) ír a román nép dáciai folyamatosságáról, Erdély korabeli hármas (szász, székely, román) etnikumáról, Hunyadi János (Iancu of Hunedoara) hadvezéri sikereiről. IV. Sixtus pápa 1476-i enciklikájában elismeréssel adózott Nagy István (Stefan cel Mare) moldvai fejedelemnek a törökökön aratott győzelme alkalmából, s őt a keresztény hit hű bajnokának nevezte.

Neagoe Basarab havasalföldi (1512–1521) és Ştefaniţa moldvai (1517–1527) fejedelem kitüntette magát a török elleni védelmi harcokban. Törekvéseiket X. Leó pápa elismerte és támogatta. Az előbbinek fiához, Teodóziuszhoz címzett *Intelmek* c., itt kiállított műve az 1970-ben és 1971-ben rendezett nemzetközi tudományos kongresszusok elismerését vívta ki.

Paulus Pompilius nyelvtudós († 1493), a római Akadémia tagja, a román nyelvet a klaszszikus latinhoz legközelebb állónak mutatta be. Említi a szerző, hogy Konstantinápoly eleste (1453) után növekedtek a különbségek a keleti és a nyugati kereszténység között, s ez hátrányosan érintette az orthodox románokat. Szól Werbőczy István kiszorító *Tripartitum*áról, a románok nemzeti és vallási jogegyenlősége (erdélyi magyar) megtagadásáról.

A vatikáni könyvtár gazdag anyagából a kiállítás rendezői – érthetően – a mai Románia területéhez kapcsolódó okmányokat válogatták ki; az ismertetés hangsúlyozza is Havasalföld, Moldva és Erdély folyamatos etnikai-szellemi egységét, a románok nyugati integrációs törekvéseit, a török hatalom elleni fellépésük alkalmait, így pl. az 1594-i Keresztény Ligát Vitéz Mihály vajda vezetésével és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem részvételével. (A vállalkozás sikerét a Habsburg-politika akadályozta meg.) Külön részt szentelt a kiállítás Ioan Inocenţiu Micu-Klein fogarasi görög katolikus püspök, a 18. századi Erdély legkiemelkedőbb román személyisége emlékének, az 1791-i *Supplex Libellus Valachorum,* a század legfontosabb erdélyi román politikai munkája fő szellemi atyjának.

Az ismertetés záró szakasza részletesebben foglalkozik a „Bevezetés"-ben tárgyalt 19. századközepi (görög katolikus) egyházkormányzati szabályozásokkal, kiemelve IX. Pius 1853-i Bulláját, amely messzemenően kielégítette a román igényeket. Haynald Lajos erdélyi római katolikus püspök határozottan ellenezte az új rendezést; így a tanulmány élesen bírálja őt, megengedve eközben nem helytálló megjegyzéseket, mint pl, hogy Erdély magyar lakossága túlnyomó részt nem volt se katolikus, se református, azt az aggodalmat sugallva, hogy a románok felmondhatták volna az uniót Rómával, csatlakozva az 1859-ben Havasalföld és Moldva egyesülésével létrejött új nemzetállamhoz.

Végezetül említést tesz a tanulmány a kiállított 25 térkép legfontosabbjairól és kiemeli a Raffaello-loggiáknak a Földgolyót, illetve Európát, Ázsiát és Afrikát ábrázoló freskóit, Havasalföld, Moldva és Erdély külön feltüntetésével, ezzel is visszavetítve a mai román államiságot.

A kiállítás fogadtatásáról nincs adatunk. Mindenképpen megállapítható, hogy anyaga híven tükrözi összeállítóinak alapgondolatát, a Rómához szorosan kötődő kétezer éves folyamatos román jelenlétet a mai Románia területén. Az ismertető tanulmány szövege – bőséges történeti kommentárjaival – szilárdan ugyanerre az alapra épül. A magyar kulturális külkapcsolatokkal foglalkozók számára nem lehet érdektelen a fentiek ismerete.

ZEHERY MIKLÓS

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 13,1 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

Knapp Éva – Tüskés Gábor: Barokk társulati kiadványok grafikai ábrázolásai 1
Rózsa Mária: Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc visszhangja a Minerva c. folyóiratban (1848–1856) 35
Bognár Zsuzsa: Eisler Mihály József és társai – Lukács György szellemi vonzáskköre a Pester Lloydban (1907–1914) I. 46

KÖZLEMÉNYEK

Körmendy Kinga: Az Acephalus kódex esztergomi vonatkozásai 65
Borsa Gedeon: Új nyomdatörténeti adatok Erdélyből 69
Csepregi Zoltán: A dunántúli pietisták „jenai" műhelye 74
Tóth Ferenc: Janzenista művek a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményeiben 82
Seidler, Andrea: A nő mint a 18. századi szórakoztató periodikumok olvasója 91
Fehér Katalin: Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben 97
Papp Júlia: Cserey Farkas „Hazafi Óhajtás"-a a Magyar Kurir 1822. évfolyamában 103
Kereszty Orsolya: Az 1848-as forradalom sajtója a nőkérdésről 106

FIGYELŐ

Wehli Tünde: „A nemzet könyvtára a szolgálat műhelye" (Az Országos Széchényi Könyvtár Múzeuma) 114
Tusor Péter: Néhány észrevétel a költő Zrínyi leveleinek legújabb kiadása kapcsán 116
Monok István: A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról 120

SZEMLE

Csáky S. Piroska: Könyv, könyvtár, olvasó. Művelődéstörténeti tanulmányok. Újvidék, 1997. (*Kókay György*) 131
Szilágyi Márton: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája. Debrecen, 1998. (*Hegedűs Béla*) 132
Szathmáry Tibor: Térképkincsek Kalocsán. A Főszékesegyházi Könyvtár atlaszai, térképei, városképei. Kalocsa, 1998. (*Kőhegyi Mihály*) 135
Vizuális költészet Magyarországon I–II. Bp, 1998. (*Varga Imre*) 137
Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Bp. 1998. (*Csapodi Csaba*)..... 139
Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa. Hrsg. v. Bernhard Fabian. Bd. 5, Ungarn. Hildesheim-Zürich-New York, 1998. (*Vizkelety András*)..... 140
Dumitriu-Snagov, Ion: Monumenta Romaniae Vaticana. Bucharest, 1996. (*Zehery Miklós*)..... 142

Ára: 250 Ft

SOMMAIRE

Knapp, Éva – Tüskés, Gábor: Les figurations graphiques des publications de société baroques 1
Rózsa, Mária: L'écho de la révolution et de la guerre d'indépendance hongroises dans la revue Minerva (1848–1856) 35
Bognár, Zsuzsa: Mihály József Eisler et ses compagnons. La sphère d'attraction spirituelle de György Lukács dans la revue Pester Lloyd (1907–1914) I. 46

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Körmendy, Kinga: Les rapports d'Esztergom du codex Acephalus 65
Borsa, Gedeon: Des données nouvelles de Transylvanie se rapportant à l'histoire de l'imprimerie 69
Csepregi, Zoltán: L'atelier de „Iena" des piétistes de Transdanubie 74
Tóth, Ferenc: Des ouvrages jansénistes dans les collections de la bibliothèque du diocèse de Szombathely 82
Seidler, Andrea: La femme comme lectrice des périodiques amusants du XVIIIe siècle 91
Fehér, Katalin: Une enquête de presse sur la méthode de Pestalozzi en 1817 97
Papp, Júlia: Le „Voeu patriotique" de Farkas Cserey dans l'année 1822 de la revue Magyar Kurir (Courrier Hongrois) 103
Kereszty, Orsolya: La presse de la révolution de 1848 sur la question féministe 106

CHRONIQUE

Wehli, Tünde: „La bibliothèque de la nation est l'atelier du service". (Le musée de la Bibliotheque Nationale Széchényi) 114
Tusor, Péter: Quelques remarques à l'occasion de l'édition la plus récente des lettres de Zrínyi, le poète 116
Monok, István: Sur les recherches dans le domaine de l'histoire du livre dans les pays voisins 120

REVUE

Csáky, S. Piroska: Livre, bibliothèque, lecteur. Études du domaine de l'histoire de la civilisation. Újvidék, 1997. (*Kókay, György*) 131
Szilágyi, Márton: La revue Urania de József Kármán et de Gáspár Pajor. Debrecen, 1998. (*Hegedűs, Béla*) 132
Szathmáry, Tibor: Des trésors de cartes géographiques à Kalocsa. Les atlas, les cartes géographiques et les physionomies urbaines de la Bibliothèque de la Basilique. Kalocsa, 1998. (*Kőhegyi, Mihály*) 135
La poésie visuelle en Hongrie I–II. Bp, 1998. (*Varga, Imre*) 137
Bolla, Ilona: Sur le servage homogène en droit en Hongrie. Bp. 1998. (*Csapodi, Csaba*) 139
Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa. Hrsg. v. Bernhard Fabian. Bd. 5, Ungarn. Hildesheim-Zürich-New York, 1998. (*Vizkelety, András*) 140
Dumitriu-Snagov, Ion: Monumenta Romaniae Vaticana. Bucharest, 1996. (*Zehery, Miklós*) 142